

two

dve

DOMOVINI HOMELANDS

23 • 2006

Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Marjan Drnovšek

E-mail: MarjanDr@zrc-sazu.si

Mednarodni uredniški odbor / International Editorial Board

Breda Čebulj Sajko, Dirk Hoerder, Aleksej Kalc, Milan Mesić, Mirjam Milharčič
- Hladnik, Leopoldina Plut Pregelj, Andrej Vovko, Adam Walaszek, Rolf Wörsdörfer,
Janja Žitnik

Prevod/Translation: Cveta Puncer

Lektorica/Proofreader: Mija Mravlja

Naslov uredništva / Editorial Office Address

INŠTITUT ZA SLOVENSKO IZSELJENSTVO ZRC SAZU

P.P. 306, SI-1001 Ljubljana, Slovenija

Tel.: (+386 1) 4706 485; Fax: (+386 1) 4257 802; E-mail: spelam@zrc-sazu.si

Spletna stran: <http://www.zrc-sazu.si/isi/dd.htm>

Website: <http://www.zrc-sazu.si/ises/two.htm>

Uredniško korespondenco, rokopise in recenzentske izvode pošiljajte
na naslov uredništva.

Editorial correspondence, manuscripts and books for review should be addressed
to the Editorial Office.

Revija izhaja dvakrat letno. / The journal is published biannually.

Letna naročnina 4.000 SIT. Kompleti in posamezni letniki so na voljo.

Annual subscription 20 € for individuals, 30 € for institutions. Back issues available.

Master Card / Euro Card and VISA preferred. Credit card orders must include card
number and expiration date.

Naročila sprejema / Orders should be sent to:

Založba ZRC, P.P. 306, SI-1001 Ljubljana, Slovenija

Fax: (+386 1) 425 77 94; E-mail: zalozba@zrc-sazu.si

© ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo

Revija izhaja s pomočjo Agencije za raziskovalno dejavnost R. Slovenije in Urada Vlade
R. Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu.

7 2717/416550

dve DOMOVINI

RAZPRAVE O IZSELJENSTVU

two HOMELANDS

MIGRATION STUDIES

23 • 2006

Izdaja

Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU

Published by

The Institute for Slovenian Emigration Studies at the ZRC SAZU

Ljubljana 2006

92064457

Revija *Dve domovini • Two Homelands* je namenjena objavi razprav, znanstvenih in strokovnih člankov, poročil, razmišljanj in knjižnih ocen s področja mednarodnih migracij. Revija je večdisciplinarna in dvojezična. Članki so recenzirani. Rokopisov, ki jih pošljejo uredništvu revije *Dve domovini • Two Homelands*, avtorji ne smejo hkrati poslati v objavo kaki drugi reviji.

Dve domovini • Two Homelands is a journal devoted to the publication of essays, scholarly and specialist papers, reports, reflections and book reviews from the field of international migration. The journal is multi-disciplinary and bilingual. Articles undergo a review procedure. Manuscripts submitted to *Dve domovini • Two Homelands* should not be submitted simultaneously to another publication.

Povzetki in indeksiranje / Abstracting and indexing services:

FRANCIS (Sociology/Ethnology/Linguistics of Francis), IBZ – International Bibliography of Periodical Literature, IBR – International Bibliography of Book Reviews, Sociological Abstracts IBSS (International Bibliography of the Social Sciences)

Oblikovanje / Design and graphic art
Milojka Žalik Huzjan

Fotografija na naslovnici/Cover photograph

Portret treh hčera Zofke Kveder, posnet v Zagrebu ok. leta 1918, leto dni pred odhodom najstarejše hčere Vladoše na študij v Prago. Sedi Vladoša Jelovšek, ob njej na levi Mirica, za njo Maša Jelovšek. Fotografija je shranjena v Zapuščini Erne Muser (NUK, Ms 1432).

Portrait of the three daughters of Zofka Kveder; the photo was taken in Zagreb around the year 1918, one year before the oldest daughter Vladoša went to study in Prague. Vladoša Jelovšek is seated, with Mirica on her left and Maša Jelovšek behind her. The photograph is kept as part of Erna Muser's legacy (National library Ljubljana, Ms 1432).

Tisk / Printed by
Collegium Graphicum d. o. o., Ljubljana, Slovenija

VSEBINA • CONTENTS

Razprave in članki / Essays and Articles

PETER VODOPIVEC

- Milan Vidmar med Evropo in Ameriko 9
(Milan Vidmar between Europe and America) 9

MARJAN DRNOVŠEK

- Združene države Amerike v očeh slovenskega slikarja
 Božidarja Jakca (1929–1931) 21
*(The United States of America in the eyes of Slovene painter
 Božidar Jakac (1929–1931))* 21

LEA PLUT-PREGELJ

- Unlike us: Slovene views about America in the interwar era 45
(Drugače kot mi: slovenski pogledi na Ameriko v medvojnem obdobju) 45

MIRJAM MILHARČIČ HLADNIK

- Čezoceanske poti paketov v migrantski korespondenci 1940–1960:
 »... 2 žajfe, 6 žup v paketih, pa tiste bendiče za majhne rane ...« 53
*(The paths of packages in migrants correspondence across the Atlantic
 1940–1960: »... 2 bars of soap, 6 packets of soup, and those bandages
 for small wounds ...«)* 53

VLADKA TUCOVIČ

- Zagreb, Ljubljana, Praga: korespondenca Zofke Kveder in njene
 hčere Vladimire Jelovšek 77
*(Zagreb, Ljubljana, Prague: the correspondence of Zofka Kveder
 with her daughter Vladimira Jelovšek)* 77

IGOR MAVER

- Jože Žohar, a migrant poet from Australia and his new collection
 of verse *Obiranje limon* (2004) 101
*(Jože Žohar: izseljenski pesnik iz Avstralije in njegova nova
 pesniška zbirka Obiranje limon (2004))* 101

JANJA ŽITNIK

- Položaj priseljenjskih kultur v Sloveniji: identitetni vidiki 107
(*The status of immigrant cultures in Slovenia: identity-related aspects*) 107

LIDIJA DIMKOVSKA

- Literarne objave ne-elitnih priseljenjskih pisateljev v reviji Paralele
– značilnosti in položaj v slovenski kulturi 141
(*Literary publications of non-elite immigrant writers in the magazine
Paralele – Characteristics and position in Slovene culture*) 141

JERNEJ MLEKUŽ

- Slovinci z burekom v Evropo in/ali diktatura kranjske klobase: nekaj o
bureku, reprezentacijah bureka in »slovenskem« etnonacionalnem diskurzu ... 159
(*Slovenes to Europe with burek and /or the dictatorship of kranjska klobasa:
something about burek, representations of burek, and "Slovene"
ethno-national discourse*) 159

REBEKA MESARIČ ŽABČIČ

- Fizionomska transformacija međimurskog prostora pod utjecajem
vanjske migracije 181
(*Physiognomic transformation of the Međimurje region under
the influence of external migration*) 181

MARIE L. NEUDORFLOVÁ

- The political-intellectual reasons for migration in the second half
of the 19th century: typical cases of Czech women in the
Austro-Hungarian Empire 201
(*Politično-intelektualni razlogi za migracije v drugi polovici 19. stoletja:
primer Čehinj v Avstro-Ogrski*) 201

KATALIN MUNDA HIRNÖK

- Položaj porabskih Slovenk v mestnih okoljih na primeru Szombathelyja 213
(*The standing of Slovenian women in Porabje in town environments:
the case of Szombathely*) 213

Poročila in razmišljanja / Reports and Reflections

VENČESLAV ŠPRAGER

- Heimat – ein vielschichtiger Begriff 225

Knjižne ocene / Book Reviews

- Arnd Schneider, *Futures Lost. Nostalgia and Identity among Italian Immigrants in Argentina*, Peter Lang, Bern 2000, 343 str., ilustr. 231
(KRISTINA TOPLAK)

RAZPRAVE IN ČLANKI

ESSAYS AND ARTICLES

RAZPRAVE IN ČLANKI ESSAYS AND ARTICLES

MILAN VIDMAR MED EVROPO IN AMERIKO

Peter Vodopivec¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Milan Vidmar med Evropo in Ameriko

Članek predstavlja vtise Milana Vidmarja, elektrotehnik in največjega slovenskega šahista, z dveh obiskov ZDA (1927, 1936). ZDA naj bi po Vidmarju zaznamovali skromna zgodovina in narodno mešano prebivalstvo, zato (še) niso imele »duše« in avtentične kulture. Američani naj bi bili »človeška vojska«, ki se bori za preživetje, ameriški svoboda in demokracija pa le navidezni in volitve formalni diktat večine. Vidmar je odklanjal liberalni ameriški kapitalizem, ki je bil zanj posnetek »kaotičnega veselja«. Človeštvo (in ZDA) naj bi popeljala iz krize le gospodarsko načrtovanje in na razumu utemeljena politika. Tako je s simpatijami pozdravljal predsednika Roosevelta in njegova reformna prizadevanja. Po avtorju članka Vidmarjeva knjiga kaže, da imajo kritične predstave o ZDA na Slovenskem daljšo zgodovino kot običajno mislimo.

KLJUČNE BESEDE: Amerika, kapitalizem, naključje, svoboda, narod, kultura

ABSTRACT

Milan Vidmar between Europe and America

The article presents the impressions of Milan Vidmar, electrotechnician and greatest Slovene chess player from his two visits in the USA (1927, 1936). The USA were by Vidmar marked by poor history and nationally mixed population, hence they did not yet have a "soul" and authentic culture. The Americans were to have been "a human army" struggling for survival, the American freedom and democracy only fictitious, and elections a formal dictate of the majority. Vidmar refused American liberal capitalism, which was to him an imitation of the "chaotic universe". Only planned economy and policy based on reason could lead humankind (and the USA) from the crisis. Therefore, he greeted with sympathy president Roosevelt and his reform endeavours. According to the author of the article, Vidmar's book indicates that critical conceptions on the USA have on Slovene ground a longer history we generally think.

KEY WORDS: America, capitalism, coincidence, freedom, nation, culture

Knjiga dolgoletnega profesorja elektrotehnike na ljubljanski univerzi in največjega slovenskega šahista Milana Vidmarja *Med Evropo in Ameriko*,² ki je izšla leta 1937 pri

¹ Peter Vodopivec, redni univ. prof. dr. in znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana.

² Milan Vidmar, *Med Evropo in Ameriko*, Naša založba, Ljubljana 1937. Na Vidmarjevo knjigo je pred nedavnim obširno opozoril Igor Grdina v razpravi *Kaj storiti?*, Prispevek k intelektualni zgo-

Naši založbi v Ljubljani, ni bila običajen potopis. Vidmar je v njej želel, kot je zapisal, orisati svoj pogled na »človeški svet« in strniti misli, ki so ga »že dolgo vznemirjale«, vendar so dobile »jasnejšo podobo« šele po njegovem drugem obisku Združenih držav (leta 1936). V letih 1935/36 je namreč že napisal in izdal knjigi *Moj pogled na svet* in *Oslovski most*, ki sta skupaj z delom *Med Evropo in Ameriko* tvorili svojevrstno celoto.³ V *Mojem pogledu na svet* je poljudno orisal najnovejša dognanja fizike ter raziskovanja sončnega sistema in vesolja, hkrati pa tudi svoja, pod vplivom sodobnega naravoslovja izoblikovana gledanja na človeka, družbo, gospodarstvo in življenje. Knjiga je doživela »razveseljav uspeh«, saj je bila v letu dni skoraj razprodana, njeni ocenjevalci pa so se ob pohvalah polemično odzvali zlasti na Vidmarjeve trditve, da fizika in metafizika raziskujeta vsaka svoj svet, saj sta »otipljivi« (fizični in materialni) ter »neotipljivi« (duhovni) svet dva povsem ločena, celo »sovrážna svetova«, ki nimata »skupne nobene slike ... ne v preteklosti, ne v sedanjosti, ne v bodočnosti«. V »otipljivem svetu«, ki ga raziskuje naravoslovec, naj bi ne bilo prostora za Boga in Vidmar sam naj bi vero v Boga izgubil, ko se je začel ukvarjati z raziskovanjem narave in vesolja. Pozneje naj bi sicer spoznal, da »vera v resnici ni prazna« in je prazen le svet, ki ga »naravoslovec vidi«, zato se je odločil gledati na »obe strani«: v »otipljivi in neotipljivi svet«. Za oba naj bi bilo značilno, da se ne razvijata po načelu vzročnosti in »naravnih« zakonih, temveč po načelu verjetnosti in naključja. Vidmar se je tako strinjal z ugotovitvami nekaterih najuglednejših fizikov časa med obema vojnoma (med drugim Francoza de Broglieja), ki so trdili, da v naravi ni razpoznavnih zakonov in vzročnosti, hkrati pa je kljub trditvam o nezdružljivosti »otipljivega in neotipljivega sveta« menil, da kakor v naravi in vesolju tudi v »človeškem svetu« ni zakonov in vzročnosti in je človeška zgodovina prav tako plod »verjetnosti in naključja«.⁴

Svobodomiselnost usmerjeni Milan Vidmar je bil eden redkih mednarodno uveljavljenih slovenskih znanstvenikov prve polovice 20. stoletja in izobraženec širokih obzorij, ki se je živahno odzival na »globalne premike« svojega časa.⁵ Nazore je sicer v posameznostih večkrat in rad spreminjal,⁶ toda gledanjem in predstavam, ki jih je popisal v *Mojem pogledu na svet*, je ostal zvečine zvest tudi v knjigah *Oslovski most*

dovini slovenskih tridesetih let, Slovenci v Evropi (uredil Peter Vodopivec), *Historia* 5, Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino ljubljanske univerze, Ljubljana 2002, str. 156–163.

³ Milan Vidmar, *Moj pogled na svet*, Tiskarna Merkur, Ljubljana 1935, isti, *Oslovski most*, Tiskarna Merkur, Ljubljana 1936.

⁴ M. Vidmar, *Moj pogled na svet*, cit. v op. 2, str. 1–11, str. 260 in naprej. Obširno in zanimivo polemično oceno knjige je v Ljubljanskem zvonu objavil Vladimir Premru. Gl. Ljubljanski zvon, letnik LVI, Ljubljana 1936, str. 82–93. Vidmar je sicer v *Oslovskem mostu* trdil, da ga kritik ni dobro razumel, toda ob sodobnem prebiranju ocene se zdi, da je prepričljivo pokazal na nedoslednosti v njegovih nazorih.

⁵ Igor Grdina, v op. 1 cit. delo, str. 145, 156.

⁶ »Nočem vsiljevati svojih nazorov, pogledov in tolmačenj. Vse, kar sem si izmislil, je pravilno in resnično samo zame. Pa tudi zame samo sedaj, ta trenutek, tole noč. Jutri, ko bo zasijalo sonce čez travnik, gozd in hrib, bom imel morda drug svet pred seboj, drugo sliko, drugo prepričanje,« je zapisal v *Mojem pogledu na svet*. Gl. *Moj pogled na svet*, str. 2.

ter Med Evropo in Ameriko. Vtise iz New Yorka in Amerike je predstavil že v Mojem pogledu na svet, v Oslovskega mostu, ki je morda najbolj duhovito izvirno slovensko poljudno delo o matematiki in geometriji vse do danes, pa se je posvetil »matematičnim slikam in opisu možnih svetov«. ⁷ K »človeškemu svetu in življenju« se je vrnil v razmišljanjih o Evropi in Ameriki. Poleg omenjenih treh je napisal še 30 knjig. Mednarodni strokovni sloves si je pridobil z nemško pisano knjigo o transformatorjih, ki je prvič izšla leta 1921, ponatisnili pa so jo še leta 1956, kar je bilo za znanstvenika, tehnika, nedvomno izjemno priznanje. Od ustanovitve univerze v Ljubljani leta 1919 do leta 1967 je bil profesor na elektrostrojnem oddelku Tehnične fakultete, v letih 1928/29 je bil tudi rektor ljubljanske univerze in v letih 1942–1945 predsednik Akademije znanosti in umetnosti. Kot šahovski vele mojster se je, čeprav amater, povzpel v svetovni vrh poklicnih igralcev šaha.

Milan Vidmar je pred drugo svetovno vojno dvakrat obiskal Ameriko. Prvič leta 1927, ko se je udeležil šahovskega turnirja kandidatov za svetovnega prvaka v New Yorku, na katerem je zasedel četrto mesto. Tedaj je v ZDA ostal tri mesece. Razen v New Yorku, kjer je med drugim večerjal z Mihajlom Pupinom, se je ustavil še v Washingtonu, Pittsburghu, na Niagarskih slapovih ter v Montrealu in Ottawi v Kanadi. Drugič pa je bil v ZDA leta 1936, ko se je v New Yorku sestal z Nikolo Teslo in se udeležil svetovne konference o energiji v Washingtonu; ob drugem obisku je v Ameriki ostal tri tedne. Knjigo Med Evropo in Ameriko je napisal leto dni po svojem drugem potovanju v ZDA. Vidmarjevi ameriški potovanji je, kot je omenjal sam, »ločila velika razpoka«. Prvič je bil v Ameriki v času gospodarskega razcveta, drugič pa po veliki gospodarski krizi, ki je po njegovem prepričanju nedvoumno razkrila vso krhkost in negotovost kapitalističnega reda in »svobodne tekmovalnosti«.

Prvič (leta 1927) je po lastnih besedah potoval v ZDA »poln naivne radovednosti« in »vere v duhovito izmišljeni svet individualističnega gospodarstva«. ⁸ Bil je očaran nad New Yorkom, nad njegovimi muzeji, koncertnimi dvoranami in opero, pa tudi nad drugimi mesti in posebej nad ameriškimi tehničnimi dosežki. In vendar se je v Evropo, kot je zatrjeval, vračal prazen, razočaran in hrepeneč po »nečem, česar Amerika nima«. »Nikoli ne bom pozabil vožnje v avtomobilu s postaje v hotel,« je opisal svojo vrnitev v Pariz. »Z nepojmljivo naslado sem požiral slike palač, cerkva, prodajalen, voz, pešcev« ... »Ali mar nisem videl v New Yorku dovolj palač, večjih od pariških? Ali nisem živel dobra dva meseca sredi prometa, ki je burnejši od pariškega?,« se je spraševal in si odgovarjal: »Nad Evropo leži nekaj, česar v ameriškem ozračju ni. Nekaj, kar ti polni dušo, če prideš iz Amerike. Nekaj, brez česar ne moreš živeti, kar se dviga iz evropskih palač, prodajalen, prometa in kar manjka v New Yorku, v Washingtonu, v Pittsburghu in v Chicagu.« ⁹

⁷ Vidmar je ugotavljal, da so »šole zagrenile človeštvu zanimanje za obe znanstveni smeri« (za matematiko in fiziko) in se mu je zato zdelo potrebno ponovno vzbuditi zanimanje zanj. Gl. Oslovskega most, cit. v op. 2, str. VIII.

⁸ Milan Vidmar, Med Evropo in Ameriko, str. 3.

⁹ Prav tam, str. 32–33.

Avtor knjige *Med Evropo in Ameriko* je tisto nekaj, kar je v Združenih državah pogrešal in v Evropi zopet našel, imenoval dušo. »Evropa ima dušo, Amerika je nima,« je ugotavljal. »Zamisli se v evropsko pokrajino, ki je dom nekega naroda, nekega plemena. Ali ne vidiš v nji sledov, ki so se nabirali iz roda v rod, ki so se združevali in dopolnjevali, ki zgovorno pričajo o vsem, kar je tisti narod, kar je tisto pleme delalo, trpelo, uživalo in sovražilo? Vidiš, ti sledovi so duša pokrajine. Brez njih bi bila mrtva«. V Ameriki pa naj bi bilo povsem drugače. Ne le da ni bilo »starih palač in katedral, starih mest in starih pokrajin«. V »Ameriki so priseljenci prihajali na tujo zemljo, v mrtvo pokrajino. Obdelovali so zemljo, ki so jo našli, ne da bi jo dobili iz rok prednikov; živeli so nekaj let v nji, potem pa so jo zavržli kakor iztisnjeno citrono ... Zemlja je prehajala iz rok v roke. Italijan jo je izročil Rusu, Rus Francozu, Francoz Angležu. Vtisi v isti košček zemlje se niso združevali ...« Zato naj bi bilo jasno, da »ameriška mesta in ameriške palače še ne morejo imeti duše. Vse Zedinjene države so še brez duše. Premalo misli so doslej doživele in še premalo sorodnih glav so doslej videle«. ¹⁰

Vendar duša, ki jo je Evropa imela, Združene države pa ne, po Vidmarju ni bila le plod zgodovine: »Evropejci smo tako potrebni duhovnega ozračja, da brez njega ne moremo živeti. Vsakemu izmed nas daje duhovno ozračje njegov narod«, je menil. Slovenski akademik in šahovski vele mojster, eden redkih pravih svetovljanov med slovenskimi izobraženci tridesetih let, je bil v letih pred drugo svetovno vojno prepričan, da sta veliki problem neizoblikovane »duše« Združenih držav Amerike ne le njihova kratka in skromna preteklost, temveč tudi njihova narodna raznolikost in od Britancev izposojeni »angleški jezik«. »Evropo pretresajo neprestano nevarne politične krize. Pred dvajsetimi leti jo je pustošil požar svetovne vojne. Toda v ozadju vseh evropskih političnih kriz in v ozadju svetovne vojne tli skrb za duhovno ozračje. Vsi hočemo živeti nemoteno v svojih narodih, vsi žrtvujemo rajši svoje življenje in svojo kri, kot da bi žrtvovali življenje svojega naroda,« je trdil. »Dokler ne bo vsak narod v Evropi svoboden, vsak svoj gospod, v svojem političnem okviru, ne bo miru.« ¹¹

Američani pa naj bi ne bili narod. Medtem ko »pravi Evropejec izraža svoje misli, svoje življenje, v jeziku svojega naroda«, prebivalci Združenih držav nimajo »jezika, ki bi resnično izražal dušo« posameznika in državljane duhovno povezoval med seboj, saj govorijo »izposojeni«, »vsiljeni (angleški) jezik«. ZDA so bile po Vidmarju tako »bistveno različne od Evrope«, ker so bile sestavljene iz samih »narodnih manjšin«, medtem ko so Evropo tvorili samostojni narodi, razdeljeni v ločene politične in državne okvire. ZDA naj bi bile v nasprotju z Evropo »ogromna ponev«, ki »topi raznolike drobce številnih narodov«, ne bilo pa naj bi še jasno, kakšna bo »nova tvorba«, če bo sploh nastala. V Ameriki zato, ker ni bilo izvirnih narodnih tradicij, tudi ni bilo izvirnih narodnih pesmi. Priseljenci iz Evrope pojejo pesmi svojih domovin, pesmi, ki so nastale v Ameriki pa pojejo le ameriški črnci, je ugotavljal Vidmar. Črnci, ki so prišli v Združene države kot sužnji in so jih verige »prikovale na nek kos zemlje«,

¹⁰ Prav tam, str. 34–35.

¹¹ Prav tam, str. 35–36.

imajo »edini korenine v ameriški zemlji in ameriško dušo«. »Črnc je domačin, beli priseljenec pa je osvajalec,« je poudarjal avtor knjige *Med Evropo in Ameriko* in hkrati opozarjal, da med »belo in črno kožo« v ZDA – kljub osvoboditvi in zakonski enakopravnosti črncev od secesijske vojne dalje – še vedno divja neizprosna vojna, ki je vojna »za ameriško dušo«. ¹²

Oblikovanje Združenih držav in ameriške družbe si je Vidmar razlagal v zgodovinskem kontekstu preseljevanja ljudstev, ki v Ameriki po njegovem mnenju v tridesetih letih še ni bilo končano, četudi je na začetku 20. stoletja ob pacifiški obali zadelo na »naravno mejo«. V takšnih razmerah množičnega preseljevanja, ko je »zemlja človeškemu veletoku le prehod« pa, kot je zapisal, ne more »zrasti kultura«. »Ameriki manjka ves čas urejeno in ustaljeno življenje. Manjka ji združenje človeka z zemljo, ki povsod šele rodi kulturo. Amerika je, kar sta bile severna in vzhodna Evropa ob koncu starega, kar je bila zapadna Evropa v začetku srednjega veka,« je razmišljal. Pri tem naj bi bilo Američanom »zmotno očitati«, da nimajo evropske kulture, saj je ne bodo »nikoli imeli«. Evropska kultura naj bi bila pač »plod združenja evropske zemlje z nekdanjim barbarskim človeštvom«, ameriška kultura pa bo nastala šele »nekoč« »kot plod« ameriške zemlje, »oplojene od evropskih barbarov«. Kdaj bo nastopil ta »nekoč«, po Vidmarju še ni bilo mogoče napovedati, menil pa je, da se bo to zgodilo, ko bo »preseljevanje končano« in bo »človeštvo združeno z ameriško zemljo«. Tedaj bo »ameriška kultura« morda celo »zasenčila evropsko ... Morda jo bo izpodrinila, nadomestila. Bog ve«. ¹³

Množično priseljevanje je po Vidmarju vtisnilo pečat tudi ameriškim mestom, ki so nastajala razumsko in po načrtih, z oštevilčenimi avenijami in ulicami brez imen, po neke vrste vojaških pravilih, povsem drugače kot evropska mesta, ki so bila rezultat spontanega razvoja in evropske kulturne zgodovine. New York – v tridesetih letih sedemmilijonsko mesto – ga je v tej luči tako očaral kot navdajal s tesnobo. »New York je ogromno taborišče človeške vojske,« je ugotavljal. »Razum jo vodi. A pred njo stoji v vsej svoji strahoti pošast – glad ... Vse se brez počitka bori, kar leze in hodi, v tem človeškem mravljišču ob orjaških vratih Združenih držav«. ¹⁴ Amerika je bila v Vidmarjevih očeh zato kot »bojno ozemlje«, na katerem so se ljudje dobesedno borili za preživetje, medtem ko je bila Evropa »zaledje«, ki se je v začetku stoletja z izseljevanjem prek oceana razbremenilo nemajhnega dela svoje revščine in je že bolj ali manj uredilo svoje vrste. Čeprav tehnik, je avtor knjige *Med Evropo in Ameriko* v Združenih državah obžaloval povsod prisotne, kot je trdil, težnje po standardizaciji in avtomatizaciji. »Američani so prepričani, da bodo s tehničnim orožjem rešili človeštvo vseh nadlog,« toda »standardiziranje, pridobivanje življenjskih potrebščin po enem

¹² Prav tam, str. 36–38.

¹³ Prav tam, str. 42–44. V Mojem pogledu na svet je Vidmar omenil, da je misel o tesni povezanosti posameznika in »narodne duše« z zemljo in »tlemi, ki so ji bila odmerjena«, povzel po »nemškem filozofu Keyserlingu«. »Lahko bi rekel konkretnije, da vsak narod zasaди korenine v svojo zemljo,« je poudaril. Gl. M. Vidmar, *Moj pogled na svet*, cit. v op. 2, str. 305–306.

¹⁴ Prav tam, str. 61–62.

kopitu je uniformiranje,« je pisal. V tem smislu naj bi tudi prebivalstvo Združenih držav ne bilo narod, temveč »vojaška«. »Amerika je polna članov najrazličnejših narodov in plemen. Toda posebnosti narodov ji ne delajo skrbi. Ne misli na razne njihove jezike. Vojska ne govori mnogo ... za povelja (pa) potrebuje vendarle nekaj kratkih stavkov, nekega jezika, bodisi katerega koli ... To je skrivnost angleščine kot državnega jezika Zedinjenih držav. To je skrivnost udarnih vrstic v ameriških dnevnikih, ki varčujejo na čelu poročil natanko tako odvrtno z besedami, kakor povelja v dnevnem povelju čet.«¹⁵ Ameriško družbo naj bi tako označeval »militarizem«, ki so mu Američani »nadeli ime tehnokratizem«. Ameriški tehnokrati naj bi bili prepričani, da bodo s »tehničnim orožjem« premagali človeške sovražnike in »človeštvo odrešili vseh nadlog«. Pri tem pa so pozabili, da lahko s tehniko premagajo le »telesni glad«, medtem ko je »duhovni glad ... tehniki nedosegljiv«.

V ZDA naj bi se od evropskih razlikovali celo hoteli, ki naj bi bili sicer zelo udobni, vendar preveč »avtomatizirani«. »V Ameriki pogreša (gost) od prvega dne skrbno roko gospodinje, pazljivo postrežbo, občutek varnosti, spravljenosti, vse kar ima v svojem evropskem domu ali kar najde tudi v evropskem hotelu,« je menil avtor knjige Med Evropo in Ameriko. V ameriških hotelih naj bi bilo pač »vse pripravljeno«, a vendar »vse mrtvo«, saj naj bi bili gostu – kot tudi drugod v ameriških mestih – za večino želja in potreb na razpolago le avtomati. Za opravila, ki so nujno potrebovala človeško roko, pa so imeli Američani črnce. »Za vse opravke, ki jih Amerika mrzi, je Bog ustvaril črnca,« je opazal Vidmar. »Črneci so kolonijalne čete ameriške vojske ... Sobarice v hotelu so črne ... Dvigalo vodi črnc. Peč kuri črnc. Nadzira ga (pa) povsod bel uslužbenec.« Ameriški črneci so bili po Vidmarju v nasprotju z »evropsko služinčadjo«, ki naj bi ne bila »zaničevan del človeške družbe«, temveč »sostanovalec v hiši«, ki jo je oskrbovala, »zaničevani vojaki«, ki so »opravljali zaničevane posle«. Črneci naj bi bili v ameriških mestih manj kot »avtomati«, sicer pa naj bi bilo vse avtomatizirano in človek prepuščen sam sebi. Izjema v tej »porazni krutosti« naj bi bila privatna stanovanja, ki so bila po Vidmarjevem mnenju »dobro, celo predobro opremljena«. Poseben vtis je napravil nanj tudi ameriški odnos do otrok, ki naj bi Američanom pomenili »vse« in so bili temu primerno razpuščeni, saj so počeli, kar se jim je zahotelo.¹⁶

Že iz povedanega bo razumljivo, da je bilo Vidmarju, čeprav je bil po nazoru liberallec, tuje ameriško pojmovanje »svobode in demokracije«. »Američan ima svobodo vesti, besede, tiska,« je pisal. »Američan ima svoje svobodno izbrano narodno predstavništvo ... Zedinjene države Severne Amerike ... so (pač) demokratična državna tvorba«. Toda ameriški »svoboda« in »demokracija« naj bi bili v resnici le »navidezni«. V Vidmarjevih očeh je bila »čista demokracija«, ki je temeljila na »odločanju večine«, tudi sicer »nevarna« in »nemogoča«, saj je bila le »nekakšna politična statistika ... (ki) je priznavala mnenjem popolno enakopravnost in jih je (le) štela«. »Čisti demokraciji« ni važno nobeno mnenje, temveč le število enakih mnenj,« je ugotavljal, »večino«

¹⁵ Prav tam, str. 63.

¹⁶ Prav tam, str. 64–68.

pa povsod tvorijo »šibke glave«, medtem ko so »močne« v manjšini. Alternativa »čisti demokraciji« naj bi bila zato »praktična demokracija« z »večstrankarstvom« in »strankarskimi piramidami, ki niso le statistične tvorbe«. Večje število strank, značilno za »evropske demokracije« naj bi bolje in »vestneje« izražalo »mnenje večine« kot ameriški dvostrankarski sistem z neposrednimi volitvami predsednika države, ki je bil v primerjavi z najvišjimi predstavniki evropskih držav »mogočen vladar«, pravi »general«. V takšnem sistemu imajo Američani pač lahko »tisoč mnenj«, vendar odločilno posegajo v »usodo svoje domovine« le vsako četrto leto in »le z besedicami, da ali ne«. »To je vsa njihovega dejanska politična svoboda, vse drugo pa je malo-pomemben videz«. In še ta svoboda je »zelo gnila«, saj »posredno in neposredno ... polnijo glasovnice tudi dolar in veliki trusti«. Petrolejski, avtomobilski, filmski, žitni in »mesni kralji« naj bi bili »ameriški volilni knezi«, s katerimi se je Roosevelt »boril« kot nemški cesarji s svojimi »volilnimi knezi«. Američan je bil po Vidmarju občutno manj svoboden kot Evropejec, bil pa je bolj »navajen, da ga usoda suje, tepe« in zato »bolj drzen«. »Američan je vojak, ki gre smehlja v boj, ki se ne boji ničesar,« je ob opisu gradnje velikih vodnih jezov na ameriških rekah – za spremembo občudujoče – opozarjal slovenski akademik, elektroinženir. »Američan je svež, žilav, podjeten borec ... Evropejci (pa) smo že razvajeni, mehkužni«. ¹⁷

Podobno kot politična, po Vidmarju tudi ameriška »poslovna svoboda« ni bila »prava svoboda«, temveč »neurejenost«, ki je nedvoumno razkrivala, da je »Amerika bojišče«. Američani naj bi se ponašali z »gospodarskim individualizmom«, ki pa ni bil nič drugega kot »brezčutnost drobca velike tvorbe za vse druge drobce«. »Gospodarska svoboda« in »gospodarski individualizem« sta v »človeškem svetu« ustvarjala razmere, primerljive z »vsemirskimi tvorbami« – prav tako sestavljenimi »iz drobcev«, ki se »ne zmenijo drug za drugega,« je ugotavljal avtor knjige Med Evropo in Ameriko. Prepričan, da je »fizika nauk o ustroju sveta« in »pogled v vseмирje pove, kaj se godi v človeštvu,« je trdil, da ima »človeška zgodovina razvojne smeri, ki so zelo sorodne razvojnim smerem fizičnih tvorb«. Toda človek v nasprotju z njimi »noče biti igračka«, pri »urejanju sveta«, ki ne bo posnetek »kaotičnega vsemirja«, pa so mu lahko v neprecenljivo pomoč spoznanja »velike duhovne revolucije«, ki jo je povzročila moderna fizika. Človeštvo naj bi bilo pač »edinstvena«, od vseh ostalih različna tvorba prav po tem, da ni bilo »hazardna banka« in je »hodilo svoja pota«. »Razum ... ta skrivnostna sila«, ki je »nasprotnik naključja«, človeku omogoča, da izbira med možnostmi, usmerja dogodke in »vodi tvorbe ... iz nereda v red«. »Človeštvo,« ki »hoče živeti in noče umirati, se starati, kakor razpadajo, umirajo in se starajo vse fizične tvorbe vsemirja,« se mora zato boriti »za red«, za »stalnost oblik« in »urejeno obliko svoje lastne tvorbe,« je obširno dokazoval Vidmar. »Človeško življenje« je »boj z naključjem«, »boj z naravnimi silami« in »boj z neredom«, »vsota vseh urejevalnih človekovih dejanj pa je človeško gospodarstvo«. ¹⁸ In to – kot je razkrila gospodarska »katastrofa« leta

¹⁷ Prav tam, str. 75–81.

¹⁸ »Človeško življenje je človeško gospodarstvo,« je dobesedno zapisal Vidmar, ki je tudi drugače dokazoval vpliv gospodarstva na vsa področja človekovega življenja, med drugim na politiko,

1929 – ne sme biti prepuščeno »taktirki naključja« in »brezčutnemu, kaotičnemu plesu drobcev«, temveč potrebuje premišljen in dolgoročno zasnovan »bojni načrt«. Velika gospodarska kriza je bila v Vidmarjevih očeh prepričljiv »poraz individualističnega gospodarstva«, s katerim naj bi se »povsod bolj ali manj uveljavilo prepričanje, da v človeški tvorbi ni več prostora za metode, ki jih ima naključje.«¹⁹

»Misel svobodnega gospodarstva« je bila po Vidmarjevem prepričanju imanentna ideji kapitalizma, ki je bil zato »slep gospodarski sistem«. Adam Smith, znameniti »učitelj gospodarske svobode«, je bil po njegovem mnenju sicer »izreden duh«, toda zmotno je verjel v »naravne zakone«, ki »usmerjajo z varno roko divji gospodarski ples«. Ameriški kapitalizem je bil zelo blizu »čistemu, teoretskemu kapitalizmu« in zato posebej brezobziren. Zgodovina »velikih ameriških premoženj« je bila »polna zgodb« o »podkupovanju oblasti, posiljevanju gospodarsko šibkih poedincev, polna ropa, kraje in sleparij«, za ameriški kapitalizem pa so bile značilne »silne« delniške družbe, ki so »neusmiljeno izsesavale prebivalstvo«. Vidmarju se je zdelo posebej nesprejemljivo, da v ZDA ne »poznajo socialnega skrbstva«. »Delavec, ki zgubi svoje delo, je nezanimiv, nevažen,« se je zgražal. »Vsak zase, je geslo kapitalizma. Postani bogataš, če moreš, pogini, če nimaš kruha. Pograbi za drugo delo, če te prvotno ne preživlja. Bodi danes advokat, jutri gostilničar. Živi kakor hočeš! Skrbi za svoja stara leta sam. Kaj mi mar tvoja onemoglost.«²⁰ Mimogrede je sicer omenil, da je »ameriški kapitalizem«, prav s tem, ko je »dvignil dolar na oltar«, naredil Ameriko za »deželo neomejenih možnosti« in najsvobodnejšo demokracijo sveta. Toda ameriška »obsedenost z dolarjem« mu je bila tuja, vse odkar je leta 1927 prvič stopil na ameriška tla in so ga organizatorji šahovskega turnirja v New Yorku pozdravili z besedami: »Well, vi bode (z vašim igranjem šaha) naredili (you will make) dvesto dolarjev«. »Zaslužiti imenuje Američan narediti,« se je zgražal vele mojster, šahovski navdušenec. »Mraz me je pretresel. Prišel sem v Ameriko, da se borim na šahovskem turnirju, da odnesem zmago, da odnesem veliko zmago. Dolarjev, denarne nagrade, se nisem nikdar spomnil med dolgim potovanjem preko Atlantskega oceana ...«²¹ Iz ZDA se je tako vračal prepričan, da je »dolar utelešeni vrag«. »Dolar žene delovne stroje v nešteti tovarnah. Dolar kupuje nepotrebne predmete, ki jih vsiljuje zgovorni prodajalec ... Nihče pa ne pomisli, da je nemogoče nadaljevati gospodarsko spiralo v nedogled.«²²

vojne, politične programe in nacionalne ideologije. Gl. M. Vidmar, *Med Evropo in Ameriko*, str. 109–120, 252–256. Igor Grdina, nav. delo, str. 157.

¹⁹ M. Vidmar, *Med Evropo in Ameriko*, str. 123–125.

²⁰ Prav tam, str. 190.

²¹ Prav tam str. 127.

²² Prav tam, str. 132–133. Na Vidmarja sta v tem smislu napravila posebej neugoden vtis newyorški Wall Street in newyorška borza. Wall Street je bil zanj, kot je zapisal že v *Mojem pogledu na svet*, »umazano in neokusno središče newyorškega denarništva«, borza pa »kraj, ki ne more biti srečen«. »Tu je vse zamorjeno, kar more biti lepega v človeku, v življenju. Tu kriči denar; tu se vidi, da je šel dolar skozi toliko tako umazanih rok, da je človeku od gnusa nemogoče dolgo strpeti v bližini,« je pisal. Gl. M. Vidmar, *Moj pogled na svet*, str. 298. V knjigi *Med Evropo in Ameriko* je leta 1935 zapisano v nekoliko skrženi obliki ponovil. Borza mu je bila »umazani brlog vsemogočnega

Evropski kapitalizem je bil v primerjavi z ameriškim po Vidmarju skoraj blag in »človekoljuben gospodarski sistem«. Ameriški kapitalizem naj bi namreč ne bil le skrajno socialno brezobziren, temveč tudi slep za potrebe potomcev, saj naj bi »brez srca in pameti« izkoriščal naravo. To naj bi nazorno razkrivalo ravnanje s pašniki in zemljo, ki jo Američani pustošijo brez misli na posledice. Evropa naj bi bila »razumnejša« in »izkušenejša«. »Evropa je uvidela, da so prevelike gospodarske tvorbe nevarne«, zato »podržavlja železnice, telegrafske in telefonske proge,« je brez posebnega dokazovanja zapisal avtor knjige *Med Evropo in Ameriko*. »Evropa je spoznala zgodaj, da je treba skrbeti za bolne, za nezaposlene, za onemogle delavce ... Evropski kapitalizem je precej oddaljen od čistega kapitalizma«. Zaradi tega je bil sicer tudi »evropski demokratizem« šibkejši od ameriškega, toda »demokratizem« in »svoboda« za Vidmarja sama po sebi nista bila vrednota. V Ameriki je bila velika svoboda, hkrati pa je vladala »neznosna korupcija«. Nasprotno je bilo v Nemčiji manj »politične svobode«, »podkupljiv uradnik pa je bil bela vrana«. Vidmarju se je zdel v tem kontekstu najprimernejši britanski sistem, kjer sta bili »gospodarska in politična svoboda ... razumno utesnjeni«. »Sporazumevanje v vseh važnih vprašanjih je vodilno načelo mogočnega imperija med Evropo in Ameriko,« je zapisal. »Svobodno utesnjevanje svobode dviga angleški kapitalizem visoko nad evropskega in neizmerno nad ameriškega.«²³

Po Vidmarjevem prepričanju je liberalni kapitalizem z gospodarskim polomom leta 1929 zabredel v krizo, ki je pomenila njegov konec. »Kapitalizem je sovražen nastajanju složne, disciplinirane, enotne človeške vojske, ki naj se zmagovita dvigne v veliki boj z naključjem.«²⁴ Človeštvo lahko iz krize popeljeta le politika, utemeljena v razumu in na dognanjih moderne znanosti, v gospodarstvu pa premišljeno načrtovanje z aktivno socialno skrbjo države in novim »prerazdeljevanjem dobrin«. Hkrati naj bi bilo v tridesetih letih že povsem jasno, kako zmotno je bilo pričakovanje kapitalizma, da bo »prišel red v človeštvo od spodaj, iz naporov poedincev, iz uvidevnosti slabotnih glav.«²⁵ Avtor knjige *Med Evropo in Ameriko* se je zato zavzemal za politični in gospodarski red, ki bi ga lahko, kot je duhovito zapisal Igor Grdina, imenovali »znanstveni cezarizem.«²⁶ »Človeštvo bo uredila glava, ki se bo dvignila nad vesoljni človeški svet, ki bo videla vse drobce – poedince, razumela vse neštete odnose med njimi in, ki bo z viška vrgla v neizmerno mravljišče mrežo pametne ureditve ...«²⁷ Takšne glave naj bi imeli Lenin, Mussolini, Hitler in Roosevelt. Med njimi je bil Vidmarju nesporno najbližji in najbolj simpatičen ameriški predsednik Franklin Delano Roosevelt.

Roosevelt je poznal Ameriko »kot malokdo« in je prav zato napovedal odločen boj »bogatašem« in velikemu kapitalu, je zapisal. Nikjer v civiliziranem svetu ni kapi-

dolarja«, Wall Street pa »ozka, mračna, umazana, neprijazna ... in okrutna ulica«. Gl. M. Vidmar, *Med Evropo in Ameriko*, str. 130–131.

²³ M. Vidmar, *Med Evropo in Ameriko*, str. 192.

²⁴ Prav tam, str. 255.

²⁵ Prav tam, str. 265.

²⁶ Igor Grdina, nav. delo, str. 158.

²⁷ Glej op. 25.

talizem »grabil tako zločinsko, brezobzirno in brez sramu« kakor v Združenih državah Amerike«. Roosevelt pa se ni ustrašil bogatinov in je uvedel visoke davke na dediščine in zapuščine. »Vsaj boja proti nepridobljenemu, najdenemu, podarjenemu bogastvu ga ni bilo strah«. Med drugimi ukrepi Rooseveltove ekonomske politike je Vidmar z odobravanjem omenjal zlasti poddržavljanje energetske in prometne infrastrukture. »Danes se nam zdi nemogoče, da bi bile ceste, ki jih vzdržujejo mesta, dežele in države, zasebna lastnina,« je razmišljal. »Kdo si more predstavljati ceste obdane z visokim dobro zavarovanim in zastraženim plotom?« V ZDA pa so zasebna cestna, poštna, železniška in energetska podjetja »strahovito izkoriščala državno blagajno in izsesavala prebivalstvo«. Roosevelt je začel zato graditi velike državne elektrarne in napadati »truste« z »nizkimi cenami nesebičnih javnih podjetij«. »Roosevelt je zastopnik skupne koristi vseh državljanov.«²⁸ Vseeno je bil Vidmar leta 1936, ko je zapuščal Združene države, črnogled. »Amerika me skrbi,« je pisal, »ker sem videl, da je dosti grešila. Amerika me skrbi, ker je tako lahkomišelnost pustošila svojo zemljo in se preveč vdajala nebrzdanemu kapitalizmu. Saj slutim, da ne bo mogoče v kratkih letih vrniti moči izčrpanim tlem in da ne bo brez strašnih bojov mogoče ukrotiti trustov in borz.«²⁹

Vidmarjevo delo *Med Evropo in Ameriko* in njegovo nedvomno zmotno stališče, da je bila Evropa v drugi polovici tridesetih let bližje »ozdravljenju« kot Združene države, je treba seveda presojeti v kontekstu časa med obema vojnoma. Velika gospodarska kriza je v tridesetih letih povsod po Evropi utrdila avtoriteto državnih ustanov in oslabilo zaupanje v liberalna gospodarska načela, ki so se morala umakniti državnemu poseganju v gospodarstvo.³⁰ Povsod se je začel nov pohod protekcionizma, zapiranja nacionalnih trgov in omejevanja mednarodne menjave, leta 1936 (leto pred Vidmarjevo knjigo) pa je John Maynard Keynes izdal svojo »Splošno teorijo zaposlitve, obresti in denarja«, v kateri se je zavzel za pravičnejšo razdelitev bogastva in dohodka ter pozval k premisleku liberalnih gospodarskih izhodišč. Vidmarjeva kritika ameriškega in liberalnega gospodarstva ni bila torej v takšnih razmerah nič izjemnega. Vseeno ni mogoče prezreti, da je bil slovenski šahovski vele mojster in elektrotehnik z odklanjanjem in kritiko svobodnega gospodarstva in ZDA, ki ju je utemeljeval s sklicevanjem na »narod«, »jezik«, »kulturo«, »zemljo«, »dušo« in »tradicijo«, tudi značilen predstavnik slovenskega liberalizma in izobraženstva. V knjigi je sicer omenjal le pogovore, ki jih je imel o ZDA in Američanih s šahovskimi tekmeci in prijatelji po Evropi in ti naj bi njegovim pogledom na Ameriko pritrjevali. Toda z njegovo kritiko liberalnega kapitalizma ter razmišljanji o povezanosti »kulture z zemljo« in pomenu »tradicije«, »naroda« in »jezika« pri oblikovanju »duše pokrajine« in človeške skupnosti so se gotovo strinjali tudi mnogi slovenski bralci.³¹ Sicer pa so Vidmarja ZDA istočasno

²⁸ M. Vidmar, *Med Evropo in Ameriko*, str. 279–313.

²⁹ Prav tam, str. 350.

³⁰ Peter Vodopivec, *Trideseta leta, Slovenska trideseta leta*, Slovenska matica, Ljubljana 1997, str. 8.

³¹ Vidmar je po vojni v Spominih zapisal, da se je knjiga *Med Evropo in Ameriko* v »tistih časih preveč očitno navduševala za smer, ki je bila tako rekoč ilegalna«. S tem je najbolj verjetno mislil

odbijale in prevzele. V njegovih očeh so bile nepogrešljiva vitalna sila zahodnega sveta, ki mora ostati tesno povezana z Evropo. Ko je na parniku sredi Atlantika razmišljal o Ameriki in Evropi, mu je zadnja simbolizirala »podedovane in priučene predsodke«, prva pa »nove ideje, nove teorije, nove sisteme«.

Milan Vidmar je ob začetku druge svetovne vojne knjigo *Med Evropo in Ameriko* predelal tudi za nemško izdajo, ki je leta 1941 pod naslovom *Das Ende des Goldzeitalters* izšla v Braunschweigu. Po drugi svetovni vojni je svoj pogled na ZDA in vtise s potovanj čez Atlantik v skrajšani in nekoliko spremenjeni obliki povzel še v *Spominih*, ki jih je leta 1964 (po njegovi smrti) izdala založba Obzorja iz Maribora. Ko je v *Spominih* popisoval nastajanje knjige *Med Evropo in Ameriko* (skoraj v celoti naj bi jo – podobno kot še več svojih del – napisal v kavarni), je samozavestno zatrdil, da so »se izpolnila« skoraj vsa njegova »prerokovanja«. ³²V jugoslovanskih (pa tudi širših evropskih) razmerah, se je v petdesetih letih, ko je Vidmar pripravljal za natis svoje *Spomine*, morda res zdelo, da so napovedi o »zatonu liberalnega kapitalizma« in svobodnega gospodarstva bolj ali manj točne. Toda že dobri dve desetletji pozneje se je z vrnitvijo ZDA in Velike Britanije k liberalni gospodarski politiki izkazalo, da je ideja o vsemogočnosti svobodnega trga še vedno aktualna, sklicevanje na »razum in pravičnost« pa izgublja prepričljivost in privrženca.

Slovenski pogled na ZDA se je – gledano z zornega kota skoraj sedmih desetletij, ki nas ločijo od izida Vidmarjeve knjige – počasneje in manj spreminjal. Slovenskim popotnikom, ki za krajši ali daljši čas obiščejo ZDA, sta, kot kažejo priložnostno objavljena popotna poročila, ameriški svet in način življenja še danes v marsičem daleč in tuja. »Amerika je drug svet, tako v dobrem kot v slabem,« je leta 2004 ugotavljala mlada slovenska raziskovalka, ki je večkrat študijsko bivala v ZDA. ³³»Vse se zdi preveliko. Če imate tam denar, je vse mogoče. Moj prvi vtis je bil, da je v Ameriki vsega preveč, da je vse zelo velikopotezno in pompozno. Od skodelice kave, ki je prevelika, do izrazito glasnega govorjenja ljudi, ki te zasujejo s plazom besed in z vljudnostjo. Vse pa ostaja na površini, zelo kričeče, vtisi te kar preplavijo, a v globini redko najdemo kaj takega, kar človeku resnično ostane.« Tudi mlado slovensko strokovnjakinjo, ki je čez Atlantik potovala skoraj dve generaciji za Milanom Vidmarjem, je pretreslo, da v ZDA ni evropskim deželam primerljive socialne in zdravstvene oskrbe, prevzeli pa so jo sistem izobraževanja in številne možnosti za znanstveno delo.

Vidmarjevih refleksij in sodobnih, v časopisju objavljenih zapisov o ZDA seveda ne kaže posploševati. Toda, če jih primerjamo, se ne zdi napačen vtis, da imata slovenska zadržanost in kritični slovenski odnos do ZDA globlje korenine, kot smo si pripravljani priznati. ³⁴

na svojo kritiko kapitalizma. Poročal pa je tudi, da je delo pohvalil recenzent v Jutru, ki je menil, da je avtor z njim »pokazal obilo civilnega poguma«. Milan Vidmar, *Spomini*, II. del, založba Obzorja Maribor 1964, str. 126.

³² Prav tam.

³³ Nedelo, 21. novembra 2004. Naslov članka: Imeti jo (namreč Ameriko) moraš rad, da jo lahko sprejmeš v njeni velikopoteznosti.

³⁴ V zadnjih letih je bilo tako ob slovenskih kritikah Busheve politike kar nekajkrat slišati, da je v

SUMMARY

MILAN VIDMAR BETWEEN EUROPE AND AMERICA

Peter Vodopivec

The article presents the book by Milan Vidmar, a longtime professor of electrotechnology at the Ljubljana University and greatest Slovene chess player, in which the author describes his impressions from the two journeys to the United States of America. In 1927, Vidmar travelled to the USA for the first time and for the second time in 1936. Accordingly, his first staying in the USA was in the time of economic prosperity, and the second was after the big economic crisis, which to his opinion revealed the fragility of the capitalist system and liberal economic policy. Vidmar, as he wrote in the USA, missed after the first journey the "soul" European cities supposedly had and American did not. In that view, the USA were marked by poor history, borrowed English language and the population that were supposedly not a "nation" but a collective of "national minorities". At the same time, the United States were not to have had their authentic culture, which was a result of the fact that the American population were mainly immigrants. The only genuine natives were by Vidmar the American Black people.

Americans were in Vidmar's eyes not a nation but a human army literally struggling for survival. The American comprehension of "freedom" and "democracy", which were supposedly only fictitious for as American voters could decide about "the fate of the homeland" only every fourth year at elections with "yes" or "no", was to him, although liberal by principle, unfamiliar. At the same time, Vidmar resolutely rejected American capitalism and liberal individualism, which were undoubtedly revealing that the USA were a battlefield. He compared "economic freedom" with the universe that was supposedly as well composed of "fragments", which "do not care about one another".

Human economy – as the 1929 crisis indicated – must not be left to "coincidence and chaotic dance of fragments", for it needs order and planning. Consequently, Vidmar advocated for an economic policy based in science and reason, and for an active social policy of the state. In the USA, he was repulsed by the "obsession with money (dollar)" and consumption, and as well by "unwise exploitation of nature". He greeted with sympathy the reform endeavours of the president of the USA Franklin Delano Roosevelt who was to Vidmar "the representative of collective benefit of all citizens".

The author of the article finds that Vidmar's book should be understood in the context of circumstances in the 30s of the 20th century when after the great economic crisis it seemed the liberal economic policy experienced a complete failure. The author is of opinion that Vidmar was with his referring to "nation", "history", "language", "culture", "land" and "tradition" a typical representative of the Slovene liberal intelligentsia, and that reserved and critical views upon the USA have – as Vidmar's book demonstrates – a longer history than generally perceived.

slovenskem javnem mnenju prisoten »protiamerikanizem«, ki je rezultat »komunističnega obdobja«. Kot kaže ta razprava, take ocene niso povsem točne, saj imajo slovenske predstave o Ameriki daljšo zgodovino in so zasidrane tudi v meščanskih gledanjih na družbo in svet.

ZDRUŽENE DRŽAVE AMERIKE V OČEH SLOVENSKEGA SLIKARJA BOŽIDARJA JAKCA (1929–1931)

Marjan Drnovšek¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Združene države Amerike v očeh slovenskega slikarja Božidarja Jakca (1929–1931)

Slikar Božidar Jakac je potoval po Združenih državah Amerike od aprila 1929 do poletja 1931. Domačim jo je predstavljal v številnih pismih, ki jih je za knjižno obliko priredil Miran Jarc (Božidar Jakac, *Odmevi Rdeče zemlje*. Po pismih iz Amerike priredil Miran Jarc, 1932). Kaj mu je pomenila in dala Amerika, kako jo je predstavljal v pismih oziroma knjigi, dokumentarnih filmih in deloma na slikah je tema tega razmišljanja. Nihal je med navdušenjem in malodušjem nad Ameriko, hkrati pa zapisal: »V Ameriki sem spoznal lasten obraz in to močnejše, kot bi ga mogel kje drugje. Tam sem spoznal, kjer je moja pot.« Jakčeva izkušnja bo vpeta v kontekst podobe Amerike v času, ko je njo in svet zajela velika gospodarska kriza.

KLJUČNE BESEDE: Zgodovina, Združene države Amerike, pisemski potopis, Jakčeva knjiga *Odmevi Rdeče zemlje* (1932), pogled umetnika na Ameriko, ekonomska kriza.

ABSTRACT

The United States of America in the eyes of Slovene painter Božidar Jakac (1929–1931)

The painter Božidar Jakac travelled through the United States of America from April 1929 to the Summer of 1931. He described it to his family in numerous letters, which Miran Jarc has prepared for a book form (Božidar Jakac, *Odmevi Rdeče zemlje* [Echoes of the Red Soil]. Adaptation of letters from America by Miran Jarc, 1932). What America meant to Jakac and what it gave him, the way he presented it in his letters and in the book, in documentary films, and partly in paintings, is the theme of the present reflection. Jakac wavered between enthusiasm and despondency about America and at the same time wrote, "In America I have become aware of my own countenance stronger than I could have elsewhere. There I realized where my path was". Jakac's experience will be included in the context of the image of America in the time when the great economic crisis seized it and the world.

KEY WORDS: History, USA, epistolary travelogue, Jakac's book *Echoes of the Red Soil* (1932), attitude of artist to America, cultural contacts, economic crises.

¹ Dr. zgodovine, arhivist, znanstveni svetnik, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, Slovenija; e-pošta: marjandr@zrc-sazu.si.

UVOD²

V zadnjih dvesto letih Združene države Amerike v svetu vzbujajo zanimanje s svojo prisotnostjo in drugačnostjo. Vedno so pritegovale posameznike; ti so do nje oblikovali poglede, ki so jih tudi zapisali. Že oznaka Novi svet³ – v odnosu do Starega sveta, tj. Evrope – kaže na razmerje, ki kar kliče k primerjavam med obema. Če imamo v mislih še evropeizacijo severnoameriške celine, povezanost obeh svetov s tokovi izseljencev, ki so se usmerjali prek Atlantika proti zahodu, se nam primerjave kar vsiljujejo, zlasti, kaj je prva ali druga stran pridobila oziroma izgubila in kakšne so podobnosti in različnosti obeh svetov. Del primerjav so tudi pogledi nanjo, tj. Ameriko, ki so nastali kot posledica časovno krajših ali daljših posameznikovih izkušenj v novem okolju. Potrdim lahko misli Jurija Trunka, ki je o možnostih njenega poznavanja in razumevanja kritično zapisal: »Kdor samo potuje, bodisi tudi skozi vse [ameriške!] države, bo mnogokaj videl, a Amerike in Amerikancev prav ne bo spoznal.« (Trunk 1912: 4). Podvomi tudi v razumevanje razlik in nasprotij te dežele pri priseljencih, saj meni, da kdor uspe v življenju, jo hvali, kdor ne, pa graja. Drži. Vendar številni članki in knjige izpod peresa Slovencev z obeh strani Atlantika oblikujejo njeno podobo, ki jo lahko sprejemamo ali zavračamo, kot so storili nekateri slovenski kritiki s Trunkovo knjigo *Amerika in Amerikanci*, češ da jo prikazuje v preveč svetlih barvah (Drnovšek 1989: 608). Kot bi slutil, je že v uvodu knjige zapisal: »V stari domovini je sodba [mnenje!] o Ameriki jako različna.« (Trunk 1912: 4). In to velja še danes.

Grafit »All is good in America« je do nedavnega krasil pročelje ene od ljubljanskih hiš in izraža pozitiven odnos do nje. Skrito nam ostaja, kaj je bil piščev razlog za ta ugodni odziv nanjo. Ni države na svetu, o kateri je nastalo toliko nasprotujočih, črno-belo obarvanih mnenj, kot so ZDA. Če prelistamo časopise na Slovenskem iz časa množičnega izseljevanja v Novi svet, se črne podobe kar vrstijo, svetle pa so manj opazne. To je razumljivo, saj je bilo slovensko izseljevanje označeno kot »rak rana slovenskega naroda«. Mnogi pisci so v svojih delih skušali izraziti odnos do nje v času, ko so jo obiskali in jo doživljali na tak ali drugačen način. Poglede moramo vedno presojati kot subjektivne, saj je bila od pisca, njegove izobraženosti in širine duha odvisna večja ali manjša »resničnost« zapisanega. S pesniško besedo je Ameriko odlično upodobil Ivan Zorman v pesmi »Amerika«, kjer izpostavlja njene različne obraze v podobnem času, kot jo je spoznaval Božidar Jakac. Pesnik je ne primerja z Evropo, ampak se osredotoči na bistvo t. i. »ameriškega duha«, na raznolik značaj Amerike. Označi jo kot kipečo, glasno in po uspehu hlepečo, hkrati nestalno in nejasno, mehko in brezstrastno, vendar tudi trdo in oblastno, v željah zdravo in nesebično, vendar tudi brezsrčno in obupujočo, bedno in bolno, na drugi strani vseupajočo, o zmagah pojočo in do zvezd se radujočo (Zorman 1938: 9). Pesniška impresija, ki jo v mnogih potezah

² Razprava je razširjen tekst referata na 36. nacionalni konvenciji AAASS, Boston, Massachusetts, 4.–7. decembra 2004 v okviru panela Slovene Perceptions about America in the Inter-War Era.

³ Izraza Amerika in Novi svet (Mondo nouo) so sprva uporabljali za označevanje Južne Amerike, šele kasneje se uveljavita za severno celino (Mišković & Šumi 1992: 13).

zaznamo tudi v Jakčevih razmišljanjih o Ameriki.⁴ Tudi za Louisa Adamiča je bila Amerika veličastna, zaslepljujoča, energična, kaotična in včasih zastrašujoča, hkrati pa je upal v uresničitev mnogoetničnega in ekonomskega potenciala ameriške družbe. Zavedal se je njene avre in moči (Shiffman 2005: 25–26).

Od začetkov evropske ekspanzije na severnoameriški kontinent je pri posameznikih v slovenskem prostoru obstajalo zanimanje za to celino, o čemer med drugim pričajo številni tiski, karte in pisni viri (kozmografije, potopisi, potna poročila ipd.), ki jih hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani v zbirki 'americana' (Mišković & Šumi 1992). Podoba Amerike v 19. in 20. stoletju oblikujejo številna misijonarska in laična izseljenska pisma, spomini, potopisi, knjige, časopisni in revijalni članki, literarna in umetniška dela, razglednice, fotografije, film, radio, televizija, medmrežje ... O daljnih svetovih, vključno z Ameriko, imamo v Sloveniji bogato strokovno, publicistično in literarno produkcijo. Zlasti etnologi so posvečali tej problematiki večjo pozornost (Šmitek 1986, 1988, 1995). Ne moremo pa mimo dveh zgodnejših spoznavanj njene podobe, tj. Baragove (1797–1868) knjige o staroselcih v »polnočni Ameriki«,⁵ ki je postala popularno branje v širšem krogu zlasti podeželskega prebivalstva, in spominov Antona Füstera (1808–1881) na emigracijo, ki so širši javnosti postali dostopni z objavo pred nekaj leti.⁶

Če ostanemo na področju osebnih vtisov in mnenj o različnih delih sveta, so naj-dostopnejši in pri bralcih najbolj priljubljeni potopisi.⁷ Pisanje v prvi osebi in nizanje doživetega v časovnem zaporedju sta najbolj izraziti potopisni značilnosti. Med pisci najdemo predvsem izobražene, pisanja večše ljudi, vendar tudi manj izkušene. Zato niso redke priredbe zapisanega, če je potopis objavljen. Potopisi so lahko samo suhoparni zapisi poti in videnega na njej ali pravi literarni biseri. Njihova vrednost naraste, če je v njih več osebnih opažanj in mnenj in manj prepisovanj iz knjig in drugih virov, ki jih avtorji mnogokrat niti ne citirajo. Prave zgodovinsko-literarno-estetske primerjalne analize potopisov o ZDA v Sloveniji nimamo. Pregled slovenske potopisne literature je naredil Andrijan Lah (Lah 1999). Vanj je vključil tudi delo Božidarja Jakca in Mirana Jarca *Odmevi Rdeče zemlje*, nastalo na podlagi Jakčevih pisem iz ZDA, ki jih je za knjižno objavo priredil Jarc.⁸

⁴ S pesnikom se je Jakac srečal večkrat. Glej: Jakac 1932: I/58, II/220).

⁵ Leta 1837 je v Ljubljani izšlo delo *Popis navád in sadershanja Indijanov Polnozhne Amerike*, napisano v nemščini, sledila sta francoski in slovenski prevod v bohoričici. V slovenščini je knjižica izšla v 4000 izvodih. V podnaslovu je poudarjeno, da temelji na zanesljivih virih in izkustvih (Drnovšek 2000: 159–165).

⁶ Spomini. Osemindvajset let pregnanstva. Učna leta in leta popotovanja. Spisal dr. Anton Fuster ... Delo opisuje njegov beg v Nemčijo, Anglijo in končno v Ameriko, kjer je živel od leta 1849 do 1877. Poleg osebnih doživetij posveča pozornost ZDA kot takim (Fuster 1998). Uvodni študiji sta napisala Marjan Britovšek (Uvodne misli k Fustrovim spominom iz emigracije, str. 9–17) in Janez Stanonik (Združene države v XIX. stoletju: njihov politični, kulturni in idejni razvoj, str. 18–33).

⁷ Potopis je popis potovanja z osebnimi vtisi in doživetji pisca. Slovar slovenskega knjižnega jezika, 3. knjiga, Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik SAZU, 1979, str. 909.

⁸ »Božidar Jakac, *Odmevi Rdeče Zemlje*. Po Pismih iz Amerike Priredil Miran Jarc, I. in II., Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna Ljubljana, 1932.« Obstajajo originalna Jakčeva ameriška pisma, ki jih dediči za namen raziskave niso dali na razpolago z obrazložitvijo, da gradivo ni urejeno. Po informaciji dr.

Kot predhodnika t. i. slovenskih 'ameriških' potopisov v 20. stoletju lahko postavim podlistke Jurija Trunka *Iz popotne torbe*, ki so v letih 1909 in 1910 izhajali v celovškem časopisu *Mir* (Drnovšek 1998: 313–360, Klemenčič 1999: 39–75).⁹ Tudi Jakčev pogled na ZDA od zunaj v času med svetovnjima vojnoma ni bil osamljen primer. Omenim naj samo Kristanovo¹⁰ *V Ameriko in po Ameriki* (Kristan 1928) in Brežnikovo¹¹ delo *V senci nebotičnikov* (Brežnik 1930).¹² Kristan je odšel v ZDA po službeni dolžnosti, da dobi tesnejši stik z izseljenci, Brežnik je dobil povabilo Carnegiejeve ustanove za mednarodni mir (Carnegie Endowment for International Peace), Jakca je za odhod spodbudila umetniška žilica. Iz primerjave doživetij omenjenih lahko razberemo mnoge podobne in seveda različne poglede, navdušenja in odklanjanja, saj je vsakdo gledal ameriško življenje skozi svoje oči, svoje ideološko prepričanje in ne nazadnje z vidika lastnega poklicnega ali osebnega zanimanja. Opredelimo jih lahko kot impresije, kot skice iz beležnice, če imamo pred očmi Jakca. Vsi omenjajo stike s slovenskimi oziroma jugoslovanskimi priseljenci v tej državi.¹³ Glede na čas, ki so ga imeli na razpolago, so imeli podobne poti in cilje, kar nam omogoča primerjavo njihovih pogledov.

Nadaljevalca tradicije omenjenih potopisov po drugi svetovni vojni sta antropolog Božo Škerlj (1904–1961) z delom *Neznana Amerika* (Škerlj 1952) in geograf Anton Melik (1890–1966) z delom *Amerika in ameriški Slovenci* (Melik 1956). Sledijo jima številna dela, ki upoštevajo še drugačne pristope in obravnave Amerike (Lah 1999).

ODMEVI RDEČE ZEMLJE

Če bi nepoznavalec prebral samo naslov knjige, bi pričakoval tematiko iz Sovjetske zveze. Vendar je Jakac umetnik, ki je gledal na svet skozi oči barv. Edina barvna pastela

Milčka Komelja, dolgoletnega osebnega sekretarja B. Jakca, so shranjena v posebni mapi. Zanje je vedela tudi Tatjana Jakac, ki mi je pred nekaj leti v telefonskem pogovoru obljubila vpogled vanje, ko se ji bo izboljšalo zdravstveno stanje. Tudi ta poskus ni bil uspešen. Ker Miran Jarc ni bil v ZDA, so pogledi nanjo nedvomno Jakčevi, zato jih v razpravi tako tudi opredeljujem.

⁹ V času prve svetovne vojne je izšel potopis v nemščini: *Quer durch Nordamerika. Reise Skizzen von Georg Trunk*. Klagenfurt: St. Joseph-Bücherbruderschaft, 1915.

¹⁰ Anton Kristan (1881–1930), politik, gospodarstvenik, zadržnik in publicist. Knjigo je posvetil »Ljubim prijateljem širom Amerike«. S socialdemokratskih pozicij posveča večjo pozornost socialnemu položaju delavstva v ZDA, ki je v primerjavi z evropskim boljši (plača, prehrana, bolniška oskrba ...), vendar hkrati bolj izkoriščen s strani kapitalistov. V duhu teze: človek je stroj. In celo več, ameriško delavstvo teži k vključitvi v posle (business), hlepi po dolarjih in profitu, hoče se približati kapitalistom. Tudi glede zadržništva je razočaran. Ne enkrat ponovi krilatico: »No, prepričal sem se, da je Amerika res – drugi svet.« (Kristan 1928: 71).

¹¹ Pavel Brežnik (1892–1972), prevajalec in publicist. Leta 1929 je kar dva meseca potoval po ZDA po načrtovanem programu poti s strani organizatorja, kar mu je omogočilo, da je veliko videl, vendar marsikaj površno in na hitro.

¹² Delo je izšlo tudi v srbskem jeziku (Brežnik 1931).

¹³ Ti niso predmet obravnave v tem prispevku. Samo z vidika pogleda na ameriške Slovence je narejena analiza Trunkovega, Jakčevega, Škerljevega in Melikovega potopisa (Drnovšek 2001: 1017–1032).

v uvodnih delih knjige nam kažeta, prvi, nočni New York, ki se koplje v žarki rdečkasti svetlobi uličnih svetilk in reklamnih napisov, in drugi, Grand Canyon v jutranji zarji. In ravno Grand Canyon je bil večkrat poudarjeni Jakčev razlog za odhod v Ameriko. Stik z njim opiše: »Kot zakleta se zdi ta Amerika. Vse ždi okamenelo, le v luči in barvah utripa šele rahlo življenje ... Rdeče gore so se zravnale v visoke mizaste vrhove. Zdaj je vse zagorelo v soncu ...«¹⁴

Vendar so bila objavljena Jakčeva ameriška pisma le del njegovega odzivanja na ZDA. Njemu bližje je bilo izražanje z risanjem oziroma slikanjem, filmanjem in fotografiranjem. Mnogi ga označujejo kot kronista in zapisovalca utripa časa, vendar na svoj lirični in občuten način. Njegove risbe in pasteli, ki so nastali že v Afriki (1925, 1928) in Združenih državah Amerike (1929–1931) kažejo stvarne opise dogajanj, vendar na sintezi njegovih zgodnjih impresionističnih izhodišč in dognane ekspresivnosti (Sedej 1988: 94). ZDA ni doživljal samo zunanje, kot to zasledimo pri mnogih drugih potopiscih, ampak so mu bile izziv za odkrivanje samega sebe, tako v razmišljanjih o domovini in tujini, pričakoval je nove spodbude v umetniškem ustvarjanju, skušal je prodreti v bistvo ameriškega življenja, njenih ljudi, narave in kulture in ne nazadnje je želel spoznati življenje ameriških Slovencev. Če so njegove ohranjene risbe in slike, filmski posnetki in fotografije neposredni odraz njegovega doživljanja, je potopis le delo dveh avtorjev, Božidarja Jakca (1899–1989) in pesnika Mirana Jarca (1900–1942). Kljub temu trdim, da Jakčev delež v knjigi predstavlja podatkovno osnovo, Jarc je njegova pisma le prelil v ekspresionistični knjižni jezik.

Stik z Novim svetom v New Yorku

Kot na vse Slovence, ki so pripluli v newyorško pristanišče, je prvi stik z Ameriko tudi na Jakca deloval kot pravi šok (Drnovšek 1999: 49–72). Ob doživljanju mesta in kasneje mnogih drugih po ZDA je razpet med sprejemanjem in odklanjanjem videnega in doživetega. Poudarja drugačnost sveta, v katerega je prišel. Newyorški nebotičniki so ga navduševali in hkrati utesnjevali, ko je hodil pod njimi. Nove tehnološke pridobitve so ga navduševale in odbijale kot brezčutne. Če ostanemo pri nebotičnikih,¹⁵ ki niso ušli njegovemu pogledu v nobenem ameriškem mestu, jih je sprejel kot fantastične in rezultat dela novega človeka, vendar so mu bili na drugi strani preveč mrki, strogo postavljeni, odtujeni od posameznikov ob njihovih vznožjih. Železna konstrukcija stavb ga je impresionirala, hkrati navdajala s strahom.¹⁶ Podobno razdvojenost zasledimo v odnosu do drugih vele mestnih pojavov, podzemne železnice, avtomobilov, demonskega tempa prometa, množice hitečih ljudi, reklamnih panojev, kinematografov ... S filmsko kamero je lovil mestne utrinke. Čeprav je v New Yorku videl nekaj evropskega, le

¹⁴ Jakac 1932: II/168–170.

¹⁵ »Te k nebu kipeče koničaste stavbe, kakšna fantastika? Prava moderna romantika. Sanjsko čudaška pravljica ...« (Jakac 1932: I/26).

¹⁶ »Vseposod občutek težkega železja.« (Jakac 1932: I/26).

zapiše: »O, strahotno je to mesto, silnejšega še nisem videl doslej. Mesto brez svoje kulture in tradicije, ali vendar je tudi ogromno žarišče brezmejnih življenjskih sil.«¹⁷ Ob primerjavi New Yorka z Dunajem in Parizom poudari njuno domačnost in evropsko romantiko. Spomin ga zanese tudi v rodno in mirno Dolenjsko.¹⁸ Trda (železna) ameriška stvarnost, ki jo Jakac doživlja kot grozo najvišje civilizacije, po njegovem korači proti breznu vesoljnega razpada.¹⁹ Nebotičniki so mu primer jeklenih okostnjakov, ki s svojimi kleščami trgajo človeka iz zemlje. Vprašamo se lahko, ali ni v tem čutiti poveljevanja mirnega življenja v domovini v odnosu do tehnološko in civilizacijsko razvite Amerike, ki ga navdaja s strahom. Pogled z brooklynskega mostu ob odhodu iz New Yorka domov (1930) ga je spodbudil k zapisu: »Prevzet po tej drzni velemestni lepoti sem se sklanjal nad papirjem, da bi si v barvah ohranil spomin na ure v Ameriki.«²⁰ New York je označil kot »umetno pokrajino«, ki mu je v določenem trenutku delovala kot »čudovita ubranost«.²¹ Njegov pogled na New York je bil bolj umirjen kot ob prihodu, v njem je iskal zlasti lepote mesta.

Američani in Amerika

Jakac je že v prvem mesecu bivanja v ZDA ugotavljal napačnost podobe, ki jo je prinesel iz Evrope, kar je bila posledica privzetih ali celo vsiljenih mnenj. Z opazovanjem in drobnimi spoznanji je odkrival pozitivne in negativne strani ameriškega življenja. Amerika mu je bila mlada in zanimiva država, kjer moraš, meni Jakac, vse presojati brez predsodkov, prinesenih od doma. Ugotavlja, da se njen razvoj in tempo življenja razlikujeta od slovenskega.

Večkrat se vpraša: kdo so sploh Američani? Ali so samo potomci nasilnih osvajalcev, obupani pribežniki, izkoreninjeni izseljenci in iskalci novega, ki jih je rodila Evropa?²² Zavedal se je mnogoetnične sestave ameriškega prebivalstva, vendar se ni poglobljal v to problematiko. Njihovo domovino je označeval kot železno, njih same smatral za velike rodoljube, brezmejne častilce Amerike, ki prezirajo druge dežele.²³ Pri Američanih evropskih korenin opaža, da so pretrgali vezi z rodno zemljo in da s seboj niso prinesli sokov stare kulture. Že samo bežno poslušanje klasične glasbe evropskih mojstrov na radiu je Jakca spomnilo na staro evropsko kulturo, ki je Američani, po njegovem mnenju, ne dosegajo.²⁴

Ugotavlja, da so odprti in vljudni, vendar površni v odnosu do ljudi. Srečanje z

¹⁷ Jakac 1932: I/34.

¹⁸ Jakac 1932: I/40.

¹⁹ Jakac 1932: I/44.

²⁰ Jakac 1932: II/211.

²¹ Jakac 1932: II/212.

²² Jakac 1932: I/117.

²³ Jakac 1932: I/124.

²⁴ Jakac 1932: II/43–44.

njimi mu ne pusti globokega vtisa, resnično doživljanje jim je tuje.²⁵ Slutimo lahko, da so taka razmišljanja posledica Jakčeve občutljivosti za slabe in dobre izkušnje z ljudmi, s katerimi se je srečeval. Dopušča pa izjeme, da tudi v Ameriki srečaš ljudi z »nadpovprečno duševnostjo«, katerih raven dosega le malo Evropejcev.²⁶

Edino resnično Ameriko je slutil v Ameriki staroselcev.²⁷ Z njimi je doživel bežni stik v indijanskem rezervatu v Grand Canyonu in pri Niagarskih slapovih, kjer so prodajali spominke in za turiste plesali ter igrali, vendar je Jakac v njih začutil ponos izumirajočega rdečega naroda.²⁸ Ob pogledu na indijanski totem v Seattlu je spoznal, kako daleč od prave svobode smo »v kozmičnem prostranstvu, ki veže človeka z zemljo in z narodom«. ²⁹ V Chicagu se je Jakac navduševal nad ostanki staroselske kulture in se vpraševal, zakaj se ameriška umetnost ne zgleduje po staroselski.³⁰ Zgrožen je bil nad usodo staroselcev: »Ali ni v rdečih nebotičnikih okamenela kri onih, ki so jih morilski prihajajoči s hladno kretnjo izgnali iz njihove prave domovine?«, se vprašuje in izrazi sovražstvo do belega človeka, ki je storil genocid nad njimi.³¹

Čeprav je bil v odnosu do črncev sprva vzvišen, ga je pritegnil njihov odnos do glasbe. Srečal se je s črnskim gledališčem in izrazil pozitivni odnos do črnega človeka. »O, slišim krik črnega človeka, ki ga je do dna razžalila in ponižala strahovlada belega kulturonosca.«³²

Sredi Kalifornije razmišlja o Ameriki. V malodušju (»Temno je v meni«) ga zanese v spominjanje na Evropo. »Evrope se spominjam kot neke čudovito lepe pravljice,« pravi in nadaljuje, da je Amerika železna, roke in pogledi ljudi so hladni kot led, denar jim pomeni vse. »To je Amerika! Demonska in groteskna, kot so asteški kipi krvižej-nih bogov. O, da bi videl v tej uri poslednjo postajo svoje romarske poti!«³³ V San Franciscu je zapisal, da je vzhodna Amerika bolj sodobna, zahodna bolj evropska.³⁴ Vzhodnoameriška mesta³⁵ je označil kot težka, mrzla, železna, zahodnoameriška bolj barvita, mehka in svetleča.

V času bivanja v Washingtonu (D. C.) se je dvignila Jakčeva samozavest sredi denarnih in političnih mogotcev, saj je segel v roke celo državnemu tajniku Davisu. Mnoge je portretiral.³⁶ Odrpta so mu bila vrata v tamkajšnjo »society«. Vendar se je

²⁵ Jakac 1932: I/150–151. Tako je npr. v Washingtonu (D. C.) izpostavil mlado Američanko, ob kateri se je srečal »s kulturno Ameriko« (Jakac 1932: II/197).

²⁶ Jakac 1932: I/197.

²⁷ Jakac 1932: I/188.

²⁸ Jakac 1932: II/174–176, II/229–232.

²⁹ Jakac 1932: I/192.

³⁰ Jakac 1932: 115–117.

³¹ Jakac 1932: 114.

³² Jakac 1932: II/198.

³³ Jakac 1932: II/150–151.

³⁴ Jakac 1932: II/8.

³⁵ Izpostavil je Portland – The city of roses (Jakac 1932: I/195).

³⁶ Jakac 1932: II/202. Med drugim je portretiral kongresnika Williama Pittengerja in politika Haralda Knutsona.

obenem vedno bolj vračal v svoj notranji svet, poln čustev in pesmi.³⁷ V Washingtonu (D. C.) je našel potrditev, da je Amerika kontinent neskladij in protislovij. Kot enega od njih navaja odnos do črncev: so svobodni in hkrati preganjani, linčani in zapostavljeni.³⁸

Človek – stroj!

Poseben odnos je imel do delavstva, ki so mu pripadali tudi slovenski izseljenci. Cleveland s svojimi plavži, livarnami, jeklarnami, železniškimi mostovi ga je seznanil z delom ameriškega sveta, ki je bil prežet z bojem, saj je tu, meni Jakac, človek le stroj ...³⁹ Tuljenje tovarniških siren, črn dim, tovarniški ropot in še kaj so kazali na manj privlačni del ZDA. Kljub temu je v času sončnega zahoda in prihajajočem mraku občudoval novo svetlobo, svetlobnih reklam. Skupaj z trinajstletnim bratrancem Benijem, »malim Američanom«, je občudoval prihajajoče ognjeno morje svetlobe nad mestom.⁴⁰ Ko je bil na bežnem izletu v Chicagu, se je peljal mimo chikaške klavnice, ki je zasvojila že Trunka, da ji je posvetil veliko besed (Trunk 1912: 138–141). Trunk z neodklanjajočim opisom njenega delovanja, Jakac jo je videl kot simbol sodobnega življenja, v duhu vodila: ubijaj. (»Ubijaj zemljo, drevo, žival, človeka, pogasi jutranjo in večerno zarjo, zajezi val življenja, ki ima svoj vir v skrivnostnih daljah za obzorji. In ves šum in ropot strojev naj bo samo veličastna pogrebna milijonski smrti.«)⁴¹

Ni čudno, da je v knjigi objavil vrsto risb in pastelov z motivi tovarn in visokih dimnikov z ogromnimi oblaki dima, železnih mostov čez reke, z avtomobili polnih ulic, nadcestnih železnic, vlakovnih kompozicij in ne nazadnje »železnih« nebotičnikov. New York, Cleveland, Chicago in zlasti Pittsburgh, »središče železne industrije v Ameriki«, so bili centri, ki so oblikovali industrijsko in železno podobo ZDA, živečo v železnem ritmu.⁴² K njim je prišel še naftne stolpe v Kaliforniji, te »od nafte mastnih železnih piramid ..., ki srkajo zemlji kri – nafto.«⁴³

Ogledal si je Fordovo tovarno v Detroitu. Kot umetnika ga je jezilo, da v tovarni ni smel filmati, češ da bi to verjetno pokazalo, da Amerika ni nikakršen raj. V tovarni človek preneha biti individuum, je samo suženj, pripomoček oz. stroj ob tekočem traku, ki soustvarja nov stroj, avto ali letalo. Tovarniška sirena mu določa delovni čas, človek je podrejen redu. Jakac je odklanjal tak način dela, v katerem človek izgubi svoj obraz oziroma postane le kolesce v verigi.⁴⁴ Kritiziral je nov delovni pristop, ki je v svojem

³⁷ Jakac 1932: II/206.

³⁸ Jakac 1932: II/200.

³⁹ V mislih je imel zlasti slovenske delavce, ki jih je spoznaval v Clevelandu (Jakac 1932: I/58–60).

⁴⁰ Jakac 1932: I/85.

⁴¹ Jakac 1932: I/121.

⁴² Jakac 1932: I/129–131.

⁴³ Jakac 1932: I/120.

⁴⁴ Jakac 1932: II/224–225.

bistvu v uporabi še danes, hkrati pa pozabil, da je vladala v ZDA gospodarska kriza in da so bili zaposleni še kako zadovoljni, ker so imeli delo.

Jakac je doživel izbruh velike krize v San Franciscu. Zazdelo se mu je, kot da so se zamajali nebotičniki, ki so bili še tik pred tem simbol reda in moči.⁴⁵ Gospodarstvo zlate Amerike, ki ga je malikoval ves svet, se je sesulo. Vzrok? Špekulacije na borzi, kreditno gospodarstvo (»imaginarni denar«), demonski pohlep po denarju in neracionalna poraba so bili po Jakcu vzroki za nastali polom. »Zdaj sem tudi zase zaslutil težke čase,« je zapisal.⁴⁶ Črna je postala tudi usoda njegovega potovanja po Ameriki. Kasneje se dotika posledic krize in ugotavlja, da se spodnji srednji in srednji razred spreminjata v proletarce. Mnogi izgube svojo lastnino, po cestah se gibljejo mase brezposelnih.⁴⁷

Na poti iz sončne Kalifornije proti vzhodu po doživetju sopotnikovega samomora v vlaku zapiše: »O, Amerika, Amerika, ki si do viška prignala načelo o napredku in koristnem uspehu! Kaj je uspeh, kaj je napredek? Konec in višek je človek,« meni Jakac, čeprav mu je ropotajoče kolesje vlaka odgovarjalo: business, business, business. »Vem, vem: spet se bližamo črnemu vzhodu Amerike, mrtvaške Amerike, ki dovršuje usodo sedanjega človeštva. In Amerika je samo otrok Evrope. Mislimo na to!«⁴⁸

Odnos do ameriške umetnosti

Za ameriško umetnost je že v New Yorku zapisal, da nima tradicije in je predmet trgovine, umetnine pa bogati Američani kupujejo v »prezirani Evropi«. ⁴⁹ V clevelandškem Narodnem domu se je navduševal nad Peruškovimi barvitimi slikami.⁵⁰ Nič ni nasprotoval, da ga je ameriški tisk v Clevelandu spremljal na njegovi poti in ga predstavljal kot Meštrovičevega⁵¹ rojaka.

V Cleveland Museum of Art si je ogledal razstavo The Ninth Exhibition of Contemporary American Oils. Priznava primernost okolice muzeja in sugestivnost muzejskih prostorov, kamor se zatekajo ljudje »iz sveta civilizacije in domišljave naveličanosti, prepotrebni stika s staro evropsko kulturo.«⁵² Toda, obiskovalci so prišli na

⁴⁵ Jakac 1932: II/56–58.

⁴⁶ Potovanje na ameriški zahod mu je omogočilo mecenstvo dr. Franka Kerna, znanega zdravnika, in portretiranje za denar. Izbruh krize ga je našel na »sredi poti« (Jakac 1932: I/137 in II/57).

⁴⁷ Jakac 1932: II/223.

⁴⁸ Jakac 1932: II/190.

⁴⁹ Jakac 1932: I/42.

⁵⁰ Jakac 1932: I/57. Tudi na poti skozi Yellowstone Park se je ob pogledu na naravo spomnil Peruškovih slik (Jakac 1932: I/150).

⁵¹ Hrvaški kipar Ivan Meštrovic (1883–1962). Jakac je v Chicagu občudoval njegove Indijance, ki jih je označil kot največjo kiparsko umetnino v Chicagu, umetniškem središču ZDA. Ob tem je grajal poglede slovenskih izseljencev na to delo, ki so ponavljali odklonilna mnenja drugih. Ponosni bi morali biti, da so se ZDA odločile oddati izdelavo teh kipov Jugoslovani, je zapisal Jakac (Jakac 1932: I/111–112; Jakac 1932: II/52–53).

⁵² Jakac 1932: I/73.

razstavo ameriške umetnosti. Tudi Jakac se je z radovednim zanimanjem zbil z množico obiskovalcev. Po bežnem prvem ogledu del številnih slikarjev se je večkrat vračal k izhodišču⁵³ in si šele nato oblikoval mnenje o videnem. Razočarala ga je »barvita hladnost« in odsotnost tistega, kar je pričakoval od ameriške umetnosti, tj. izrazito ameriško izraznost kot vplivom ameriškega ozračja in okolja. Pri redkih osebnih in bolj čustvenih ameriških motivih zazna vpliv evropske umetnosti, pri večini ostalih le kopiranje motivov evropskih umetnikov, brez srčne topline in poglobljene občutljivosti, »ki je tuja Američanu«.⁵⁴ Neskladnost ugotavlja v tehnični dovršenosti slik, vendar brez zelene topline in občutljivosti. Več »Amerike« je zasledil v grafiki z izvirnimi motivi. V celoti je ugotovil preveč epigonsko navezanost na evropsko, zlasti francosko moderno,⁵⁵ in angleško kontinentalno slikarstvo.⁵⁶ To utemelji s spoznanjem: »Ameriški narod šele nastaja, zato še ne najdeš v njegovi kulturi tistih posebnih prvinskih znakov, ki so izraz že tisočletno ustaljene rase.«⁵⁷ Mnogi slikarji niso mogli skriti svojih evropskih korenin.⁵⁸ Med vsemi slikarji je izpostavil Kenta Rockwella, Paula Bougha Travisa⁵⁹ in drznega akvarelista F. N. Wilcoxa,⁶⁰ pravo evropsko občutje pa ga je prevzelo ob sliki Cvetoča breskev Edwarda Brucea. Najštevilnejši motivi so bila tihožitja in cvetlice, pogrešal je portrete. Pravo nasprotje ameriški sodobni umetnosti je našel v starih evropskih mojstrih in kitajski umetnosti, ki jih je videl v muzeju. Ameriški meščanski družbi je očital nagnjenost k dekorativnosti, modnosti, vrednotenju umetniškega dela samo po tržni vrednosti. Tako je npr. odklanjal tihožitja, ki se prilagajajo stanovanjski opremi, ali portrete, ki izražajo dejansko podobo portretiranca, povečevanje zgodovinskega slikarstva (portretiranje znanih osebnosti, družabnih in zgodovinskih dogodkov). Skratka, v ameriškem slikarstvu ni zaznal samonikle ameriške umetnosti. Ob tej priložnosti se je seznanil s clevelandskimi intelektualnimi in umetniškimi krogi, zato je zapisal: »Tako sem še isti večer stopil v ameriški družbo.«⁶¹ Ne videno in tudi ne razloženo od novih znancev, npr. akvarelista Willcoxa, mu ni razblinilo mnenja o ameriški umetnosti, saj pravi: »Človek-umetnik ne more živeti v kovinskem oklepu stvarnega razumarstva.«⁶²

Spoznal je značilnega Američana, Williama Featherja, in jedro njegove življenjske

⁵³ G. Adomeit, G. Beal, Boyd, E. Bruce, S. Clough, A. Fisher, W. Grauer, R. Hollowell, L. Kroll, A. Poole, Ch. Sheller, P. Travis, A. Tucker in drugi.

⁵⁴ Jakac 1932: I/74.

⁵⁵ V ZDA so bili cenjeni Picasso, Matisse, Renoire, Van Dongen, kubisti ... (Jakac 1932: I/77).

⁵⁶ Izpostavi sliko Rondout Bridge Charlesa Rosena.

⁵⁷ Jakac 1932: I/74.

⁵⁸ Npr. Grauer svojih nemških korenin.

⁵⁹ Poznal ga je tudi osebno (Jakac 1932: I/80).

⁶⁰ Njega je celo osebno spoznal (Jakac 1932: I/76).

⁶¹ Jakac 1932: I/73–78. V tem času je spoznal oba lastnika galerije Eastman & Bolten Galleries of Cleveland, irsko kritičarko Grace Kelly, ruskega kiparja Aleksandra Blazysa ... Galerista sta bila pripravljena postaviti razstavo Jakčevih del, ki je bila v omenjeni galeriji na ogled ožjemu krogu ljudi.

⁶² Jakac 1932: I/79.

filozofije, strnjene v misli: »Življenje je podobno računu, ki ga imaš v banki. Več ti izplačajo, kakor si vložil.«⁶³ Za Jakca je bil primer tipičnega Američana, ki je oprezna in preiščljiva osebnost, zelo previdna v sodbah, hkrati povprečnež in poštenjak v okviru družbenega kodeksa, človek, ki vidi v razvoju higiene in olepševalnih društev napredek kulture, podjetnež, hlepeč po zunanjem uspehu, ki o umetnosti pravi: »Umetnost izvira iz koristnosti. Oblika iz uporabljivosti. Stol je umetniški, če je uporabljen. Ladja je lepa, če je v vseh ozirih tehnično popolna. Ne odklanjam starih mojstrov v muzejih, prav je, da jih skrbno hranimo in spoštujemo, ali predmeti, ki jih uporabljamo vsak dan, zaslužijo isto pažnjo in spoštovanje. Kdor tega ne prizna, ima motne oči ...« Jakac se s tem razmišljanjem ni strinjal. Vprašujem se: ali upravičeno?

Kaj so dale ZDA Jakcu kot umetniku? Po mnenju poznavalcev Jakčevega ustvarjanja je v ZDA postal mnogo bolj stvarjen in je v svojem slikarstvu dosegel največjo stopnjo plastičnosti in natančno izrisujoče risbe (Komelj 1988: 62). Na potovanjih je odkrival znamenitosti in posebnosti ter lepoto tujih dežel. Čeprav sta ga najbolj privlačevala portret in krajina, se ni izognil risbam in slikam vedut velemest, nebotičnikov, mestnih ulic, industrijskih objektov, mostov ... Na drugi strani nastane veliko slik z motivi iz narodnih parkov, ki so ga prav očarali. Ravno v ZDA naj bi odkril nove barvne sestave, npr. skrajno vijoličasto-oranžne, rumene in modre ter strupeno zelene barve. Na izbor naj bi vplivale različne pokrajine, reklamne osvetljave in tudi film, Jakčevi pastelni svinčniki naj bi nekoliko zmehčali strogosti mestnih objektov, npr. nebotičnikov v New Yorku, Clevelandu in Chicagu (Čopić 1988: 103).

Bil je tudi praktičen človek, ki je mnogo potoval in se prilagajal glede tehnike umetniškega izražanja. Znan je bil kot nagel in učinkovit pri svojem delu, naj bo to pri pastelu ali risbah vseh vrst, beležkah s svinčnikom, študijah s črno kredo, ogljem ali retlom. Tako je bil na potovanjih »suhi« pastel mnogo bolj uporaben od »mokrega« olja (Čopić 1988: 101). Dodamo lahko: bežna skica je pri ameriškem Jakcu pogostejša kot izdelana risba. Lovljenje utrinkov, tudi skozi okno brzečega vlaka, mu ni bilo tuje.

V Kaliforniji je po uspešnem slikarskem dnevu zapisal: »Kako rad bi doma pokazal ta čudoviti svet.«⁶⁴

Zelo rad je zahajal v kino v krajih, kjer se je ustavljal. Obiskal je tudi Hollywood in si ogledal filmska prizorišča studiev Fox, United Artists, Metro Goldwyn Mayer.⁶⁵ Delavnost, disciplina pri snemanjih, organiziranost dela in drugačen duh življenja, kot ga je spoznal dotlej v Ameriki, so ga privedli do misli: »Res, filmsko mesto je svet zase.«⁶⁶ V večernem pogovoru so ga je prevzeli duhovitost filmskih ljudi, komuniciranje brez formalizmov, sproščenost in svoboda. »Res, omotično močan je ta svet ...,« je še zapisal.⁶⁷ Filmski svet ga je tako očaral, da si je uredil sobo v Hollywoodu. Veliko je

⁶³ Jakac 1932: I/80–81. W. Feather je bil avtor knjige »100 % Američan«.

⁶⁴ Jakac 1932: II/137.

⁶⁵ Ogled sta mu omogočila Joe Z. List, nekdanji Jože Žnidaršič, kamerman pri Foxu (Jakac 1932: II/60–61).

⁶⁶ Jakac 1932: II/68.

⁶⁷ Jakac 1932: II/68.

portretiral, imel razstavo hollywoodskih portretov, si ogledoval filme, spoznaval igralko in igralce, milijonarje, filmal filmska prizorišča, hodil na izlete v okolico in ogromno fotografiral ... Čutiti je Jakčevo zadovoljstvo, da je na premieri filma sedel v eni od sprednjih vrst,⁶⁸ med samimi izbranci, da je segal v roke veličinam Hollywooda, spregovoril z njimi nekaj besed ali se z njimi spoprijateljil in družil na zabavah in izletih ... Res, v Hollywoodu je Jakca objemal »divji ritem viharnega življenja,« kot je zapisal.⁶⁹ V božičnem času dobi novico o očetovi bolezni, hkrati so znaki velike gospodarske krize postajali vedno bolj vidni, kar se je poznalo tudi pri prodaji njegovih slik. Spoznal je temne strani tamkajšnjega življenja: brezposelnost, finančno propadanje družin, človeške tragedije ... do tiste mere, da vzklikne: »O, kje si tista Amerika, ki o tebi sanjajo v domovini tako idilične sanje.«⁷⁰ Stric iz Pittsburgha mu je finančno omogočil vrnitev na vzhod ZDA. Kar velik del knjige je namenil hollywoodskemu obdobju. V Kaliforniji je preživel štiri mesece.⁷¹

Doživljanje ameriške narave

»Veličastni mir nature [narave!]« proti hrupu velemest. Ob prvem stiku z ameriško naravo ob jezeru Erie (Ohio) junija 1929 ima Jakac občutek, da se bo prebudil v »domači pokrajini«. Nenehno je bil dojemljiv za liričnost narave, kar je dosegel v stiku z domačo pokrajino (Komelj 1988: 62). O njej razmišlja tudi v Ameriki. Narava omogoča sožitje rastlin, živali in človeka z »materjo zemljo«, ki daje občutek varnosti, preprostosti, sproščenosti in čistosti.⁷² Na sprehodih je čutil bližino zemlje. Vendar so v naravo prodrle civilizacijske pridobitve, npr. bungalovi, opremljeni z vsemi pridobitvami ameriške civilizacije.⁷³ Zvoke narave motita brnenje letal, motornih čolnov, avtomobilskih motorjev in džez iz radijskih sprejemnikov. Vsa ta mehanizacija sodobne civilizacije odtuja človeka od narave. Odkriva lažnost povezanosti ameriškega vinkendaša ali izletnika (Sunday driver) z naravo, saj se obnaša kot meščan, ki je za nekaj trenutkov poprijel za plug in že misli, da je postal kmet.⁷⁴ Edino pravi kmet je odvisen od zemlje, sonca in etičnih sil v sebi. Iz nereda inkvizicijske civilizacije vidi Jakac pot le v religiji in umetnosti. In v primerjavi z rahlo valovito pokrajino Dolenjske so ga

⁶⁸ Gre za film družbe Samuel Goldwyn z naslovom *Condemned* režiserja Ronalda Colmana z Ann Harding v glavni vlogi. Vtis je bil tako močan, da je Jakac obširno obnovil njegovo vsebino (Jakac 1932: II/108–113).

⁶⁹ Jakac 1932: II/113.

⁷⁰ Jakac 1932: II/118.

⁷¹ Od začetka oktobra 1929 do konca januarja 1930.

⁷² Jakac 1932: I/63–64.

⁷³ Električna razsvetljava, telefon, radio, plinski štedilnik, tekoča voda, hladilnik (Jakac 1932: I/64).

⁷⁴ Enako obsoja lažnost športa, ki ga označi kot samoprevaro, saj ne gre za »uživanje svežega zraka« v naravi, ampak za mehanistično izživiljanje, polno urnikov, nasvetov, raznih naprav (Jakac 1932: I/64–65).

geometrično popolna in s stroji obdelana ameriška polja motila. Dvomil je, da bi ta polja navdihnili pesnika kot v domovini.⁷⁵ Tudi pridelki so podrejeni zakonu dobička in izgube. Obsoja težnjo, da se polja spremenijo v tovarno, njegovi pridelki stisnejo v konzerve, spozna, da otroci le redko vidijo konja in kravo. Obsoja racionalizacijo in avtomatizacijo ameriškega življenja, ki so se mu prilagodili tudi ameriški Slovenci, zlasti ženske. Skratka, ameriške farme so po Jakcu le oddaljeni del vele mesta.⁷⁶

Njegov odnos do narave je tesno povezan z njegovim slikarstvom. Po svetu je hodil s svojim mestom (Novim mestom) in pokrajino (Dolenjsko) v srcu.⁷⁷ Tako pastelne pokrajine ZDA zavzemajo svoje mesto v njegovem opusu. Veliko pokrajin ima tudi kvalitetno jedro, čeprav nihajoče v kvaliteti (Čopič 1988: 102). Z vidika zgodovinarja me zanimajo zlasti kot dokumenti časa in Jakčevega pogleda na svet okrog njega. Zato se lahko vprašamo, kaj je vodilo Jakca, da je naslikal npr. jeklarno v Newbourghu v Clevelandu? Umetniška inspiracija ali želja po dokumentiranju industrijskega objekta? Ali ga je industrijski svet inspiriral?

Navduševal se je nad narodnimi parki, mestnimi parki, npr. v San Franciscu. Vse je skušal ujeti na filmski trak, fotografijo, s skicami in slikanjem. Zavedal se je kratkosti svojega bivanja v ZDA in bežnosti ujetih trenutkov v slikah. Večkrat zapiše, da bi potreboval mesece, če bi hotel obdelati vse slike »srečevanj z naravo«.⁷⁸

Okamenelost divje narave v okolici Palm Springsa v južni Kaliforniji ga je prevzela in hkrati navdala s tesnobo in praznoto. Vprašal se je: »Kako čudno neki živijo ljudje na tej zemlji.«⁷⁹ Vendar se mu je kraljestvo grebenov Sierre Nevade vtisnilo globoko v spomin.⁸⁰

Nadvse sta ga prevzela Grand Canyon v Arizoni, Colorado River ... Bili so zimski dnevi konec januarja 1929. Tu je zaslutil vso barvno razkošje tega sveta.⁸¹ Tu je doživel, kot je zapisal, »najvišjo uro razodetja, ko sta se v meni slikar in človek prelila v eno«.⁸²

In odnos do turizma? Označil ga je kot prodajo narave za denar.⁸³ Kot skoraj vsi turisti na obisku v ZDA, si je tudi Jakac ogledal znamenite Niagarske slapove, nad katerimi je bil navdušen zaradi kipenja vode in neverjetnega razkošja barv ob njem. »Bila je simfonija, iz katere je donela vsa brezmejna dinamika ameriškega kontinenta,« je zapisal Jakac.⁸⁴ Slikal in filmal je ta čudež narave.

⁷⁵ Edina izjema je bil pesnik Walt Whitman (Jakac 1932: I/79–80). Kasneje, ko se z vlakom pelje proti zahodu države, občuduje lepo obdelana polja (Jakac 1932: I/138).

⁷⁶ Jakac 1932: I/66–67.

⁷⁷ »Zemlja, zemlja domača, kako te ljubim,« je zapisal ob enem od številnih spominjanj na domovino (Jakac 1932: II/189).

⁷⁸ Jakac 1932: II/37.

⁷⁹ Jakac 1932: II/145–146.

⁸⁰ Jakac 1932: II/150.

⁸¹ Jakac 1932: II/173.

⁸² Jakac 1932: II/184.

⁸³ Jakac 1932: II/32.

⁸⁴ Jakac 1932: II/227.

Vrnitev

»Kje sem? Zbudil sem se iz sanjskega filma spominov dolgih, dolgih mesecev,« je zapisal ob odhodu iz New Yorka, mesta, ki je predstavljalo ameriško civilizacijo in mogočen ritem ameriškega življenja, kot ga je predstavljala narava v kanjonih ali Niagarskih slapovih.⁸⁵

Nedvomno sta bila Novo mesto in Dolenjska njegov svet, kamor se je vedno vračal iz tujih krajev in tako tudi iz ZDA. Rodna Dolenjska mu je bila mali slovenski svet in bolj po meri kot Amerika. Iz njegove knjige lahko razberemo, da se je ZDA kar nekoliko bal. Vsaj na začetku. Ko se vrača iz Kalifornije, ugotavlja, da je vse bliže domu, vendar ga vznemirja občutek, da ni naredil vsega, kar si je zastavil. Ni še čutil notranjega zadovoljstva. Tudi denarnega ne. Kako se bo vrnil? Tudi dovoljenje za bivanje v ZDA se mu izteka, piše 25. januarja 1930.⁸⁶ Ob slutnji vrnitve razmišlja, da mu je dala Amerika kopico slik in izkušnje in sklene: »Nekoliko točneje poznam svet in ljudi.«⁸⁷

Na krovu Vulcanie, s katero se je spomladi 1931 vračal v domovino, se je zavedal zavezanosti slovenstvu. Odvračal se je od »zapadnjaštva«, ki ga označuje za sodobno bolezen, in zapiše: »... mi ne potrebujemo američanstva, mi ne potrebujemo babilonskih stolpov vele mestne civilizacije, ne v življenju, ne v umetnosti.«⁸⁸ Zato konča: »Delaj, oblikuj samo iz sebe, to je edina zapoved, ki drži za vse čase. In če mi je Amerika sama ta spoznanja odkrila, poglobila in utrdila, mislim, da sem izpolnil skriti namen svojega potovanja po rdeči zemlji.«

SKLEP

Podrobnejši popis svoje poti in doživljanja Amerike Jakac konča s 1. februarjem 1930. Nadaljnje bivanje v ZDA strne na dvainštiridesetih straneh, kar predstavlja le 9,5 % celotnega objavljenega teksta. V delu večkrat omeni, da piše dnevnik in da se tudi vsebinsko bogati objavljeni deli, npr. zapisi iz hollywoodskega obdobja, berejo bolj kot dnevniški zapisi. Časovno sledimo Jakčevi poti od 17. aprila 1929, ko pluje na Vulcanii po Jadranu, do datumsko neopredeljene vrnitve na isti ladji sredi leta 1931.⁸⁹ Glavna

⁸⁵ Jakac 1932: II/234.

⁸⁶ Jakac 1932: II/165–166.

⁸⁷ Jakac 1932: II/192.

⁸⁸ Jakac 1932: II/237.

⁸⁹ Izjemi sta kratka uvodnika v prvem delu knjige, kjer najprej izpostavi utrinek iz Novega mesta, datiran »jesen 1931«, in iz Novega mesta, datiran »aprila 1929«.

poglavja so: Na Vulkaniji,⁹⁰ Srečanje z Novim svetom,⁹¹ Preko Divjega zapada,⁹² Ob Tihem oceanu,⁹³ Rdeči molk,⁹⁴ V ritmu Amerike.⁹⁵

Kakšni so bili odmevi na njegovo ameriško slikarstvo in knjigo v domovini? Del svojega opusa z naslovom »Amerika« je razstavil v Ljubljani (Jakopičev paviljon v Ljubljani, 27. 9. – 20. 10. 1931). Razstavil je pasteles (v večini), risbe, portretne risbe, grafike, »in nekaj domačih motivov«. Ob razstavi je izšel katalog. Jakca je slike razdelil na 12 skupin.⁹⁶

Mnogi Jakca označujejo kot kronista in zapisovalca utripa časa, dovršenega formalista v barvi in linearnem izražanju (Dobida 1933: 175). Njegove risbe in pasteles, nastali že v Afriki (1925, 1928) in Združenih državah Amerike, kažejo stvarne opise dogajanj, vendar na sintezi njegovih zgodnjih impresionističnih izhodišč in dognane ekspresivnosti (Sedej 1988: 94). Odnos sodobnikov, npr. Frana Šijanica, Borisa Orla

⁹⁰ Podpoglavje: *Na Vulkaniji* (Jadran – 17. aprila 1929; Jonsko morje – 18. aprila 1929; Gibraltar – 22. aprila 1929; Atlantski ocean – 24. aprila 1929; Atlantik – 27. aprila 1929; Atlantik – 29. aprila 1929).

⁹¹ Podpoglavje: *New York City* (1. maja 1929; New York, Broadway – 2. maja 1929; 4. maja 1929), *New York Central Railroad* (5. maja 1929), *Cleveland, Ohio* (6. maja 1929; Madison, Ohio – v juniju 1929; Cleveland – v juniju 1929; Cleveland – v juliju 1929), *Chicago* (22. julija 1929), *Pittsburgh* (v avgustu 1929).

⁹² Podpoglavje: *Northern Pacific Rail Road* (Chicago, St. Paul, Yellowstone N. P. – 4. septembra 1929; 5. septembra 1929; Montana), *Yellowstone National Park* (Three Forks, Gallatin Gateway – 6. septembra 1929; Yellowstone Lake – 7. septembra 1929; Canyon Lodges – 8. septembra 1929; 9. septembra 1929; Mammoth Lodges – 10. septembra 1929; Gallatin Gateway – 13. septembra 1929; Butte, Montana – 14. septembra 1929), *Seattle* (15. septembra 1929; 17. septembra 1929), *Tacoma* (22. septembra 1929), *Portland* (24. septembra 1929; 29. septembra 1929; 31. septembra 1929), *Southern Pacific Rail Road* (1. oktobra 1929).

⁹³ Podpoglavje: *San Francisco* (2. oktobra 1929; 3. oktobra 1929; 6. oktobra 1929; 8. oktobra 1929; 10. oktobra 1929), *Monterey* (Pacific Grove – 13. oktobra 1929; 18. oktobra 1929; San Francisco, Los Angeles – 30. oktobra 1929; 24. oktobra 1929), *Hollywood* (Los Angeles – 31. oktobra 1929; 10. oktobra 1929; 15. novembra 1929; 16. novembra 1929; San Fernando Mission – 17. novembra 1929; 25. novembra 1929; 2. decembra 1929; Mojave Desert – 9. decembra 1929; v decembru 1929; Signal Hill – 22. decembra 1929; 23. decembra 1929; 24. decembra 1929; Hollywood – 29. decembra 1929; Hollywood – 30. decembra 1929; Hollywood – 31. decembra 1929; Fontana, Calif. – na novega leta dan 1930; Fontana Calif. – 2. januarja 1930; Fontana Calif. – 3. januarja 1930; Fontana, Calif. – 4. januarja 1930; Hollywood – na Svetih treh kraljev dan 1930; Hollywood – 8. januarja 1930; Palm Springs – 9. januarja 1930; Palm Springs – 10. januarja 1930; Fontana – 11. januarja 1930; Hollywood – 13. januarja 1930; Hollywood – 21. januarja 1930; Hollywood – 24. januarja 1930).

⁹⁴ Podpoglavje: *Santa Fe Pacific R. Road* (25. januarja 1930; Arizona – 26. januarja 1930), *Grand Canyon, Arizona* (Bright Angel Lodge – 26. januarja 1930; Grand Canyon, Arizona – 27. januarja 1930; Grand Canyon, Arizona – 28. januarja 1930; Grand Canyon, Arizona – 29. januarja 1930; Arizona – 30. januarja 1930; New Mexico, Colorado – 31. januarja 1930; Kansas – 31. januarja 1930; Kansas – 31. januarja 1930).

⁹⁵ 1930–1931.

⁹⁶ Tja grede, New York, Niagara, Washington (D. C.), Pittsburgh (Pa.), Yellowstone Nat. Park, Portland (Oregon), San Francisco (Ca.), Monterey (Ca.), Hollywood (Južna Kalifornija), Grand Canyon (Arizona) in Nazaj grede (*Zbornik za umetnostno zgodovino*, XIII/1935, str. 134).

in Rajka Ložarja, do Jakčeve ameriške ustvarjalnosti je bil bolj kritičen. Šijanec in Orel mu priznavata tehnično izurjenost, Šijanec mu očita omlednost, dekorativnost in »pêle-mêle« (Šijanec 1930: 415–416), Orel ne najde nobenega napredka v njegovem slikanju (Orel 1930: 284–285). Ložar pohvali njegovo geografsko in etnološko poučno postavitev slik iz ZDA v Jakopičevem paviljonu (1931), očita pa mu koketiranje s publiko⁹⁷ in mu svetuje, naj se vrne k svojemu slikarstvu iz leta 1920 in kasnejših let.⁹⁸ Skratka, do razstavljenih del je imel odklonilno stališče in mu je svetoval: »Ti, ki se vedno trudiš, da bi Tvoja dela čimbolj ugajala ljudem, pusti že vendar to prazno početje in prični ustvarjati taka, ki jih publikum ne bo več povohal. Še vedno v zgodovini je publikum umetnika ubil« (Ložar 1931: 435–436).

Kasnejši poznavalci umetnosti so našli tudi kaj dobrega, npr. Špelca Čopič, ki je v njegovem ameriškem opusu našla tudi kvalitetno jedro (Čopič 1988: 102). Zgodnji Jakčev biograf Karel Dobida ga v mladih letih označi kot polnega zdravja in življenjske sile, prirojene čustvenosti, muzikalnega občutja in pesniške navdahnjenosti in težko dojemljivega za tuje vzore. Svet je doživljal čutno.⁹⁹ Zlasti potovanja naj bi mu zbi-strila pogled, obogatila duha in izurila roko, kar je vodilo k natančnejšemu podajanju življenja (Dobida 1950: VI–VIII). Ko beremo njegova ameriška razmišljanja, občasno zasledimo vsa našeta Jakčeva odzivanja na svet okrog njega.¹⁰⁰

Že konec leta 1929 Miran Jarc v reviji *Ilustracija* napove tako njegovo razstavo v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani kot izid knjige, če bo Jakcu uspelo urediti »dnevnik s potovanja« in »daljša poročila« iz ZDA. Za pokušino je objavil »poročilo«, ki mu ga je poslal iz Pittsburgha, datirano s 14. avgustom 1929. Zelo malo se ujema z objavljenim tekstom v kasnejši knjigi, ostala, splošna razmišljanja pa zasledimo drugod v knjigi (Jarc 1929: 398–399). V poročilu o knjigi je umetnostni zgodovinar France Stelè izpostavil nazornost vsebine, čeprav delo ni sistematično, ni študija o ZDA in je predvsem osebna knjiga. V slogu se čuti Jarčev vpliv. Kot taka izpostavlja Jakčevo iskanje samega sebe, kar mu, po Steletu, ni uspelo. Svoje osebne drame s potjo po ZDA ni rešil. Poročevalec poudarja Jakčevo pragmatičnost in deklamatoričnost, ki je že moteča in neprepričljiva. Najboljši je v opisih narave, izseljencev in stikov s posamezniki. V razmerju do podobne literature uvršča Jakčev potopis med osebno izpoved in izrazito slovensko. »Oprema knjige je neoporečna,« konča svojo oceno (Stelè 1933: 266–268).

DODATEK

Velika izpovedna moč Jakčeve knjige je slikovno gradivo, ki ga je sam izbral, kar pomeni avtorski delež, ki bogati pisni del. Zato objavljam seznam slikovnega

⁹⁷ Razstava je bila zelo obiskana in prodal je skoraj polovico razstavljenih ameriških slik.

⁹⁸ Več o Jakčevih mladih letih (Komelj 2000).

⁹⁹ Njegovo slikarstvo s potovanj po Afriki in ZDA označujejo tudi kot lirični realizem.

¹⁰⁰ Izjemno dojemljiv je bil za zasanjanost in melanholijo, človeško samoto, bolečino in hrepenenje ... z neomajno vero v umetnost (Komelj 2004: 325).

gradiva, kjer je za tekočo številko naveden motiv, približni ali točni datum nastanka (ali prazno okence, ko se ni dalo ugotoviti nastanka) in mesto v knjigi (prva ali druga knjiga in stran).

	MOTIV	DATUM	STRAN
1	Nočni New York z mojega okna, barvni pastel	1929	I/2
2	Na poti v ZDA (parnik na Atlantiku)		I/5
3	Vulcanija v spremstvu delfinov, Jadran	17.4.1929	I/9
4	Na palubi, Jonsko morje	18.4.1929	I/10
5	Proti Kefaliji	18.4.1929	I/11
6	Profesor iz Osake, Gibraltar (portret)	22.4.1929	I/14
7	Atlantik, viharo morje, na palubi	24.4.1929	I/16
8	New York ponoči, pastel		I/16-17
9	Sredi Atlantika, pastel	april 1929	I/16-17
10	Jutro v Patrasu, pastel	april 1929	I/16-17
11	Atlantik, Grkinja–Špartanka (portret)	april 1929	I/21
12	Pogled z ladje na New York	1.5.1929	I/25
13	Portret ženske z Ellis Islanda	1.5.1929	I/32
14	Cleveland, Ohio, pastel		I/32-33
15	Manhattan in Brooklynski most, pastel		I/32-33
16	Na krovu Vulcanije, pastel	april 1929	I/32-33
17	New York, Broadway	2.5.1929	I/33
18	Newyorška ulica	2.5.1929	I/38
19	Pogled na Manhattan	4.5.1929	I/39
20	Železniški tiri v pokrajini	5.5.1929	I/45
21	Newyorško predmestje: »Visoke hiše ... duševne ulice ...«	5.5.1929	I/49
22	Cleveland, Public Square, govornik med ljudmi ...	6.5.1929	I/50
23	Cleveland: ulični detajl	6.5.1929	I/60
24	Madison, Ohio, bungalov ob jezeru Erie	junij 1929	I/61
25	Cleveland, Ohio, pastel	junij 1929	I/64-65
26	Delavska naselbina, pastel	junij 1929	I/64-65
27	Jezero Erie pri Madison, Ohio, pastel	junij 1929	I/64-65
28	Jezero Erie pri Clevelandu, pastel	junij 1929	I/64-65
29	Ob ognju na obali jezera Erie	junij 1929	I/70
30	Cleveland Museum of Art	junij 1929	I/71
31	Jeklarne v Newburghu, pastel	junij 1929	I/80-81
32	Cleveland, Ohio, pastel	junij 1929	I/80-81
33	Veliki most preko Cuyahoga River, pastel	junij 1929	I/80-81
34	Portret Litvanke (?)	junij 1929	I/82
35	Cleveland: tovarniški dimniki z mostom čez Cuyahoge River	julij 1929	I/83
36	Cleveland: ognjeviti ples črncev v črnih hlačah in rdečih jopičih	julij 1929	I/93
37	Cleveland: pogled na tovarniški objekt	julij 1929	I/95
38	Cleveland: garaža na koncu vrta...	julij 1929	I/97

	MOTIV	DATUM	STRAN
39	Cleveland: mravljišče ljudi in avtomobilov ...	julij 1929	I/101
40	Chicago	22. julij 1929	I/105
41	<i>Pittsburgh, Pa., risba</i>	1930	I/112-113
42	<i>Boulevard ob jezeru Erie, pastel</i>		I/112-113
43	<i>Old Bridge v Clevelandu, pastel</i>		I/112-113
44	Pittsburgh: pogled s stričevega balkona na morje hiš	avgust 1929	I/123
45	Pittsburgh: most	avgust 1929	I/125
46	Pittsburgh: Pennsylvania Rail Road Bridge	avgust 1929	I/129
47	Moški portret	avgust 1929	I/132
48	Northern Pacific Rail Road: tiri	4. 9. 1929	I/135
49	Montana: čreda krav na pašniku brez pastirja	5. 9. 1929	I/141
50	Yellowstone National Park: gejzirji	6. 9. 1929	I/142
51	<i>Pittsburgh, Pa., risba</i>		I/144-145
52	<i>Old Faithful Geyser v Yellowstone N. P., pastel</i>	6. 9. 1912	I/144-145
53	<i>Terase vročih vrelcev v Yellowstone N. P., pastel</i>	6. 9. 1929	I/144-145
54	Osvetljeni gejzir ponoči	6. 9. 1929	I/147
55	Gejzir v zimskem jutru	7. 9. 1929	I/148
56	Yellowstone: » ... gledam na ubrano, spokojno jezersko gladino.«	7. 9. 1929	I/151
57	Inspiration Point: slap Great Fall of the Yellowstone	8. 9. 1929	I/152
58	Gejzir	9. 9. 1929	I/157
59	Mammoth Lodges: slikovata pokrajina z zasneženimi gorami	9. 9. 1929	I/158
60	<i>Veliki kanjon v Yellowstone N. P., pastel</i>	10. 9. 1929	I/160-161
61	<i>Columbia River z Mount Hoodom, pastel</i>		I/160-161
62	<i>Mammoth Hot Springs Terraces v Yellowstone N. P., pastel</i>		I/160-162
63	Butte, Montana: »Vozimo se po skaloviti, puščobni deželi.«	14. 9. 1929	I/168
64	Seattle: ob zalivu	15. 9. 1929	I/172
65	Pokrajina Green River Falls	17. 9. 1929	I/181
66	Seattle: pristanišče s stavbo magistrata v ozadju	17. 9. 1929	I/190
67	Štori ogromnih dreves s hišo		I/191
68	<i>Ugasli gejzir v Yellowstone N. P., pastel</i>		I/192-193
69	Columbia River Highway, Oregon, pastel		I/192-193
70	<i>Veliki most čez Columbio River pri Portlandu, pastel</i>		I/192-193
71	Še enkrat most čez Columbio pri Portlandu (od daleč)	24. 9. 1929	I/194
72	Slap Multnomah	29. 9. 1929	I/200
73	Oregon City: Crown Willamette Paper Comp. (?)	31. 9. 1929	I/201
74	Southern Pacific Rail Road: tiri	1. 10. 1929	I/202
75	»Mašinista sta stala na lokomotivi v svetlih oblekah ...«	1. 10. 1929	I/204
76			
77	<i>Grand Canyon v Arizoni, barvni pastel</i>		II/2
78	Ameriška celina, nebotičnik (vzhod), indijanski steber (zahod)	2. 10. 1929	II/7
79	San Francisco	3. 10. 1929	II/9
80	San Francisco	3. 10. 1929	II/12

	MOTIV	DATUM	STRAN
81	San Francisco: »Slovenski hrib«	3.10.1929	II/13
82	San Francisco: cesta na »Slovenski hrib« (?)	6.10.1929	II/17
83	San Francisco: »Slovenski hrib« (?)	8. 10. 929	II/19
84	Ulica San Francisca	10.10.1929	II/25
85	V bližino Golden Gate: pogled na morje	10.10.1929	II/27
86	Obala Pacifika	10.10.1929	II/29
87	Monterey, Pacific Grove: ob obali	13.10.1929	II/31
88	<i>Obala Tihega oceana na Montereyu, Kalif., pastel</i>		II/32-33
89	<i>San Francisco s »Slovenskega hriba«, pastel</i>		II/32-33
90	<i>Večer ob Tihem oceanu (Monterey), pastel</i>		II/32-33
91	<i>Sipine na Montereyu, pastel</i>		II/32-33
92	» ... skrivenčena drevesa ...« na obali	13.10.1929	II/37
93	» ... v samoti ob vetrovnem bučanju Pacifika ...«	18.10.1929	II/38
94	» ... dve visoki cipresi, ki sta se v svojih košatih vrhovih objemali ...«	18.10.1929	II/45
95	Na poti San Francisco–Los Angeles: »Tihotno plavajo galebi ...«	30.10.1929	II/46
96	Detajl stopnišča s stavbami v ozadju (Univerza Berkeley?)	30.10.1929	II/54
97	Wallstreet Crasch	24.10.1929	II/55
98	Na palubi parnika: »Zapr! sem dnevnik in šel na krov.«	24.10.1929	II/58
99	Los Angeles: »Vernih duš dan.«	31.10.1929	II/59
100	Vtis iz L. A.	31.10.1929	II/62
101	Hollywood: Filmski studio	31.10.1929	II/63
102	<i>Montereyske ciprese, pastel</i>		II/64-65
103	<i>Na polotoku Monterey, pastel</i>		II/64-65
104	<i>Zalla Zarana, risba</i>		II/64-65
105	<i>Dolores del Rio, risba</i>		II/64-65
106	<i>William Haines, risba</i>		II/64-65
107	<i>Joe Z. List, risba</i>		II/64-65
108	Ples španskih (?) plesalk	31.10.1929	II/68
109	Hollywood Boulevard	16.11.1929	II/81
110	James Shields	16.11.1929	II/87
111	Naftno polje Santa Fe Hills	17.11.1929	II/88
112	Naftni stolpi	17.11.1929	II/90
113	»Nežno obseva luč dekliški obraz ...«	2.12.1929	II/96
114	<i>Sierra Nevada pri Fontani, pastel</i>		II/96-97
115	<i>Slovenska farma v južni Kaliforniji, pastel</i>		II/96-97
116	<i>Oranžne farme v Fontani, južna Kalifornija, pastel</i>		II/96-97
117	Mojava Desert	9.12.1929	II/97
118	Pasadena: snemanje filma v parku Dutch Garden	dec. 1929	II/100
119	Filmski snemalec	dec. 1929	II/104
120	Mehikanec	dec. 1929	II/107
121	Premiera filma R. Colmana Prekleti	dec. 1929	II/108
122	Pod palmami ...	dec. 1929	II/115

	MOTIV	DATUM	STRAN
123	»Avtomobili brne venomer z istim refrenom ...«	dec. 1929	II/116
124	»Samoten romam po Hollywood Boulevardu od palme do palme ...«	dec. 1929	II/1119
125	Signal Hill: naftno polje	22.12.1929	II/120
126	Signal Hill: rezervoarji nafte	22.12.1929	II/121
127	Mehiško-španski milje	23.12.1929	II/122
128	Na hribu nad Hollywoodom: španski domovi s kolonadami	29-12-1929	II/127
129	<i>Jaqua Tree v južni Kalifornijski pustinji, pastel</i>		II/128-129
130	<i>Vinogradi v južni kaliforniji, pastel</i>		II/128-129
131	<i>Zasnežena Sierra Nevada, pastel</i>		II/128-129
132	»Temne silhuete evkaliptov so se nejasno premikale ...«	31.12.1929	II/131
133	Fontana	1.1.1930	II/132
134	Fontana: na cesti (San Bernardino)	1.1.1930	II/134
135	Fontana: »Sredi neizmerne planjave ...«	2.1.1930	II/135
136	»Mala Mehikanka«	3.1.1930	II/136
137	Fontana: »Ozemlje je poraščeno s puščavsko travo, s kaktusi ...«	3.1.1930	II/137
138	Dve palmi	8.1.1930	II/141
139	V Palm Springs	9.1.1930	II/142
140	<i>Palm Springs v južni Kaliforniji, pastel</i>		II/144-145
141	<i>Mojave puščava, pastel</i>		II/144-145
142	<i>Grand Canyon pozimi, Arizona</i>		II/144-145
143	Kvartopirec s kavbojskim klobukom	9.1.1930	II/146
144	»Joshua« kaktusi	10.1.1930	II/147
145	»Pozdravljen Pacifik, Bog vedi, če te bom še kdaj videl ...«	24.1.1930	II/161
146	Santa Fe Pacific Tail Road: pokrajina	25.1.1930	II/165
147	Na vlakcu: » ... groteskne oblike valovitega ozemlja ...«	25.1.1930	II/167
148	Arizona: » ... vidim neverjetno ... pokrajino ... s koničastimi gorami ...«	26.1.1930	II/168
149	Grand Canyon	26.1.1930	II/170
150	Grand Canyon v mračnem dnevu, pastel		II/176-177
151	Zimski dan nad Grand Canyonom, pastel		II/176-177
152	Jutro v Grand Canyonu, pastel		II/176-177
153	Indijanec s perjanicama pri plesu	27.1.1930	II/177
154	Grand Canyon: Sivi tempelj	28.1.1930	II/178
155	Polivinka (Metulj)	28.1.1930	II/182
156	»Canyon je bil temno vijoličast.«	29.1.1930	II/183
157	» ... sem tu doživel najvišje ure razodetja ...«	29.1.1930	II/184
158	Arizona: » ... samote ravnine ...«	30.1.1930	II/185
159	New Mexico: »Na obzorju skalnat gorski greben ...«		II/186
160	Mexico: »Hiše v samotni globeli...«		II/187
161	Colorado: » ... brezbrežne planjave ...«	31.1.1930	II/188
162	<i>Cleveland, Ohio, pastel</i>		II/192-193
163	<i>Američanka, risba</i>		II/192-193

	MOTIV	DATUM	STRAN
164	<i>Prof. dr. Garnett, risba</i>		II/192-193
165	<i>Anton Grdina, pastel</i>		II/192-193
166	<i>Kongresman Harald Knutson, olje</i>		II/192-193
167	Cleveland: pogled na cesto s fantom v ospredju	1930-31	II/195
168	Avenija, pokrita s krošnjami dreves ...	1930-31	II/201
169	Nemirna narava	1930-31	II/203
170	Washington: v parku	1930-31	II/206
171	Kapitol	1930-31	II/207
172	<i>Vrelci nafte Signal Hill pri Los Angelesu, pastel</i>		II/208-209
173	<i>Železna ruda, pastel</i>		II/208-209
174	<i>New York z brooklynskega mostu</i>		II/208-209
175	<i>Iz CentralParka v New Yorku, pastel</i>		II/208-209
176	Detajl poslovne stavbe	1930-31	II/209
177	Brooklynski most	1930-31	II/211
178	Pod mostom Manhattan	1930-31	II/212
179	Brooklynski most	1930-31	II/213
180	Pittsburgh: detajl z ulice	1930-31	II/221
181	Detroit: tovarna	1930-31	II/222
182	<i>Niagarski slapovi, pastel</i>		II/224-225
183	<i>Pod slapovi Niagare, pastel</i>		II/224-225
184	<i>Great Falls v Virginiji</i>		II/224-225
185	Detroit: most	1930-31	II/225
186	Niagarski slapovi	1930-31	II/226
187	Niagarski slapovi	1930-31	II/228
188	Portret Indijanca	1930-31	II/231
189	Pogled na New York z Empire State Buildinga	1930-31	II/233
190	Pogled z okna hotelske sobe na newyorško ulico	1930-31	II/235
191	Na krovu Vulcanije	1931	II/236
192	Idila domovine	1931	II/237

LITERATURA

- Brežnik, Pavel. 1930. *V senci nebotičnikov*. Ljubljana: Vodnikova družba v Ljubljani.
- Brežnik, Pavel. 1931. *U senci oblakodera*. Beograd: Privrednik.
- Čopič, Špelca. 1988. Jakčeva pastelna krajina. *Jakčev dom v Novem mestu. Umetnostna zbirka podarjenih Jakčevih del v Dolenjskem muzeju*. Novo mesto: Dolenjski muzej.
- Füster, Anton. 1998. *Izbrani spisi*. Četrta knjiga. Prevedel Frane Jerman. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze. *
- Dobida, Karel. 1950. *Božidar Jakac. Grafika*. Ljubljana: Moderna galerija.

- Drnovšek, Marjan. 1989. Odmevnost Trunkove knjige 'Amerika in Amerikanci' v letih 1912–1913. *Zgodovinski časopis*, let. 43, št. 4.
- Drnovšek, Marjan. 1998. *Usodna privlačnost Amerike. Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom*. Ljubljana: Nova revija (Zbirka Korenine).
- Drnovšek, Marjan. 1999. Slovenski izseljenci na pragu Amerike. *Kronika*, let. 47, št. 1–2.
- Drnovšek, Marjan. 2000. Baragov odnos do staroselske civilizacije in kulture v Ameriki. *Baragov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba.
- Drnovšek, Marjan. 2001. Potovanja k ameriškim Slovencem. *Melikov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Klemenčič, Matjaž. 1999. *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Koloradu in v San Franciscu, Kalifornija*. Celovec – Ljubljana – Dunaj: Mohorjeva založba.
- Komelj, Milček. 1988. Vodnik po Jakčevem domu. *Jakčev dom v Novem mestu. Umetnostna zbirka podarjenih Jakčevih del v Dolenjskem muzeju*. Novo mesto: Dolenjski muzej.
- Kristan, Anton. 1928. *V Ameriko in po Ameriki*. Ljubljana: Zadružna založba.
- Lah, Andrijan. 1999. *Vse strani sveta. Slovensko potopisje od Knobleharja do naših dni*. Ljubljana: Založba Rokus.
- Melik, Anton. 1956. *Amerika in ameriška Slovenija. Popotni zapiski*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Mišković, Veselin & Šumi, Irena (ur.). 1992. 12. oktober 1492–1992. *Razstava americane v Narodni in univerzitetni knjižnici*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.
- Sedej, Ivan. 1988. Božidar Jakac med tradicijo in moderno umetnostjo. *Jakčev dom v Novem mestu. Umetnostna zbirka podarjenih Jakčevih del v Dolenjskem muzeju*. Novo mesto: Dolenjski muzej.
- Shiffman, Dan. 2005. *Korenine multikulturalizma. Delo Louisa Adamiča*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Škerlj, Božo. 1952. *Neznana Amerika*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Šmitek, Zmago. 1986. *Klic daljnih svetov. Slovenci in neevropske kulture*. Ljubljana: Založba Borec.
- Šmitek, Zmago. 1988. *Poti do obzorja. Antologija slovenskega potopisa z neevropsko tematiko*. Ljubljana: Založba Borec.
- Šmitek, Zmago. 1995. *Srečevanja z drugačnostjo. Slovenska izkustva eksotike*. Radovljica: Didakta.
- Trunk, Jurij. 1912. *Amerika in Amerikanci*. Celovec: Samozaložba.
- Zorman, Ivan. 1938. *Iz Novega sveta*. Cleveland, Ohio: Ameriška domovina.
- Žitnik, Janja & Glušič, Helga. 1999. *Slovenska izseljenska književnost 2, Severna Amerika*. Ljubljana: Založba ZRC, Založba Rokus.

SUMMARY

THE UNITED STATES OF AMERICA IN THE EYES OF SLOVENE PAINTER BOŽIDAR JAKAC (1929–1931)

Marjan Drnovšek

*For the last two centuries, the United States of America have been provoking interest with their presence in the world and with their unlikeness. Many Slovene travellers have visited them and reported about the States through books, among those Božidar Jakac with the book *Odmevi rdeče zemlje*, which the poet and Jakac's friend Miran Jarc prepared from his letters. The work was published in 1932. It is placed in the group of travelogue books that were published on Slovene market in the 20s and 30s of the 20th century, that is, just before, during and after the world economic crisis. Let me here mention the works: by the politician and publicist Anton Kristan *V Ameriko in po Ameriki* (1928), translator and publicist Anton Brežnik *V senci nebotičnikov* (1930), and electrical engineer and chess player Milan Vidmar *Med Evropo in Ameriko* (1937).*

*Božidar Jakac travelled round the United States from the spring 1929 to the summer 1931. As an artist, he perceived and took perspectives upon them through the eyes of an artist, painter, photographer and filmmaker; least but not last as a note-keeper where Miran Jarc also influenced his emotiveness of experiencing and written evidencing. However, assertions about America, its people, nature, art, immigrants, social and political order and other, are Jakac's. They are subjective views, often stereotypic and many times accepting and refusing in almost the same breath novelties, diversity, tempo of life, American civilisation, achievements and similar. Therefore, we are not surprised Louis Adamič responded to those views and Josip Vidmar intervened in the polemics (in the journal *Sodobnost* 1933). Most convincing is Jakac with his American painting opus although at home he experienced more or less ungracious and negative critiques (Karel Dobida, Rajko Ložar, France Stelè, Fran Šijanec etc.). However, his Ljubljana exhibition in Jakopič's salon (1931) echoed among visitors and Jakac sold half of the exhibited pastels, drawings, portraits, graphics ...*

Jakac's contemplations in the book are variegated. Pointed out in the treatise are the following themes: contact with the New world, the United States and Americans, comparison of human with machine and American painting, film and nature. Jakac was particularly enraptured with the nature and with Hollywood. He deliberates with a large measure of emotionality and disappointment about Slovenes in the U.S.A. that will disappear in the American melting pot, which the author mentions only cursory for he presented the thematic in Melikov zbornik 2001. On every occasion, Jakac likes to expose the homeland in comparison to the American world. In the book, he also publishes 192 pastels, drawings, sketches, and similar.

In short, Jakac was torn between enthusiasm, despondence, and scepticism in regard of America, their way of life and its future. A black-white perception is present; he is often in contradiction with himself for something he disapproves of at his arrival he praises at his departure, for example New York. The skyscrapers as symbols of American mightiness are to Jakac something wonderful (we often find them on preserved Jakac's films) and at the same time burdensome, as if they want to bruise the mass of pedestrians beneath them.

The treatise is based on the book and on responses to it in newspapers, partly in comparability with coincident previously mentioned books and the there published reviews. Unfortunately, Jakac's legatees did not permit me insight into his personal archival material, particularly into his letters, which were the foundation for the book. Also not yet studied is the material on Jakac's first visit to the U.S.A. (the second was in 1958/59); he was present in numerous intellectual circles, frequently portrayed American people from public life, had contacts with important Slovene emigrant organizations and individuals, cooperated at exhibitions, and similar.

Although Jakac's American period painting opus is supposedly a step back, the book presents a large step forward in travelogue literature as compared with other travel writers about America, Jakac experienced the U.S.A. very intimately although by opinion of many deficiently... who experienced America into detail, and is that at all possible? The preserved paintings, photos and films (the latter are the only material entirely accessible to the public as they are kept in the Arhiv Republike Slovenije) enable us to understand Jakac's experiencing, regardless of whether we accept or decline his views.

UNLIKE US: SLOVENE VIEWS ABOUT AMERICA IN THE INTERWAR ERA

Lea Plut-Pregelj¹

COBISS 1.03

INTRODUCTION

I was asked to discuss three papers on perceptions of the U.S.A, held by Slovenes between World War I and II. The first paper, "The Slovene Women's Perception of America from Marie Priland to the Present" (Mirjam Milharčič) deals with women emigrants' perception of America, expressed many years after having settled in the USA, while the other two, "America in the Eyes of Božidar Jakac" (Marjan Drnovšek) and Milan Vidmar's "Reflections on Europe and America in 1937" (Peter Vodopivec) discuss perceptions of two Slovene intellectuals, who had visited the U.S. and wrote the books upon their return to Slovenia. There are similarities among the three papers, but there are many more significant differences as the protagonists had different stories to report. People differed not only in their educational and professional background, but they also had different reasons and goals for their sojourn in America. Although all three papers are interesting, my further discussion concerns only perceptions of America, expressed by the two Slovene "visitors" Božidar Jakac and Milan Vidmar.

DIFFERENT BUT ALIKE ...

The main reason for Božidar Jakac's visit the United States was curiosity, while Vidmar's visits were mostly business. The younger Jakac, visual artist, who had studied in Prague, traveled in Germany and France before his trip to America, was one of many European artists, who went to the United States in the 1920s and early 1930s, to experience the new World for themselves. Traveling from the East to the West coast and back, Jakac who was in part dependent on his fellows Slovene emigrants, mostly supported himself with his art work. His almost two years long stay (1929–1931) in the States gave him an opportunity to acquire a wide range of experiences, which he captured in his art work as well as in his letters. On the other hand, Vidmar's rather two short and purposeful visits: three months and three weeks, were sponsored in

¹ Dr. znanosti, pedagoginja in raziskovalka, Washington, ZDA.

1927 by the organizers of the world chess championship tournament, where he was a contestant, and in 1936 probably by one of the several American foundations which offered scholarships to numerous European scholars to engage in conversation with their American colleagues. At the time of his American visits, the older Vidmar was an expert on electricity, a professor at the University of Ljubljana, an inventor with entrepreneurial spirit. Vidmar was interested in the economy and social issues in the States, in which Jakac had no interest. He was more of an esthete who marveled, above all, about America's nature and beauties. He enjoyed a long stay in Hollywood where he could be close to his bellowed medium – film – and where he mingled with the important and the knowledgeable: Americans and especially foreigners who were lured from Europe to Hollywood by the superior technology and money in the film industry. The books in which the authors expressed their views and ideas about America are very different. Jakac's travelogue of was based on the letters, personal and reflective, written in America, but adapted in published later in Slovenia. His text is accompanied by numerous revealing drawings and a few beautiful water colors of various places and people he met. On the other hand, Vidmar wrote a book, in which he reflects upon his American experience in Ljubljana as a high ranking university professor in his technical field, trying to analyze complex social issues of an industrialized and modern society and compare it with Europe.

Despite their differences, I was amazed how much underlying similarities there are between their views about America. And these similarities provoked my curiosity and are the focus of my remarks. Vidmar and Jakac were both ambivalent about the States. The energy of the cities and beauty of nature fascinated them, while they disliked excessive mechanization of agriculture (Jakac), mass production, excessive automatization and military-like city planning (Vidmar). They both talked about the enormous size of everything, and about American superficiality: Jakac speaks of polite Americans who lack deep emotions. According to Vidmar, America just didn't have the spirituality that the Europeans needed. He named this missing thing "the soul", which could not be formed in America due to its ethnic heterogeneity and borrowed English language. How is it possible that two such different people express such similar feelings and make similar conclusions about their very different experience in the United States? They were critical about the States and rejected the American way of life, albeit with different words and at a different level. At the end of his travelogue Jakac wrote: "Let the educated people, infected by the breezes of large western cities, drink the poison of all civilization pathologies and intellectual tricks; we do not need Americanism, we do not need the Babel towers of urban civilization, not in life, not in art."², while Vidmar lamented: "There is something in Europe that America lacks. Something that fills your soul upon your return from America. Something you cannot live without, something arising out of European palaces, shop, traffic and something

² Božidar Jakac. *Odmevi rdeče zemlje*. Po pismih iz Amerike priredil Miran Jarc, Jugoslovanska knjigarna, Ljubljana, 1932, p. 237.

that is missing in New York, Washington and Chicago.”³ My impressions from both papers – I might be wrong as both papers are rather short – and from reading Jakac’s *Echoes from the Red Soil* are that both Slovenians (as people in general) had a tendency to generalize their limited experience without much empirical data and understanding of America’s social and political structure and its economy.

What determines the sameness of human perceptions? Trying to answer my own question, I was reminded of the complexity of human perception or memory – selecting, organizing and interpreting information or recall, influenced not only by an individual’s personal characteristics and experiences in a new environment, but also by a broader culture, in which an individual is imbedded, most often unconsciously. Each person’s view of another country, therefore, is not only individual, but also a social construct in a particular time. However, social constructs have their historical component, as a culture itself is a historical construct, changing very slowly. Reading the papers I realized how nicely the two papers fit in the above description of perception. What were the social dimensions, conscious and unconscious elements of Vidmar’s and Jakac’s perceptions? Why do these two authors remind me of the works of their European contemporaries that I read, such as *America comes of age* (1927)⁴, by Andre Siegfried and *America the Menace, Scene from the life of the Future* (1931)⁵, by George Duhamel and both published in France. What do these two Frenchmen have in common with Vidmar and Jakac? I agree with Peter Vodopivec that Vidmar’s negative perception were in part due to the Great depression in the States and to influences by his European friends. So also was Jakac as the Wall Street crash surprised him in San Francisco in October of 1929 – and he had traveled in Europe before his journey to America. Barely managing English, he was homesick and wrote in his book that his ideas about America differed from the reality he encountered. Could one assume that their broader European culture influenced their perceptions and conclusions about the States? Perhaps.

FORMATION OF THE EARLY STEREOTYPES OF AMERICA IN EUROPE

Historians argue that clichés about the United States began to form already in the 18th century.⁶ Soon after the revolution, America became a topic of interest to many European intellectuals, who, in the two centuries, produced a great number of works

³ Vidmar, Milan. *Med Evropo in Ameriko*. Ljubljana: Naša založba, 1937, pp. 32–33.

⁴ Siegfried, Andre. *America comes of age*. Translated by H.H. Hemming and Doris Hemming. Dacapo Press, New York, 1974. Reprint of 1927 edition.

⁵ Duhamel, George. *America the Menace, Scenes from the life of the Future*. Translated by Charles Miner Thompson. Boston and New York, Houghton Mifflin Company, 1931.

⁶ Gerbi, Antonello. *The Dispute of the New World. The history of a polemic, 1750–1900*. Revised and enlarged edition, translated by Jeremy Molle. Pittsburgh: University of Pittsburgh, 1973. Originally published in Italy in 1955 as *La storia disputa del Nouvo Mondo: Storia di una polemica*.

Kres, Rob (ed.) *Anti-Americanism in Europe*. Amsterdam: Free University Press, 1986.

about the new World and its social experiment, promising a world of freedom, opportunity and possibility for anyone who settled there. As few people traveled in the late 18th and early 19th centuries, Europeans formed their images about the United States on the basis of success stories of the first settlers and early explorers on one hand and, on the other, on information, spread by European nobility and conservative thinkers, which feared social and economic consequences of the American revolution. The first settlers, escaping various constraints (religion, politics, or criminal charges) in their European life, described the United States as a great and promising land with opportunity for success for everyone. Their stories bred hope and sympathy for the United States among the poor who, in large numbers emigrated to the States, seeking a better life.

The European nobility and conservative thinkers showed exasperation, disdain and hate for the new social experiment, based on the enlightenment principles. Negative or positive emotions, the stories about America were repeated and elaborated by people who were never in the States and didn't want to go visit. Thus, in Europe, two different and competing views of the United States were evolving at the same time. In his seminal work *The Dispute of the New World*, Antonello Gerbi described formation and the roots of early European stereotypes about the United States before 1900. Gerbi extensively writes about the 18th century French naturalist Buffon and his semi-scientific theories, which maintained that due to natural conditions in America, fauna - animal species, humans included, were inferior to, less developed than the ones in Europe. Although Buffon's theory had been discredited, Gerbi, on the basis of his research, claimed that they constituted the base of early anti-Americanism and influenced European conservative thinkers.⁷ Europeans felt uneasy about a new social order, where traditional social classes did not matter, and people's position were based on property and new money. There were also economic reasons to discredit America. Nordholt in his essay⁸ pointed out that in the late 18th century, the British spread anti-American propaganda among the Netherlands's merchants.⁹ Heavily leaning on Gerbi's work, Nordholt discussed several Europeans writers, e.g., German historians A. L. von Schlozer and A. H. D. Bullow and philosopher G. F. Hegel in the late 18th century, historian J. G. Hulseman in the early 19th century, and their ideas about America as being unnatural, incoherent, cold, crude, and materialistic. Arguing that America was inferior to Europe, Hegel also maintained that a social order, based on the Enlightenment's principles was "a theoretical error". These thinkers were especially critical of the separation of powers. With no history, traditions and culture and interested only in material things, Americans were looked upon as vulgar, greedy, superficial and soulless.

Liberal thinkers and writers, e.g., poet Goethe and scientist Humboldt and many

Pells, Richard. *Not like us. How Europeans Have Loved, Hated and Transformed American Culture Since World War II*. New York: Basic Books, 1997.

⁷ Gerbi, *Dispute of the new World*, p. 3-34.

⁸ W. Schulte Nordholt. Anti-Americanism in European Culture: The early anifestation. In; *Anti-Americanism in Europe*. Rob Kres (ed.) Free University Press, Amsterdam 1986, p.7-19.

⁹ W. S. Nordholt. 9.

others, especially after 1830, rejected the conservative view of America and saw in the new country a vibrant antipode to the rigid and tyrannical old Europe, a political entity without "useless tradition" and claimed that conservative views were only half true and unbalanced, based on ignorance, emotions and prejudices against America. Frenchman Alexis de Tocqueville with his work *Democracy in America*, which received a lot of attention when published in France, helped to dispel the conservative view of America. Aristocrat by birth, Tocqueville wrote two comprehensive volumes, published in 1835 and 1840.¹⁰ Wanting to see the American republic and the functioning of its democratic system for themselves, Alexis de Tocqueville and his friend Gustave Beaumont traveled to the United States where they spent nine months (April 1831-February 1832), systematically observing and recording what they saw and heard in their journey. De Tocqueville did his work meticulously and with enthusiasm for learning and truth. Although de Tocqueville's work was well received initially, it was soon forgotten. Perhaps the work was too evenhanded, and the already polarized public did not find his reporting and analysis appealing. Although the de Tocqueville America has vanished, *Democracy in America* remains an important historical source for studying the American history as de Tocqueville "was a genius of perception on whom nothing was lost."¹¹

Romantic writers and explorers, who had been in the States, expressed this admiration for the natural beauty of America and glorified it, but hated the society. Novels, e.g., written by Karl May (who never was in America) and others, created a fictional image of America's West and had little in common with the reality, but they were very popular throughout Europe, also in Slovenia. According to Nordholt, most of the typical stereotypes of the American society had been formed before 1860.¹² Stereotypical views -- positive and negative -- contradictory, yet fictional images of America were changing with the time and with people who expressed them, but there is plenty of evidence that the same stereotypical negative and positive clichés persisted through 20th century.

THE 19TH CENTURY STEREOTYPES ABOUT AMERICAN PERSIST IN EUROPE IN THE 20TH CENTURY

The European image of America over time has been the topic of many studies, written by European as well as American scholars after the World War II, mostly in the context of so called anti-Americanism in the first half of the 20th century.¹³ The United States became a strong industrial force at the turn of the century, when it absorbed mil-

¹⁰ Tocqueville Alexis de. *Democracy in America*. Alexis De Torqueville. With an introduction by Joseph Epstein. The complete and unabridged Volume I and II, A Bantam Classic Book, 2000.

¹¹ Ibid, Joseph Epstein. Introduction to *Democracy in America*, p. XIV.

¹² Nordholt, p. 16.

¹³ See Pells, *Not like us*. Preface and Chapter 1.

lions of jobless Europeans and gave them bread and home, very modest for most, but nevertheless more than their native countries could do for them. The Germans were the first ones to pay attention to the American way of doing business, and praised American efficiency. After World War I, Americans invested in the weakened European economy and expanded their influence mainly through the film industry and tourism. The United States became aggressive in the European economy and culture: Europe, exhausted by war, was fearful of being colonized and wanted to fight Americanization.¹⁴ Therefore, anything that came from the States and the States itself had to be repudiated. In the early 1920s, mass emigration to the U.S. was stopped, but the U.S. doors were opened to tourists, journalists, professionals and businessmen for travel, study and do business. After returning to Europe, European visitors wrote books about America. In Britain, the journalist William Stead published *The Americanization of the World*; in France appeared *America the Menace, Scene from the life of the Future* by George Duhamel, and *America comes of age* by Andre Siegfried, and the Dutch writer Meno ter Braak published *Why I reject America*. The common characteristic of these books, although written by different people, was a harsh criticism of the United States and their way of life. The Slovenian writers were more ambivalent than the writers just mentioned, but nevertheless critical, rejecting the New World.

Clichés that America is without soul and identity, that its culture is shallow and naïve, that American people are polite but superficial and obsessed with material goods and money have been present in Europe since the inception of the States, but were reinforced by American writers, who described life in America. In the 1920s and 1930s, European conservative anti-culture attitudes toward America were supported by the left-leaning American intellectuals and their work, critical of American, less than perfect reality, to reinforce their 19th century image of America. One of the examples is Sinclair Lewis's novel *Babbitt* (1922), in which he described an empty and alienated life of George Babbitt, the real estate agent, and his family, who mainly cared for material things and money. The book was very popular in Europe and for this novel Lewis was the first American who received the Nobel Prize for literature (1931).

The American culture in the interwar era was egalitarian and appealing to the masses (film) and followed the American economic expansion, rather than being imposed by political force. It made converts on its own strength and, therefore, perhaps was more threatening. George Duhamel constructed his book as a series of 15 conversations, in which he discussed the American life (movies, cars, liberty and commerce etc.) with his American host and friend Parker P. Pitkin, whom he liked and described as "not of one Americans who take Constantinople for one of more curious cities of France, ... well read, ... intelligent, ... thinks for himself... visited Europe."¹⁵ Expressing his views on the emerging industrial and mass society, the paternalistic Duhamel

¹⁴ Americanization is a term invented by the British in the early 19th century, and it referred to technical inventions, coming from the U.S. Its use spread across Europe by the end of the century and its meaning widened. It also included the way of life.

¹⁵ Duhamel, p. 43.

ridiculed Pitkin, who could not understand why Duhamel did not like, e.g., American democracy or movie theaters. While Duhamel touched on several America's social problems, emerging as a consequence of developing industrial and consumer society, his fears for American liberty and its future seemed to be irrational. Six years later than Duhamel and only two years before World War II, in 1937 Vidmar was worried about America as "it sinned a lot", longing for the European "soul". In their fears for the United States, they didn't notice that the "idealized Old Europe" with its troubled economy and fractured social structures, was producing three totalitarian systems (Fascism, Nazism, and Stalinism), which sent in exile millions and also killed millions of their own. Apparently, they were wrong about the gentle and spiritual Europe. They were looking for an "outside" enemy, and did not notice their own.

SLOVENE ANTI-AMERICANISM?

It seems that Jakac and Vidmar were very much part of the European landscape in the 1920s and 1930s, and that their views about America were similar to those of other writers. Although ambivalent toward the New World, Jakac and Vidmar were also critical of the American way of life. Their conclusions about American culture reflected the views of cultural conservatives. Louis Adamič, an American-Slovene writer in his book review of Jakac's book, commented that the book was in many respects satisfying, but he inferred that Jakac was not only conservative but also parochial, who "would like to fence Slovenia" against all Western influences and progress.¹⁶ Adamič's label of Jakac seems right, although I would replace "parochial" with European. The U.S. were unknown territory for Jakac, and his barely managing the language certainly contributed to his insecurity in the States. Being homesick and longing for "safety", he idealized his homeland. Jakac's reactions at the end of the book was emotional, unreflected, and in this sense, yes, he was guilty of being anti-American. From Vodopivec's paper, one could say that Vidmar also had an emotional response – looking for a soul, which in his view did not exist in the States: if he had spent more time in the U.S, he might have found it. Vidmar's social analysis was more of left-leaning criticism of capitalism, which, in my opinion, was justified. I would, however, make a very strong distinction between relevant criticism of American society and unreflected, emotional, generalizing statements about the U.S. which should be labeled as anti-Americanism. I have read about quite a few such statements, reading about American education.

It seems that the love-hate relationship between Europe and the U.S. continues to exist, and in the last decades, there have been plenty of books, critical of the United States, written by Europeans and Americans alike.¹⁷ Much attention in the media has been paid these days to anti-Americanism and hating America, but after reading Gerbi,

¹⁶ Lous Adamič. *Kritika*. *Sodobnost* 1/1933, str. 32–34.

¹⁷ Bruce Bawer. *Hating America*. Hudson Review.com. <http://husonreview/BawerSpO4.html>, Retrived December 1, 2004.

Duhamel and Pells, I wonder if today's anti-Americanism is any different in its function than it was a hundred years ago. Anti-Americanism is most often a perfectly normal manifestation of dislike for otherness, whatever that might be. All human groups tend to be suspicious of all other human groups, especially when they feel vulnerable. However, I am more certain that the clichés of America—positive or negative—are deeply imbedded in the European culture and are perpetuated, often at an unconscious level, by human tendency to generalize individual experience. Do the clichés of America exist in today's Slovenia? Deductive reasoning enables me to conclude that they do exist; the question is when they appear, why, and to what degree, but Peter Vodopivec is absolutely right that anti-Americanism is not the sole legacy of the Slovenian immediate past—Communism.

ČEZOCEANSKE POTI PAKETOV V MIGRANTSKI KORESPONDENCI 1940–1960: »... 2 ŽAJFE, 6 ŽUP V PAKETIH, PA TISTE BENDIČE ZA MAJHNE RANE ...«

Mirjam Milharčič Hladnik¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Čezoceanske poti paketov v migrantski korespondenci 1940–1960: »... 2 žajfe, 6 žup v paketih, pa tiste bendiče za majhne rane ...«

Migrantska korespondenca družin Hrvatin, Udovič in Valenčič poteka med Jelšanami, Clevelandom in Buenos Airesom od dvajsetih let 20. stoletja do danes. V tem besedilu analiziram korespondenco od 1940 do 1950, ker je to čas, ko čez ocean razen pisem potujejo predvsem paketi živil, zdravil in obleke. »Gosta mreža izmenjave podpore« pa vključuje še čustva povezanosti, solidarnosti, ljubezni in zaskrbljenosti, ki so v pismih in paketih prisotna nevidno. Da bi čustvovanje tistih, ki so odšli, in tistih, ki so ostali, lahko predstavila natančneje, sem analizo družinske migrantske korespondence kombinirala z življenjskimi zgodbami, pripovedmi in pričevanji. Tako se subjektivna realnost migrant-skih razmerij in razmer razkrije v vsej kompleksnosti in kontroverznosti.

KLJUČNE BESEDE: migrantska korespondenca, ustna zgodovina, diskurzivni pristop, subjektivna realnost razmer in razmerij.

ABSTRACT

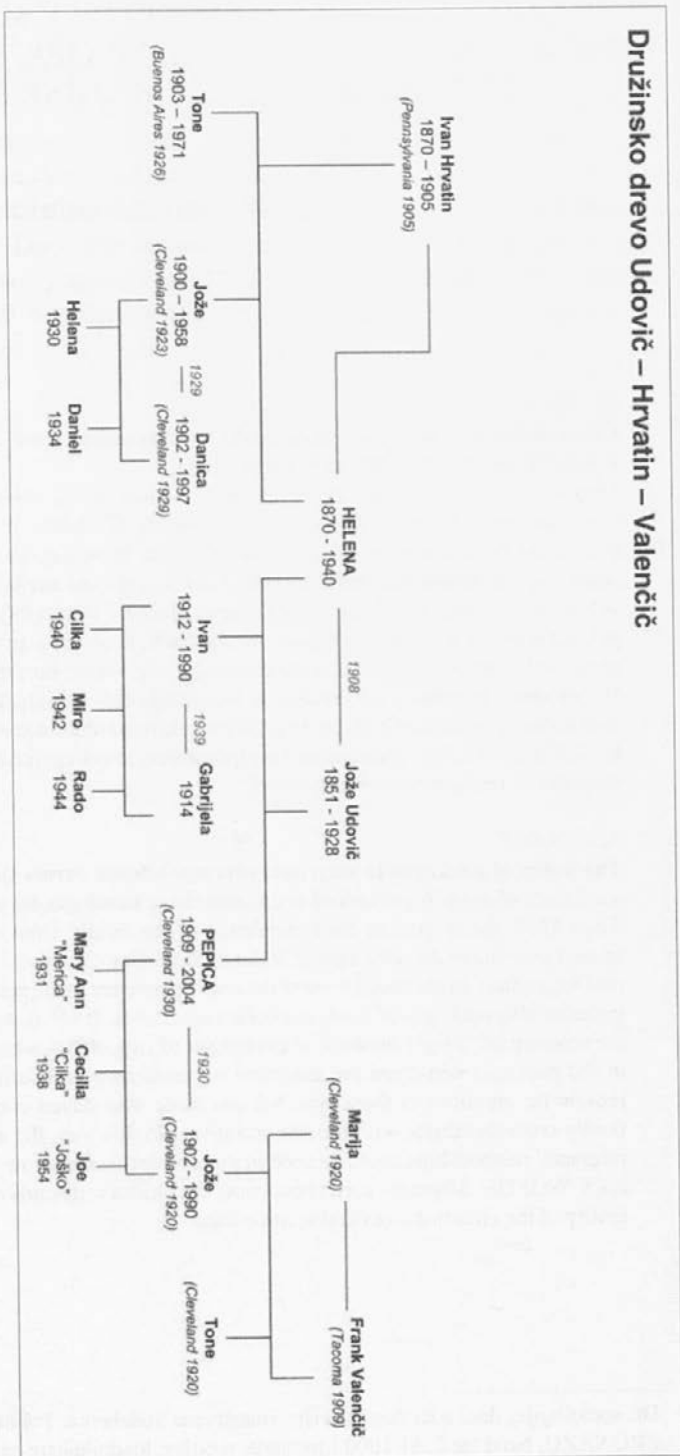
The paths of packages in migrants correspondence across the Atlantic 1940-1960: »... 2 bars of soap, 6 packets of soup, and those bandages for small wounds ...«

Since 1920, the migration correspondence of the family Udovič-Valenčič-Hrvatin has spanned over many decades among Jelšane (Slovenia), Cleveland (USA) and Buenos Aires (Argentina). In the text, I present the correspondence in the period 1940-1960, when it included also packages of food, medicine and clothes. It offers an important material for the research of "a tight network of exchanges of support" in which the bare necessities in the packages conveyed the invisible expressions of solidarity, caring and love. To present the emotions of those who left and those who stayed even better, I combine the family correspondence with the life narratives. In this way, the subjective reality of the migrants' relationships could be seen in its complexity and controversy.

KEY WORDS: Migrants correspondence, oral history, discursive approach, subjective reality of the circumstances and relationships.

¹ Dr. sociologije, doc. sociologije, višja znanstvena sodelavka, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; e-pošta: hladnik@zrc-sazu-si.

Družinsko drevo Udovič – Hrvatini – Valenčič

Slika 1: Družinsko drevo Udovič-Valenčič-Hrvatini

UVOD

Korespondenca družin Udovič, Valenčič in Hrvatini je potekala med mamo Heleno in njenim najmlajšim sinom v Jelšanah ter njenimi tremi otroki, ki so se izselili v Ameriko.² Sin Josip je v Združene države Amerike odpotoval leta 1923. Leta 1930 se mu je pridružila sestra Pepica. Oba sta si v Clevelandu ustvarila družini. Najstarejši sin Anton, ki je odpotoval leta 1926, pa je v Buenos Airesu živel sam. Pisma so potovala med Pepico in Jožetom v Clevelandu, Tonetom v Buenos Airesu ter Ivanom v Jelšanah in občasno na jug Italije, kjer je služil v italijanski vojski. Središče korespondence pa je bila do 1940 mama Helena, ki je februarja tega leta umrla. Dopisovalcem se je leto prej pridružila Ivanova žena Elka, takoj ko se je naučila pisati, pa še njuna prvorojenka Cilka.

Slika 2: Otroci Udovič-Hrvatini okrog 1920³

V času od leta 1930 do 1940 se korespondenca kaže kot intimno in emocionalno, pa hkrati kot zadržano in formalno komuniciranje.⁴ Kjer govori o ljubezni in pogrešanju, je emocionalna, pa naj pišejo sestra, brat ali mama. Kjer govori o težavnih in revnih življenjskih okoliščinah, pa je zadržana, ne glede na to, ali prihaja iz Jelšan, Clevelanda ali Buenos Airesa. Vsi so se trudili, da bi bilo desetletje ekonomske krize in političnega zatiranja videti obvladljivo. Pri tem je zanimivo, da korespondenca ne vsebuje skoraj nobenih opisov konkretnih socialnih razmer v ZDA ali Argentini, na primer, vsakdanjega življenja, navad, kulture. Veliko več je opisov srečanj z izseljenci s

² Družinsko drevo natančno zarisuje sorodstvena razmerja, a je vendarle potrebna kratka razlaga. Oba sinova mame Helene iz prvega zakona sta obdržala priimek Hrvatini, čeprav ju je drugi mož njune matere, Pepičin oče Jože Udovič, uradno posinovil. Ni pa želel, da bi spremenila priimek. Nikoli ni v nobenem pismu ali pripovedi omenjeno, da bi bile njihove sorodstvene vezi drugačne od bratov in sester.

³ Na sliki od leve proti desni: bratranec Hrvatinih, brat Jože, pred njim sedi brat Ivan, ob njem stoji Pepica.

⁴ To obdobje v dolgi korespondenci med člani družin Hrvatini, Udovič in Valenčič sem analizirala v prejšnji številki *Dveh domovin* in se osredotočila predvsem na dopisovanje med Pepico in njeno mamo Heleno. Gl. Subjektivna realnost migracijskih procesov: brati, poslušati in razumeti migrant-ske izkušnje, *Dve domovini/Two Homelands*, 22, 2005, str. 169–196. Zaradi tega tudi taka časovna delitev analize: od odhoda Pepice v Ameriko 1930 do smrti mame 1940 in od 1940, ki pomeni tudi prelomnico v politično-ekonomskem pogledu, pa tudi zaradi Ivanove poroke in ključne osebe, ki v domačiji v Jelšanah prevzame pisanje pisem, to je njegova žena Elka, pa do 1960, ko pride Pepica na obisk in se konča hudo poveljno pomanjkanje.

širšega jelšanskega območja, tako da se včasih zdi, kot da vsi živijo prav tako življenje, kot bi ga živel, če bi ostali doma.⁵

V analizo družinske korespondence, kjer je poudarek na dopisovanju med mamo Heleno in hčerko Pepico, sem vključila tudi pripovedi Pepičinih otrok.⁶ Iz njunih pripovedi se izlušči še ena, drugačna podoba. Svojo mamo sta opisala kot zelo predano slovenski skupnosti in kulturi, a po drugi strani tudi odlično prilagojeno ameriškemu načinu življenja. Sin Joe Valenčič je omenil, kako je Pepica vedno govorila, da je v svojem življenju najbolj ponosna na svoje otroke. »Potem pa je bila najbolj ponosna, da se je naučila angleščino in lahko komunicirala. Posebno je bila ponosna, da se je lahko inteligentno pogovarjala z zdravniki in je ona njih razumela in oni njo, tudi s strokovnimi izrazi. V šestdesetih letih je bila sedemkrat priča pri pridobivanju državljanstva za priseljence.«⁷ Na tej strani oceana, v Jelšanah, je svoj opis obravnavanega časa in glavnih akterjev goste družinske mreže prispevala Cilka Udovič, Pepičina nečakinja in korespondentka. V pisnem pričevanju, ki je nadomestilo snemano pripovedovanje življenjske zgodbe, je Cilka o tem zapisala:

Odkar pomnim, je bilo ime »teta Pepica« prisotno v naši hiši. Da je Pepica sestra našega očeta Ivana, sta nam, otrokom, povedala oče in mama Elka, kakor tudi, da živi nekje daleč, v kraju, ki se mu reče Amerika. Kje naj bi to bilo, tega nismo vedeli, dokler nismo šli v šolo. Tudi da očetov polbrat, imenovan stric Jože, živi v Ameriki in stric Tone – polbrat v Argentini, nam je bilo povedano istočasno. Brskajoč po starih fotografijah, nam je oče predstavil vsakega posebej, vključno s fotografijo pokojne none Helene. O nonotu Jožetu nismo imeli nobene fotografije. Rada sem si ogledovala te fotografije, posebno fotografijo tete Pepice, ko je bila mlada in še doma, tik pred odhodom v Ameriko, novembra 1930 leta. Spominjam se pisem tete Pepice, še preden sem znala brati, po njeni pisavi in fotografijah njenih malih hčerk Merice in Cilke. Kot otrok sem čutila, kako težko pričakovana so njena pisma. Dan, ko je poštar prinesel njeno pismo, je bil vedno poln vznemirjenja in veselja. Pisma sta najprej prebrala oče in mama in nam povedala, kaj piše teta. Ko sem znala brati, sem sama prebrala pisma.

Leta 1947 sem začela obiskovati šolo. Tega sem se že vnaprej veselila, ker sem vedela, da se bom naučila brati in pisati. Tako sem takoj, ko sem spoznala abecedo, pisala teti Pepici pismo in se ji zahvalila za paket oz. pakete. Tako se je začelo najino dopisovanje. Tudi Miran in Rado sta ji včasih napisala par vrstic. Moji starši niso imeli časa za pisanje, ker so bili od jutra do večera na polju. Kadar je pisala mama v Ameriko, je pisala ponoči, oče pa je vedno rekel, da bo pisal v nedeljo, toda nedelja je

⁵ Leta 1934 so Jože Hrvat in prijatelji v Clevelandu ustanovili pevski zbor Sloga, ki so ga poimenovali po pevskem zboru v Jelšanah. Članici sta bili tudi Pepica in Danica, zbor pa je deloval do leta 1941. Prosветno društvo Sloga je bilo v Jelšanah ustanovljeno leta 1866 in je imelo tamburaški, pevski in igralski odsek. Gl. *Jelšane skozi čas*, Jelšane: Vaška skupnost Jelšane, 1998, str. 29–30.

⁶ Intervju s hčerko Cecilio (Cilko) Valenčič Dolgan in sinom Joejem Valenčičem, Cleveland, maj 2002.

⁷ Pogovori s sinom Joejem Valenčičem so se nadaljevali po elektronski pošti. Navedeni citat je iz elektronskega pisma, 17. 3. 2006.

Slika 3: Teta Pepica, stric Jože in stric Tone⁸

*bila edini prosti dan, dan za počitek, in je včasih odlašal še naprej. Je pa vedno voščil bratoma in sestri za god. Kolikor vem, se ni dopisovanje družin Udovič-Valenčič-Hrvat in nikoli prekinilo. Včasih je bil kakšen zamik iz tega ali onega razloga, enkrat na eni, drugič na drugi strani, včasih je bilo kaj rečeno oz. napisano iz osebne stiske. Istočasno pa je bila stiska tista, ki jih je družila, povezovala. Ljubezen in skrb za člane družin na obeh straneh, to je bilo njihovo stičišče.*⁹

V metodološkem smislu se pokaže, kako je za razumevanje migrantskih izkušenj uporabna kombinacija pisnih virov in življenjskih pripovedi, saj ponuja širok vpogled v individualne migrantske izkušnje iz različnih perspektiv: izseljencev ne gledamo več kot skupin tujcev v neznani deželi, ki jih določata etničnost in delovna sposobnost, pač pa kot posameznike, ki v različnih okoliščinah sprejemajo različne osebne odločitve in dosegajo različne življenjske uspehe. Migrantska korespondenca se skupaj z metodo ustne zgodovine izkaže kot nepogrešljiv vir relevantnih informacij o intimni percepciji novega sveta in »starega kraja«.¹⁰

PREDSTAVE SAMORAZKRIVANJA

V socioloških in socialnozgodovinskih pristopih se življenjske zgodbe uporabljajo

⁸ Slika tete Pepice je prav tista, ki jo je rada gledala Cilka, slikana pred odhodom v Ameriko. Stric Tone je sliko poslal 1947, slika strica Jožeta pa nima datuma.

⁹ Vsa pisna pričevanja Cilke Udovič iz Jelšan in spremno korespondenco hrani avtorica.

¹⁰ »Moram poudariti, da nismo nikdar rekli 'Jugoslavija' ali 'Slovenija' ali 'Kranjska'. Izraz je vedno bil 'stari kraj'.« Pepičin sin Joe Valenčič v elektronskem pismu avtorici, 20. marca 2006.

in interpretirajo na dva glavna načina: kot gradivo za študij življenjskih poti v različnih družbenih kontekstih ali kot besedilo, skozi katerega se odražajo načini konstrukcije osebnosti in osebne identitete. Sama definicija življenjske zgodbe izhaja iz teh dveh rab in interpretacij, saj lahko življenjsko zgodbo razumemo kot pripoved o življenjskih dogodkih, ali pa jo definiramo kot zgodbo o osebnem značaju, kot se odraža v pripovedi. Pri analizi več kot šestdesetih zgodb, ki sem jih posnela med slovenskimi izseljenkami in njihovimi potomkami v Združenih državah Amerike,¹¹ sem opazila, da je ne glede na moj analitično-teoretski pristop med njimi razlika, ki jo lahko opišem z navedenimi kategorijami: nekatere pripovedovalke so govorile v glavnem o dejstvih in dogodkih iz svojega življenja, druge pa so največ časa posvetile opisovanju svojih čustev in odnosu z drugimi. Poleg te temeljne razlike pa je vendarle večina pripovedovalk nenehno prepletala oba diskurza in so bili različni le poudarki. Le za majhno število pripovedi bi veljala delitev na faktografsko in subjektivno naracijo življenjske zgodbe, pa še to morda ne v celotni pripovedi, ampak le v nekaterih delih. Upoštevati je namreč treba, da se lahko faktografska pripoved zaradi intersubjektivne situacije po nekem času prelevi v subjektivno in obratno. Prav tako je moja uporaba življenjskih zgodb do zdaj potekala na način, ki mu lahko rečem kombinirani. Na eni strani sem z naracijami opisovala in ilustrirala družbene in politične okoliščine, v katerih so živeli slovenski izseljenci v ZDA, in njihove subjektivne odzive na pritisk asimilacije in akulturacije, ki je bil posebej v obdobju talilnega lonca izredno močan. Na drugi strani pa sem lahko samo skozi naracije predstavila čustvovanja izseljencev in njihovih bližnjih, ki so ostali doma.¹²

Za pristop k življenjskim zgodbam Alasuutarijeva med dvema uveljavljenima pristopoma predlaga tretjo možnost. Med sociostrukturalni pristop, ki razume življenjsko zgodbo kot sliko življenja in sociolingvistični pristop, za katerega je pripoved življenjske zgodbe slika osebnosti, postavi diskurzivni pristop. Opiše ga kot perspektivo, skozi katero se osebnost pokaže kot strategija za vzdrževanje kontinuitete in dostojanstva.¹³ Predpostavko, da vsakdo poseduje nek avtentični jaz, ki ga lahko ulovimo, ko nam pripoveduje svojo življenjsko zgodbo, zamenja s pomembnim premislekom, da je pripovedovanje življenjske zgodbe vedno situacijsko in služi nekemu namenu. Odvisno je od medsebojnih razmerij pripovedovalca in poslušalca, od tega, kaj pripovedovalec misli, da poslušalec od njega pričakuje in obratno. Kdor se konkretno ukvarja z metodo poslušanja in snemanja življenjskih zgodb, ve, da ljudje ne hodijo po svetu s pripravljenimi pripovedmi, ampak jih proizvedejo v zapleteni situaciji snemanja pripovedi, pa

¹¹ Pripovedi žensk iz vseh treh izseljenjskih obdobj (pred drugo svetovno vojno, takoj po njej in od leta 1970 do danes) sem posnela v različnih krajih ZDA od leta 2002 do 2004. Gl. Mirjam Milharčič Hladnik, *Slovenian Women's Stories from America, Dve domovini/Two Homelands* 17, Ljubljana, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 2003, str. 47–61.

¹² Gl. tudi Mirjam Milharčič Hladnik, Ohranjanje etnične identitete in tradicije med slovenskimi izseljenci in njihovimi potomci v Združenih državah Amerike, *Dve domovini/Two Homelands* 19, 2004, str. 121–140.

¹³ P. Alasuutari (1997), *The Discursive Construction of Personality*, v: A. Lieblich, R. Josselson (eds.), *The Narrative Study of Lives* Vol. 5, London, New Delhi: Sage Publications, str. 1–3.

četudi se raziskovalka vnaprej dogovori za snemanje. Diskurzivni pristop opozarja na dejstvo, da pripovedovanje življenjske zgodbe služi določenemu osebnemu, intimnemu namenu pripovedovalk in da je v njegovi srčki ohranitev osebnega dostojanstva in konsistentnosti. Kaj to pomeni?

Kot navaja Alasuutarijeva in sem sama izkusila pri večletnem snemanju življenjskih zgodb, temelji pripovedovanje in poslušanje življenjske zgodbe na principu sodelovanja in kooperativnosti. Pri tem je konsistentnost podobe, ki jo pripovedovalka izrisuje, enako pomembna kot konsistentnost vloge, ki jo ima pri tem poslušalka. Ko se oseba odloči, da bo povedala svojo zgodbo, vstopi v interakcijsko situacijo s poslušalko, čeprav se zaveda, da bo pozneje občinstvo veliko širše in njej neznano. Zgodba je prezentacija sebe v nastajanju in je odvisna od situacije, v kateri se nahajata pripovedovalka in poslušalka. Morda najbolj nazoren primer je situacija, ko smo eno od pripovedovalk snemali s kamero v javnem prostoru, kjer je bilo tudi nekaj poslušalcev oziroma poslušalk, ki so čakale, da jih posnamemo.¹⁴ Pripovedovalko, ki je bila znana osebnost, je v nekem trenutku režiserka vprašala, če ima otroke. Pripovedovalka je prikimala in povedala, da je kot mlado dekle rodila sina in ga dala v posvojitev, ker je želela študirati. Z njim je navezala stike šele mnogo let pozneje. Za nas, ki pripovedovalke nismo poznali, je bil ta del zgodbe zanimiv, a nič posebnega. Šele pozneje smo od poslušalcev, ki so prisostvovali snemanju, izvedeli, da nam je razkrila skrivnost. Nihče od tistih, ki so jo poznali dolga leta, ni vedel, da ima otroka. Ali bi nam razkrila to skrivnost, če je režiserka ne bi vprašala? Zakaj jo je sploh vprašala? Zato, da bi izvedela, kako je otroku posredovala drobce svoje etnične identitete? Ali je to sploh pomembno? Pomembno je dejstvo, da tega dela zgodbe ne bi pogrešali, da ne bi opazili, da kaj »manjka«, saj je bila njena pripoved o etnični identiteti in literarnem ustvarjanju povsem konsistentna, polna obratov pri strukturiranju osebne identitete in zanimivih interpretacij osebnih odločitev. K zgodbi, ki nas je zanimala, otrok ni dodal ničesar bistvenega. Bistveno pa je ta dogodek vplival na pozornost, ki sem jo kot raziskovalka usmerila v razumevanje življenjske zgodbe kot sredstva osebne in identitetne izgradnje in v razumevanje situacij, v katerih se to dogaja. Vključno z (raziskovalno) situacijo poslušanja in pripovedovanja življenjske zgodbe.

Da bi čustvovanje tistih, ki so odšli, in tistih, ki so ostali doma, lahko predstavila natančneje, sem narativno metodo kombinirala z analizo družinske migrantske korespondence skozi daljše časovno obdobje.¹⁵ Za korespondenco veljajo večinoma enake značilnosti kot za naracijo. Pisma so »fikcija samorazkrivanja«. Morda se pri nobeni

¹⁴ Na podlagi raziskovalnega projekta, ko sem posnela okoli šestdeset zgodb, smo oktobra 2003 posneli dokumentarni film *Američanke*, ki ga je režirala Hanna A. W. Slak in je bil predvajan na TV SLO 18. oktobra 2005 kot Dokumentarec meseca. Omenjeni opis se nanaša na situacijo snemanja v Clevelandu.

¹⁵ Cilka Udovič iz Jelšan in Joe Valenčič iz Clevelanda sta mi dovolila fotokopirati del družinske korespondence, to so pisma, ki jih je hranila Pepica v svoji hiši v Clevelandu, in pisma, ki jih hrani Elka oziroma njena hči Cilka v svoji hiši v Jelšanah. Korespondenca se začne leta 1929 in se spreminja in konča s smrtjo družinskih članov, kot je razvidno iz družinskega drevesa (izrisala ga je Maja Brajnik). Glavnina pisem, ki mi je na razpolago, zajema obdobje od 1930 do 2004 in obsega

drugi komunikaciji tako močno ne zavedamo naslovnikov in njihovih pričakovanj, torej pričakovanj, kot si mi predstavljamo, da jih imajo, kot pri pisanju pisem. Thompson poudarja, da predstavljajo pisma nedvomno izvirno komunikacijo, vendar to ne pomeni, da so zato nepristranska, da prikazujejo resnico ali dejanska čustva pošiljateljev. »Dejansko so podvržena vrsti socialnih vplivov, ki jih opazujemo pri intervjujih, a v poudarjeni obliki, saj je pismo le malokrat napisano naslovniku, ki bi se trudil biti tako neopredeljen kot tisti, ki intervju posluša.«¹⁶ Vsako pismo, piše Kaplanova, je performans, ki toliko odkriva kot tudi prikriva. Je diskurzivna predstava, ki ima istočasno spuščeno in dvignjeno zaveso.¹⁷ Prav zaradi tega lahko pisma razkrijejo kompleksnost, zapletenost in kontroverznost konstituiranja medsebojnih odnosov in identitet dopisovalcev. Prav kompleksnost in zapletenost se odlično razkrijeta v korespondenci družin Udovič, Hrvatini in Valenčič.

V delu korespondence, ki je predmet analize pričujočega besedila, je to prisotno na posebej zanimiv način. Gre za čas od 1940 do 1960, ko so razmere v domačem kraju povsem objektivno določene – vojno opustošenje, pomanjkanje vsega in davek na izgradnjo socializma. Pisem iz vojnega obdobja ni, začnejo se sredi leta 1945, ko ni jasno niti to, ali je družina v Jelšanah preživela. Brat Tone piše:

Dragi brat Ivan

Avellaneda 22-7-1945¹⁸

Prejmi najlepše pozdrave od tvojega brata Antona. Ednak pozdravljam tvojo ženo in otroka. Če si imel to srečo kakor tudi oni da si ostal med živimi ...

Brat Jože leto pozneje piše Ivanu, da nima dosti časa za pisanje, »ker sem preobložen z delom ali od časa do časa zapisal ti bom par vrstic. Kar upam in pričakujem da boš tudi ti meni malo opisal tvoje življenje in tvoje trpljenje skozi katerega si šel v onih strašnih dneh krute vojne, ko je domovina gorela in trpela.« Sestra Pepica pa maja 1946 napiše, »samo da ste preživeli te grozne čase« in se takoj loti pošiljanja paketov.

Dragi Moji!

12-29-46

Tukaj zopet nocoj spravlja skupaj paket za Vas. Če vse vdobiste ga boste veseli. Ivanu pošiljamo blago za obleko. Kupila sem vse kar spada za obleko naredit ... tudi podloge so za obleko lahko ti naredi tebi in lahko ostane kaj za Marijana ... En kos robe zate Elka ... nekaj majhnih koščkov za otroke. Kapa za Marijančka, srajčko Cilki.

1 funt kafe, 2 litre olja, 2 žajfe, 6 žup v paketih, pa tiste bendiče za majhne rane.

približno 350 strani fotokopij. Za korespondenco, pomoč pri razumevanju družinskih razmerij in vse dodatne informacije se Cilki Udovič in Jože Valenčiču najlepše zahvaljujem.

¹⁶ Paul Thompson, *The Voice of the Past, Oral History*, Oxford, New York: Oxford University Press, 1988, str. 103–104.

¹⁷ C. Kaplan (2002), *Zora Neale Hurston, A Life in Letters*, New York, London, Toronto: Doubleday, str. 20.

¹⁸ Avellaneda, delavska priseljenska četrt Buenos Airesa, kjer se je naselilo okoli 1500 slovenskih izseljencev, polovica od njih iz Prekmurja. Prim. Catalina Banko, Pablo Mouzakis, *Slovene Immigration to Argentina in the Inter-war Period, Dve domovini/Two Homelands* 18, 2003, str. 151.

Pa tudi za namazat ko se porežeš ali odgrneš si sperte potem pa dente tisto rdečo medicino gori. Ivan tebi je Jože kupil mašingo za brit se, ti pošilja tudi žajfo za brit. Brisačo in neke malenkosti Vam nebom omenjala. Pismo od Elke sem vdobila pret Božičem od pisala še nisem ker mi je bilo se za vgušit pret prazniki ko sem mogla delat doma in v tovarni še na Vilijo Božjo smo delali 5 ur. Zato ko to vdobiste ne čakajte pisma ker ne vem kdaj bom imela priliko za pisat. Odpišite mi hitro ko vdobiste in če ste vse vdobili ker me bo skrbelo tako bi rada da to blago srečno pride. Končam ker ga moram še nocoj zašit.

Vas pozdravljamo vse skupaj

Vaša Pepica

Pakete in denar je pošiljal tudi brat Tone, ki je leta 1947 poslal še svojo fotografijo. Pošiljal je pesose in dolarje pa obleko in hrano. V pismu iz leta 1947 piše Ivanu: »Kakor vidim nisi še prijel od 2 paketov še nobenega žal mi je če se je zgubilo. Ne radi vrednosti ampak radi tega ker vem, da potrebujete obleko.« Leto pozneje pa:

Dragi brat!

Avellaneda 4-11-1948

Na tvoje pismo ki sem ga prijel meseca junija sem ti odgovoril. Nimam pa nič glasu od tebe. Če si prijel ono kar sem ti poslal po Brdanu sem ti poslal \$50 Pesos Poslal sem ti tri pakete eden se je zgubil. Aprila meseca sem ti poslal 5 kil kave 5 K riža in 5 K sladkorja. Pa od vsega tega še ne vem nisi li vdobil ali ne. Kadar je šel domov Ivan Surina sem dal enemu Istrianu \$ 10 dolarjev da jih da Tepljanu da jih tebi izroči. Pa mi nič ne omeniš o tem! Piši mi če si vdobil vse to? Sedaj gre domov Ivan z Brč Po njem pošiljam nekaj glavnikov in koncev ter igle ...

Tako kot Tone in Pepica pogreša odgovore iz Jelšan tudi Jože, vsi na pisma nestrpno čakajo tudi šest mesecev in več. Tudi on pošilja denar in pakete in piše pisma, včasih obupana, včasih spravljliva, kot je tisto pismo bratu Ivanu z datumom 24. april 1949: »Prijel sem tvoj dragi mi list za katerega ti srčna hvala! Pišeš mi, da si mi pisal tri pisma, a da nisi dobil nič odgovora. Čudno Ivan, da drugi vdobijo a ti pa ne? Odgovoril sem ti na vsak tvoj list. Toda odgovora na moj list še nisem prijel od tebe. Ne obsojam te: tudi ti ne sodi mene napačno, kaj ti v teh časih je marsikaj mogoče. Kdo ve kje je zagonetka, da ti nisi prijel moj list ...«

SVETLI PAKETI, MRAČNA PISMA

Pisma med Pepico in materjo ter bratom v Jelšanih so v desetletju med 1930 in 1940 polna čustev, izpovedovanj ljubezni, skrbi za zdravje in počutje ter obžalovanja, ker zaradi ekonomske krize ne moreta poslati več denarja. Iz Amerike so potovali dolarji, potem pa lire, a včasih, na primer leta 1938, Pepica ni mogla celo leto poslati niti dolarja. V Cleveland sta v torbah izseljencev iz jelšanske socialne mreže enkrat v začetku tridesetih let pripotovali dve mastenki in nekaj drugih suhih klobas, ki so Pepico in njeno razširjeno družino razveselile bolj, kot je to mogoče opisati. In Pepico

osebno še bolj darilo, ki ga je mama po znanki iz Rupe poslala nekaj let pozneje – svoje uhanе za prvorojenko Merico. Razen teh nekaj predmetov so čez ocean nenehno potovale le besede. V povojnem obdobju pa začnejo potovati paketi. Ritual pripravljanja in »šivanja« paketov je Joe Valenčič opisal takole: »Mama je šparala kose belega bombaža. Ko smo vse zložili v škatlo iz kartona, je zavila blago okoli škatle in zašila zaprto. Potem pa še špago okoli, da ne bo počilo in se odprlo po poti. In etikete za carino navezane kot na božično drevesce. Ko smo pošiljali samo obleke, potem smo poslali mehki paket, brez škatle, ampak povito v belem, kot Jezušček v hlevčku. Ona ali jaz pa sva s črnilom napisala naslov na beli bombaž. Me prav pretrese, ko si zdaj predstavljam, kako so mogli osupniti v Jelšanah, kadar je poštar nesel na ramah svetli paketek iz Amerike, povit kot novorojenček iz porodnišnice.«¹⁹

Pisma, ki jih je Pepica pošiljala v Jelšane, so polna seznamov stvari, ki jih je zložila v pakete, in obupanih prošenj, naj sporočijo, ali so jih dobili. V korespondenci se odraža izjemna Pepičina skrb za družino svojega brata.²⁰ Ker paketi pomenijo preživetje, postane korespondenca napeta in živčna. Paketi so v belo poviti dokazi skrbi in ljubezni, pisma pa postajajo vedno mračnejše tožbe o tem, da prejemniki niso odpisali, ali so jih prejeli; da niso popisali, kaj so dobili in česa ne; da ni od njih nobene besede in da ne razumejo, kako težko je čakati novice »iz starega kraja«, od doma.

Dragi Brat Ivan!!!

Cleveland 1946

Po dolgem čakanju sem vendar v dobila tvoj mi dragi list. Naj lepša ti hvala. Vsa sem bila v skrbeh za vas vsak dan sem se ozirala kdaj se bo poštar ustavil z listom. Skrbelo me je za pakete tudi, ker mi se tukaj tudi veselimo če slišimo da vse v redu v dobite. Pisala sem Vam na 16 maja in 17 avgusta pa nič ne omenjaš ste v dobili ali ne. Tako ven dar po tolikem času ste v dobili nekaj paketov. Ker več paketov pošljem bi rada da mi malo bolj natanko popišete katere ste v dobili. Paket ki sem poslala 30 aprila tam je bil en kapot za Elko notri nista nikoli pisali če ste v dobili ali ne. Morda pa ste pisali pa se je tisti list izgubil. Zato mi omenite v drugem pismu kaj ste v dobili. Dragi brat nesmete mene gledat ali čakati na moje pismo. Ko v dobite paket dajte mi znat tudi s par vrsticami. Jast sem šla nazaj v tovarno delat ponoči. Delam osem ur in pol začnem ob treh in pol pa do polnoči tako da pridem domov ob eni uri. Takrat si vzamem eno uro da Vam spakiram paket da bi pa pisala ko pridem domov moji živci so tako pri kraju da nemorem nič mislit. Včasih imam tudi s paketi sitnosti vagat ne sme nič več kot 11 funtov. Zadnji paket sem poslala na 10-28 do dveh in pol sem ga šivala. Ko sem ga drugi dan nesla na pošto je bil par dekagramov več kot enajst funtov. Mi reče tisti na pošto da boste plačali takso da ga ne morem poslat kot darilo. Vzela sem

¹⁹ Joe Valenčič iz Clevelanda v elektronskem pismu, 7. marca 2006.

²⁰ Pepica je pošiljala pakete tudi drugim sorodnikom, tako po mamini strani v Brgud, kot po moževi v Novokračine. Ta del korespondence je v besedilu izpuščen. Največ paketov je poslala v Škalnico, kjer je živela teta Verona, sestra mame Helene. »Škalnica je bila med vojno hudo prizadeta. Leta 1944 so Nemci veliko vaščanov pobili in veliko hiš požgali.« Joe Valenčič v elektronskem pismu, 27. 3. 2006.

ga rajši domov ga razkopala od nela malo in drugi večer spet šivala do 2. tako da morem od svojega počitka vzet da Vam pomagam, mi tukaj vse z veseljem naredimo samo da moremo. Ivan jast se moram jako montrat če hočem vse v redu doma met in v tovarno it jast zase nič ne živim včasih tečem ... pozabim nase in da sem trudna. Silim se s delom ker bim rada dasi splačamo dom. Poprej ko pridejo nazaj tista slaba leta ko samo sprejemala ko smo sem prišli da nebi zgubili to kar smo si s trdom preskrbeli. Za delo v dobit imam zmiraj srečo samo da bi imela tisto moč kot sem sem prišla.

V vseh pismih iz časa 1940–1960 so napisane enako obupane pritožbe in prošnje. Iz njih je razvidno, iz česa je sestavljena migrantska izkušnja in kaj pomenijo razdalje in oddaljenosti. Za Pepico odhod iz rojstne vasi ni pomenil dokončnega »Zbogom!«, pač pa razširitev domačega gospodinjstva na drugo stran oceana. Kot poudarjajo raziskovalke ženskih migracij, postane ideja domačije in gospodinjstva vse kaj drugega kot stalno bivališče – postane »gosta mreža izmenjave podpore«. ²¹ V družinski korespondenci Hrvatini-Udovič-Valenčič je to popolnoma očitno. Gosta mreža izmenjave podpore vključuje nešteto stvari: izmenjavo denarja za plačevanje fašističnih davkov pred vojno, ki so ogrožali obstoj domačije v Jelšanah, pa tudi jelšanskih klobas in materinih uhanov za Pepičino prvorojenko Merico; pomeni izmenjavo hrane, obleke, vitaminov, orodja, »kafeta« in »bendičev« v času popolnega pomanjkanja po drugi svetovni vojni. Kaj je ta izmenjava pomenila delu družine na tej strani oceana, kot pove Cilka Udovič, »se ne da opisati«, kaj pa je na drugi strani oceana pomenil pravi kraški brinjevec, ki je prišel v roke hudo bolnemu Jožetu, je napisal v zahvalnem pismu septembra 1957: »To je kot medicina iz Kraškega brinja.« Izmenjavale so se izjave ljubezni, lojalnosti, predanosti, ki so bile včasih pomembnejše od dolarjev in moke, saj so ohranjale gostoto družinske mreže tudi v obdobjih prepirov, nesoglasij, zamer, prizadetosti in nesporazumov, ki so jih dodatno zapletala izgubljena pisma, predolgi presledki med prejetim pismom in odgovorom nanj in osebne težave, ki so jih imeli korespondenti; izmenjevali so se spomini, fotografije, novice o zdravju, boleznih, počutju, načrti za prihodnost, skrbi in zaskrbljenosti. Izmenjevala se je skrbnost, pa naj gre za skrbnost Jožeta, ki je nečakinji Cilki poslal slovarje in 1956 prigovarjal svojemu bratu: »Če le moreš pošlji jo v šolo v Ljubljano, otrok je nadarjen naj se uči. Pomagal ti bom, kar mi bo v moči.« ²², ali pa za skrbnost Pepice, ki je bratu Tonetu v Buenos Aires poslala kos potice, o čemer Tone piše bratu Ivanu v Jelšane septembra 1949: »Kakor vem da ti je že znano na 26. avgusta se je poročila Merica od sestre hči. Istega dne je odšla od tam ena žena iz Tatr ki je hodila na obisk k svoji sestri in biva tu v bližini mene. Povedala mi je da je bila pri bratu Jožetu in sestri. In mi je prinesla nekaj daril. Pa tudi potico sem poskusil ktero je napravila naša sestra Pepica.«

²¹ P. Sharpe (ed.), *Women, Gender and Labour Migration, Historical and global perspectives*, London and New York: Routledge, 2001, str. 3.

²² Jožetova hči Jelka Hrvatini je bila prva v širšem sorodstvu, ki je študirala na univerzi, ugledni Northwestern University of Chicago.

Slika 4: Cilka, Miran in Rado leta 1950

Da postane ideja domačije in gospodinjstva »gosta mreža izmenjave podpore«, kjer fizične razdalje ne pomenijo prav veliko, poudarjajo predvsem raziskovalke ženskih migracij. Prav ob branju družinske korespondence Hrvatini-Udovič-Valenčič pa se razkrije drugačna perspektiva. Skozi neštete izmenjave, ki smo jim priča v pismih, se izostri enakopravna vloga bratov, ki so z enako zavzetostjo skrbeli za gosto mrežo družinskih vezi, kot sestra. Gotovo bi štetje paketov

pokazalo, da jih je Pepica zašila in poslala neprimerljivo več kot brata, a v analizi pomenov in sporočilnosti izmenjave med njimi ni nobene razlike. Brat Tone, ki je živel v Argentini sam, je zbiral obleko in sestavljal pakete s hrano, ki jih je popisoval v pismih, na primer leta 1951: »Tri svinčnike za v žepe eden za Marjana 1 za Radovana in 1 za Cilko 1 kilo kave 1 kilo riža 1 kilo sladkorja sir nekaj čez kilo podplatov 8 škatelj mesa 2 mila za obraz 1 milo za obleko 1 in pol kil pašte.« Nekaj mesecev prej piše: »Na 6 decembra sem ti poslal nekaj obleke za 5 kil, na 12 decembra pa 5 kil hrane Danes na 24/1 pa ti pošiljam sledeče 1 kilo riža in 1 K fižola skupaj zmešano ker se riža ne sme pošiljati 1 kilo posušene pancete 1 steklenica meda 1 sir 4 škatlje konzerviranega mesa in 2 kile bele moke.« Svoji nečakinji Cilki leta 1956 sporoča: »To me veseli kaj misliš biti učiteljica kakor Jelka. Me zelo veseli da imam pridne nečakinje da se učijo in da bodo učile v prid človečanstva saj takšnih misli sem jast.«

Tudi brat Jože je pošiljal pakete s hrano, denar in pisal pisma, čeprav bolj poredko, saj je bil »preobložen z delom« in je lahko pisal šele pozno ponoči. Skrbel je, da bi šla nečakinja naprej v šolo, da bi popravili hišo po potresu, in leta 1957, po petindvajsetih letih odsotnosti z domačije, piše bratu Ivanu: »Vem, da si sedaj preobložen z delom, pa vse eno glej, da boš za časa travo pokosil. Pozdravi mi vse prijatelje! Najdražje pozdravljam tvojo družino posebno pa tebe Ivana.« Pa Jože ni skrbel samo za to, ali bo trava pravočasno pokošena, hiša popravljena in ali bo šla nečakinja v šolo v Ljubljano, pač pa je bratu pošiljal celo slovensko-ameriški časopis in skrbel za njegovo informiranost in razgledanost. V pismu leta 1954 sporoča Ivanu: »Omenjaš mi, da si zopet prijel list 'Prosveta' iz Amerike. Veseli me, da ti ugaja ta list! To je list ki nam odpira oči. Če pazno čitaš, ti bo jasno kako in kaj se godi tu pri nas in po svetu. Upajmo, da tudi vam za sijejo lepši in jasnejši dnevi. To so moje srčne želje. Plačal sem ti za list še za nadaljnjih šest mesecev. Čitaj ga in, daj ga naprej naj še drugi čitajo. Škodilo vam nebo, in nobeden se ne bo za to pohujšal.«

Kaj je glavna pošiljateljica paketov, Pepica, poslala takoj po koncu vojne, izvemo iz pisem iz leta 1946. V pismu z datumom 12. julij 1946 zapiše:

Tukaj pošiljam ene čizme za tebe ali ne vem ta prave mi mere pošljimi na papiru

zrisano nogo. Ene čizmice za otroke Jože ko je prišel z dela je popravil pete je del nove gume. 2 para nogavic ene spodnje hlače za tebe. Za Ivana ena srajca en jermen malo cukra in kafeta ker če to več denem nemorem pa drugo. Par oblekic za Cilko. 8 paketov župe. Vaga mi pokaže 11 funtov to je 4 K in pol več ne sme vagat. Pošlji tudi od Ivana številko od noge. Ker ko pošljem kaj novega bi Vam rada pravo številko poslala. Piši če ti je prav. Čeje Cilki kaj pre majhno daj komu drugemu. Rada bi videla če so ti moje obleke prav če ti ni kaj prav naj ti Janica popravi. Upam da se že boljše počutiš. Prav rada bimti poslala železnega vina ali žal je samo v stekleni steklenici kar sebojim da se razbije. Vprašaj zdravnika morda ti da za kakšna druga zdravila kakšne močne vitamine pa bi poslala listek pa bim tukaj ti kupila in poslala.

Vemo tudi, kaj je bilo v paketih, ki jih je pošiljala do avgusta 1946, saj je v pismu 14. avgusta poskušala vse popisati še enkrat. Veliko pisem je naslovila na Elko, bratovo ženo, ker ji je zaupala, čeprav je ni dobro poznala. Od poroke 1939. leta dalje ji je pisala najbolj intimna pisma, kakršno je bilo na primer pismo leta 1941, leto po smrti mame Helene. V njej je Elki opisala, kako težko življenje je imela od prihoda v Cleveland 1930 in skozi kako hude preizkušnje so jo doletele pri negovanju bolnega moža, dolgoletni brezposelnosti in težavnem razmerju s taščo. V tem pismu, ko ji je čestitala k rojstvu hčerke Cilke, je Elki dajala nasvete, kako naj pazi nase, pri tem pa obujala spomine na svoje porode:

... koliko solz sem prelila za mojo mamo vsakokrat, ko nisem imela nobenega tudi v bolnišnici ko sem bila od gasa zmešana sem klicala njeno ime. A tudi danes se niso še solze posušile. Zmiraj sanjam od njih, pa ko pridem domov ne najdem jih več doma v hiši pa jih iščem na pokopališču. Pa v sanjah si očetov grob hitro najdem od mame pa ga nemorem. Zato te prosim piši mi kje so mama pokopani, če so blizu pokojnega očeta.

Tudi 14. avgusta 1946 je pismo naslovila na Elko.

Draga Elka!!!

Od prosti da ti šele danes od pišem, na pismo ki siga pisala na 27-5 rajši sem se dala na delo s paketi kakor pisat tako sem se zamotila sžnjimi da mi šele danes prilika pride da ti pišem ...

Tisti paket ki ste v dobili 10 III je bil notri en kos fanelice za ene 3 metre je bil prav na dno od paketa eni podplati in to drugo kar si popisala. Te druge paket ki sem ga poslala sem v usakega utaknila listek in popisala kaj je notri. Vseglah ti še enkrat opišem. Na 30 aprila poslala 3 oblekice za Cilko 2 bluže montilj čizmice. Zatebe 3 obleke od mene nogavice, kombine, covate za Ivana, spodnjo majico in hlačke 2 srajce. Marjanu srajčko in malo robe za hlačke mislim da sem dela eno mero za hlače če bi Fanka rabila tako jast rabim. Poslala sem na 11 maja tam je bilo največ za Marjana nekaj mi je dala moja soseda ki ima dva fantka da bo tudi Marjan vesel. Bilo je srajc in hlačk teh kratkih če ne bojo za njega pa ti bo prav prišlo za tega majhnega 1 majica 1 jaketica čizme 2 para kocetk 4 oblekice za Cilko ... Poslala 28 maj več hrane 16 paketov župe 1 škatlo mesa par suhih klobas sem jih zavila v en kos robe Ivanu za srajco

– seje morda vse stopilo. Marjanu pa hlače Za tebe en kos robe za obleko. Poslala 12. julija tebi čizme 2 nogavici čizme stare za Marjana jih je Jože malo popravil malo kafeta. Za Ivana srajco in rokavice dela 1 dolar en jermen. Marjanu hlače 8 paketu župe škatlo mesa 2 oblekici Cilki. Če ni kaj tvojim prav daj drugim jaz vem daso tudi drugi potrebni. Prve dni avgusta sem poslala ta zadnji paket. Za Ivana 1 par čizme če mu bojo prav jast sem jih kupila pa nevem prave mere Jože mi je rekel da mubojo predolge in preoske če jih ne bo mogel nosit naj jih proda pa bom mu že kako druge kupila in poslala samo mi moraste mero pravo poslat. Ena moja zate ena nočna srajca eno kombine ena obleka. Za Marjana 2 hlače stare od naše Cilke in jopico žametno to sem jast naredila je obleka za igrat. 1 hlače nove. Ene hlače te manjše pa Radovanu. Cilki par oblekic en košček robe.

Sta bili Pepičini skrb in napetost pretirani, njena želja, da bi izvedela, ali so dobili pakete pa že kar obsesivna? Glede na razmere, ki so v povojnem obdobju vladale na slovenskem podeželju, in glede na to, da so bili nekateri paketi izgubljeni, nekateri pokradeni ali ukradeni, vsi pa pripravljeni z veliko ljubeznijo, verjetno ne. Cilka v svoji pripovedi o tem podaja takole sliko:

Najbolj je postala teta Pepica pomembna oz. smo začutili, da obstaja in da pozna tudi nas, otroke, ko nam je po II. svetovni vojni začela pošiljati pakete. Trije otroci očeta Ivana in mame Elke, Cilka, Miran in Rado, smo bili rojeni med vojno (1940, 1942, 1944) v velikem pomanjkanju hrane, obleke, obutve, vsega. Tudi brez kakršnihkoli vitaminov ali dodatkov, brez sladkorja. Imeli smo rahitis in vse težave, kakor otroci v krajih, kjer so bile in so še zdaj vojne. Še zdaj ne vem, kako smo se izvlekli. Ja, vse nam je pošiljala teta od igel in sukanca, preko vsega za obleč, jedilni pribor, nylon nogavice, ko jih še ni bilo, in prevleke za blazine, pribor za britje očetu, čudovite torbice in denarnice, meni prstane in uhanе (ko sem odrasla). Leta

1949 mi je poslala lepo pupo. Glava, roke in noge so bile iz porcelana, ostalo iz blaga. Bila je lepo oblečena in obuta. Na hrbtu je imela en gumb, ko si ga pritisnil, je rekla mama ali nekaj podobnega. Spominjam se prvih in ostalih paketov, ki nam jih je poslala teta Pepica, ki so bili za nas kakor čudež. Samo strmeli smo in vzdikali, oh in ah! Obleke, srajce, majice, hlače, pa tudi kaj za obuti, gospodinjske potreščine, posebni bonboni in posebne igrače, kakršnih nismo še videli in ki jih ni imel nihče v vasi, vse to nam je pošiljala. Posebno lepe obleke so bile obleke zame, ki so bile gotovo od njene hčerke Cilke. Včasih mi je bilo prav nerodno pred prijatelji-cami, ki niso imele kaj obleči.

Teta nam je pošiljala tudi kavo v zrnju in sladkor. Tudi kave ni imel oz. si je ni mogel pri-

Slika 5: Cilka Udovič leta 1952

voščiti skoraj nihče. To je bil luksus. Naša mama je kavo skrbno prepražila, da ne bi bila slučajno preveč temno rjave barve. Njen omamen vonj se je širil po vsej kuhinji in dlje. Mama je kavo delila med sosede in sorodnike. Imela je za mero eno šalico za enih 10 dkg in te porcije je zavila v papir in raznesla. Kar je bilo pa največ vredno, je bila moka, bela moka, ki nam jo je teta, pa tudi stric Jože, od časa do časa naklonila. Takrat smo tukaj jedli koruzni kruh, ki pa res ni bil podoben kruhu. Nizek in trd, da si ga komaj jedel. Še zdaj vidim velik plav lonec, v katerem je mama raznesla moko sosedom, da tudi oni okusijo malo te dobrote. Najbolj pa je prišla moka prav ob košnji in žetvi, ko je mama spekla tako dober kruh, rahel in visok, da ni mogel stati v 'plehu', s katerim je postregla kosce in žanjice, ki so nam pomagale žeti. Kaj so nam pomenili paketi, se ne da opisati!

Opisati pa je mogoče socialnogodovinske in geografske razmere, čeprav je socialnogodovinskih pregledov tega obdobja v Sloveniji malo in so zgolj fragmentarni. Na splošno velja za področje »Jelšanskega in Brdudskega podolja« poetični in za pričujoče besedilo izjemno primeren Melikov opis: »ločitev in prehod, to sta njeni pglavilni oznaki.«²³ Poetičnost geografske oznake dopolni Klemenčič z uničujočimi dejstvi: »Za kmetijstvo niso naravni pogoji nikjer preveč ugodni, saj obiše vsako pokrajino vsako leto vsaj ena elementarna neizgoda, pogosto se pa od zgodnje pomladi do pozne jeseni vrste ena za drugo.«²⁴ Naravne nesreče lahko ilustriram s pismom brata Jožeta, ki ga je maja 1956 poslal Ivanu: »Vse sem dobro razumel, ko si mi opisal, kako grozno je bilo ko ste imeli tam potres. Čital sem, bil je v časopisih. Pišeš, da ti je hiša počila na več krajih. No poslal sem ti 50 dolarjev dobil boš 30.000 dinarjev. Mogoče si jih že prijel s tem si popravi hišo, kolikor moreš, če je to premalo ti bom ob priliki zopet kaj poslal.« Razen naravnih so se na tem območju ločitev in prehodov posebej močno zgostile tudi zgodovinsko-politične nesreče. Klemenčičeva geografska in demografska analiza je pokazala, da v zgodnjih petdesetih letih 20. stoletja »v naši pokrajini vsaj dve tretjini kmetijskih obratov zaradi majhne posesti ni možno spodobno preživljati družine« (173).

Med razloge velikega osiromašenja Klemenčič uvrsti tudi nenadno ločitev od Trsta, ki je po letu 1945 to pokrajino popolnoma omrtvila. Jelšane in sosednji kraji so bili tradicionalno močno navezani na Trst in Reko, kamor so prodajali led, seno, jajca in perutnino, poljske pridelke, živino, mleko, sadje, drva, gozdne sadeže in zelišča. Vsi ti izdelki »so čez noč izgubili svojo vrednost«, kar je za revnega kmeta pomenilo nenadomestljivo zmanjšanje dōhodka (173). Poleg tega je izguba Trsta in okolice pomenila tudi izgubo možnosti, da bi se tja vozili delat in da se ne bi bilo treba izseljevati v oddaljene kraje Slovenije oziroma sveta. Tja so se iz Jelšan in okoliških krajev množično izseljevali od začetka 20. stoletja, posebej močno pa v času fašističnega zatiranja. Zaradi fašizma in vojnega opustošenja so po Klemenčičevih navedbah nekateri kraji tega območja izgubili 20 do 30 odstotkov prebivalstva (169).

²³ A. Melik, *Slovensko Primorje*, Ljubljana: Slovenska Matica 1960.

²⁴ V. Klemenčič, *Pokrajina med Snežnikom in Slavnikom, Gospodarska geografija*, Ljubljana: SAZU, 1959, str. 172.

V navedenem pismu iz leta 1948 Tone piše o verigi posrednikov, po katerih je v Jelšane poslal nekaj denarja. To je zanimiva informacija o tem, da so se po koncu druge svetovne vojne nekateri primorski izseljenci začeli vračati domov. Žal iz pisem ni mogoče razbrati, ali za vedno ali samo na obisk. Tudi ko Tone 2. februarja 1948 napiše: »Kar se tiče za povrnitev v domovino pa še ne vem kedar? ... Kedar pridem! Nevem! ...«, ni jasno, ali govori samo o obisku ali je razmišljal o stalni vrnitvi. V Tonetovih pismih se dosledno pojavlja domovina in ne stari kraj, posebej očitno je to po vojni. Glede na to, da je mogoče že v pismih od 1930 do 1940 razbrati, da je imel socialistični svetovni nazor, je razumljivo, da je na Slovenijo in Jugoslavijo gledal naklonjeno. Poleg tega moramo upoštevati, da je bila osvoboditev Primorske izpod italijanskega fašizma za ljudi, ki so se morali izseliti zaradi fašistične raznorodovalne politike, izjemno pomembna. Tone leta 1949 zapiše:

Dragi brat!

15/11/1949

Dosti čitam tam od domovine. Niti nisem mislil da tako napredujete saj boste imeli vse ceste katramirane da s časom ne boste smeli z vozovi voziti po njih. Bodete morali iti s kamjoni kakor tu pri nas. Pismo od Elke sem vdobil in prav vesel sem da ste vdobili paket če ste ga kaj vagali. Poslal sem 5 kilov kave in 4 sladkorja. Nisem si pa mislil da bo tako hitro prišel. Mislil sem da vdobite za božič. Na pa je še boljše da ste tako ... Ali mora kateri ljubi svojo grudo vztraja pred burjo in viharjem vrednem upanju na boljšo bodočnost! ...

Vaš Anton

Slika 6: Ovojnica pisma iz leta 1957

Boljša bodočnost se je kljub hitremu napredku, o katerem bere Tone v daljni Argentini, približevala zelo počasi, prepočasi za sorodnike v Jelšanah, izčrpane zaradi fašizma in vojne. Kljub paktom, ki prihajajo iz Amerike, in denarju, ki ga pošiljajo na različne načine, včasih prek potovalne agencije Kollander iz Clevelanda ali »banke«, včasih prek rojakov, ki iz Ar-

gentine hitijo domov v »Slovensko Primorje«, postaja življenje nevzdržno. Potrpljenja in moči ni več. Leta 1950 se v pismih namesto vračanja iz tujine na osvobojeno Slovensko Primorsko pojavi želja Ivana, da bi se z družino izselil iz Jelšan v Ameriko. Cilj je Cleveland, način pa optiranje za Italijo in potem izselitev iz Italije v Ameriko. Jože in Pepica sta zadožena za to, da raziščeta možnosti uresničitve načrta. Jože napiše v pismu iz tega leta: »Dragi Ivan! Kaj bi pa Vi počeli v Italiji, ko je tam sama revščina. Ostanite

doma, kjer ste, če bi pa bilo res, da lahko pridete sem k nam v Ameriko bi ti pomagal kar bi bilo v moji moči. Tako pa tvegaš svoje življenje družino in še domačijo, tega ti ne svetujem. Pomagali vam bomo kar je v naši moči, kar pa ni mogoče ni. Tudi Pepica mi je povedala, da si pisal. Tudi ona se je informirala. No, pa ona ti bo odgovorila kakor ona ve. Drugače ti nisem mogel odgovoriti. Brez zamere ti rečem, potrpite še malo vse bo dobro.« Zelo na kratko je končna odločitev povzeta v Jožetovem pismu 30. aprila 1951: »Pred par dnevi sem dobil list od brata Toneta iz Argentine. Tudi on mi je pisal, da ti je svetoval, da ostaneš doma na svoji rodni grudi. Naš pregovor pravi – Ljubo doma, kdor ga ima?«, natančneje pa je poizvedovanje opisala Pepica:

Dragi Brat!

Cleveland 2-10-51

Vdabila sem tvoj mi dragi list naj lepša ti hvala. Zelo me veseli da ste vse v redu v dobili. Kosem v dobila tvoje pismo sem se takoj od pravila okoli iz vedovat kaj je na tem kaj mi bojo svetovali. Naj prej sem šla Kolandra v prašat. Potem je šla maria na Amerikanski iseljeniški urad. Povedali so oboji mi skoraj enako. Italija in Jugoslavija stase sporazumele tako da Jugoslavija da pusti od hod vsem tistim ki bi se radi povrnili v Italijo kot njeni državljani. Kaj Italija s žnjimi namerava ali jim bo preskrbela delo in bivališča tega tukaj ne vedo. Če vi prideste v Italijo boste Italijanski državljani in vi bi morali čakati na Italijansko kvoto. Naš Tomi je šel potem k Italijanskemu konzulu onje ga v prašal koliko si star. Rekel muje kakšen stari oče ali mati bi že kako prišli te mladi bi morali čakati na kvoto in taje tako majhna dabi vzelo leta. Ivan jast te razumem kako bi se rat rešil ti nebi od šel v Italijo da bi tam živel ker tam neznoste razmere vladajo; ti bi šel da bi imel boljšo priliko sem prit tukaj jih dosti pride od vseh kraje tistih ki so bežali za časa okupacije. Tiste ki so bežali iz države pret 1945 jih imajo za begunce ali brez domce ti sti imajo boljšo priliko. Če pa vi danes prideste v Italijo vas nebojo upisali kakor begunce ampak kot Italijanske državljane ki ste proste volje odšli v Italijo. Ivan dati povem da mije zelo težko koti to pišem ker vem da ti zelo težko že čakaš našiga od govora. Norem ti drugo pisat kakor po pravici ka sem iz vedela. Z Jožeto bratom sva govorila če bi se dalo ka naredit če biste enkrat tukaj prišli bi si že kako uredili življenje kakor i drugi in mi vsi bi vam pomagali koliko bi mogli. Mi vsi bi bili zelo veseli vas in vaših otrokov. Jast bi use naredila da bi pomagala vašim otročičkom. Ivan jast ti ne morem nič svetovati. Kolander mi je rekel da bi ti naj boljše naredil če bi ti tam šel k Amerikanskemu konzulu kaj biti on povedal. Tudi mije rekel da da se zelo boji za naše ljudi da se bojo kēsali ko bojo prišli v Italijo. Danebojo mogli ne nazaj ne naprej da bodite previdni poprej ko kaj naredite. Četi Ivan kaj več iz veš kako bise dalo naredit piši nam hitro mi vam bomo stali naroko ... Ne pre nagli se do kler neboš seguren ker nebi rada da pustiš dom da se pote po Italiji potikate brez strehe ker vrata od tvojega doma se bojo zateboj zaprla za vedno.

Pozdravljeni vsi skupaj od vseh nas tvoja sestra.

Ivan po iz vedi če vas bojo sprejeli res tako kakor so meni tukaj povedali.

Spoznanju, da se bodo lahko srečali samo v Jelšanah, je sledilo nadaljevanje pošiljanja paketov in denarja. To je bil čas, ko je racionirani preskrbi prebivalstva in

natančno določeni mesečni količini hrane in drugih življenjskih potrebščin sledilo obdobje »garantirane« preskrbe. Ukinjena je bila leta 1952, ko je postala preskrba posameznika v glavnem odvisna od njegove plače in je začel veljati prosti trg s kmetijskimi pridelki.²⁵ Položaj kmečkega prebivalstva je bil izjemno slab in na začetku petdesetih let 20. stoletja ni bilo videti izboljšanja. Zanimivo je, kako ogorčeno je leta 1951 razmere opisal Kocbek v svojem dnevniku. Ko je Kidrič na predvolilnem zborovanju rekel, da se slovenskemu kmetu godi neprimerno bolje in da živi neprimerno bolje kot včasih, se je Kocbek »strašno razjezil nad tem trapastim silakom«, seveda samo v mislih. V svojem dnevniku mu je sestavil odgovor v štirih točkah, ki lepo ilustrira obdobje, o katerem govori to besedilo. Med drugim, piše Kocbek, bi Kidrič moral vedeti, da kmetov standard »propada, propadajo hlevi, poslopja, konjska oprema, strešna opeka, vozovi, vse, česar se poslužuje in da bo to v 2–3 letih do kraja propadlo. To propadanje je množično in vedno hujše. Poleg tega propadajo sadovnjaki na veliko in ponekod zaradi slabe obdelave celo vinogradi. Primanjkuje delovne sile in je delo vedno bolj naporno ter hudo. Četrtrič pa je moralni občutek gotovosti in zaupanja v pravičnost in zakonitost docela porušen in ga niti nihče ne jemlje resno, kajti praksa okraja in njegovih absolutno suverenih biričev je tako nemotena, da podeželje odredbe sicer izpolnjuje iz strahu, toda hkrati razločno govori, da je 'domača ljudska' oblast hujša od nemškega okupatorja.«²⁶

V takih okoliščinah piše Jože maja 1952, da je poslal 40 dolarjev »potom Banke«, marca 1953 pošlje 50 dolarjev, novembra istega leta pa se spomni obletnice svojega odhoda od doma.

Dragi brat! Cleveland

Nov 3-53

... Danes je 30 let od kar sem prvič zapustil našo hišo in 24 let je od kar sem se z mojo Danico poslovil od vas vsih, ki ste mi še vedno dragi. Ob takih obletnicah sem še vedno v duhu pri vas. Vsak kotiček v hiši, vsaka stezica, in vse kar je bilo lepega mi gre pred očmi. To so spomini na lepe mlade dni. Pozabil jih ne bom nikoli. Lepo je bilo ko je še mamica skrbela za mene, čakal kedaj prišel domov, in Bog vari, da bi bil lačen. V prhanko (?) je zagrebala klobaso, (če jo je le imela), jo spekla in mi pustila gotovo znamenje, da me nekaj dobrega čaka. Danes ko bi ji lahko kaj povrnil ni je več! Naj počiva v miru. Brat Tone mi je že dolgo pisal, nevem če tebi kaj piše, včeraj sem pisal tudi njemu, skrbi me, kako je z njim. Tebi sem bil kupil, kar si me prosil za svedre grabeljnik. Ko vam je Danica naredila in poslala paket, je dela notri več takih svedrov vsi ti daljši so za vrtat les. Ti kratki pa so dobri za železo in les ... Poslali smo vam 100 funtov bele moke. Upam, da ste jo že ali boste jo v kratkem prijeli. Fanica Mohorič, mi je povedala, da te je videla, ali ti je zročila 5 dolarjev? Ki sem poslal po njej? ...

²⁵ Slovenska kronika XX. stoletja, Ljubljana, Nova revija, 1996, str. 106.

²⁶ Edvard Kocbek, Dnevnik 1951, Ljubljana: Cankarjeva založba, 2001, str. 106–107.

DOLGO VROČE POLETJE 1960

Spoznanju iz leta 1950, da se bodo lahko ponovno srečali le v Jelšanah, so sledila leta načrtovanja snidenja. Najprej je 1955 v Jelšane odpotoval brat Jože z družino.

Leta 1957 je Jelšane, Novokračine in Brgrad obiskala Pepičina hči Cilka. Stricu Jožetu je v Cleveland prinesla steklenico brinjevca, ki jo je, kot piše bratu Ivanu septembra istega leta »takoj odprl da sem poskusil Božjo kapljico iz naše zemlje, naše trde skale. To je kot medicina iz Kraškega brinja. Poskusil sem tvojega pršuta, da videl ali okusim kako dobro je urejen, tako dober, tako slasten, da mi še sedaj gredo skomine po ustih.« Leto pozneje je brat Jože umrl po dolgi in hudi bolezni. Pepica je potrebovala dosti časa, da je v pismu popisala njegove zadnje mesece. Šele 1958 je odposlala izjemno dolgo, natančno in mučno razlago vsega, kar se je dogajalo v mesecih bratovega boja za življenje. Pismo je začela z besedami: »Nisem mislila da bo potekalo toliko časa ko bom Vam pisala. Ker vem da si želiš slišat bol natanko kako je bilo z Jožetovo boleznijo. Zato sem se že večkrat prijela za pisat pa sem mogla odložiti. Ker me začne okrog srca stiskati ko začnem razmišljati in iti še enkrat skozi tiste žalostne spomine. Ivan ne dase na papir popisati kaj prestaneš ko vidiš svojega trpet in umirat pa mu nemoreš nič pomagati da bi ga rešil.«

V tem času je začela Pepica načrtovati obisk »starega kraja«. Sin Joe se je bližal petemu letu, Cilka je bila že samostojna, starejša hči je ni potrebovala in mož je bil še kar trdnega zdravja. Ko je svoj načrt naznanila sorodnikom v Jelšane, je napisala, da se ji zdi, da sanja, leto pozneje, tik pred odhodom, pa da je tako razburjena in vznemirjena, da se boji, da bo to škodilo njenemu zdravju. Ni vedela, kako bo zdržala do odhoda. Marca 1960 je napisala: »Ko bom enkrat pri

Slika 7: Bratranca, Rado Udovič (levo) in Daniel Hrvatin med obiskom strica Jožeta in njegove družine v Jelšanah leta 1955

Vas bom mislim dabom vse boljše se počutila ker si želim se na dihat vašega frišnega zraka in uživat tisto lepo naravo ki jo tu u mestu pogrešamo.« Junija 1960 je Pepica po tridesetih letih ponovno stala pred domačo hišo v Jelšanah. Obisk svoje tete, ki jo je poznala iz pisem, fotografije in pripovedovanj, je Cilka Udovič opisala takole:

Teta ni nikoli prebolela izgube svoje mame Helene. V rojstnem kraju ji je ostal le še brat, naš oče Ivan. V njej je dolga leta tlela želja, da bi obiskala svoj rodni dom in njega. To se je zgodilo poleti leta 1960. S teto sta prišla na obisk tudi njena hčerka Cilka, takrat že znana pevka v Clevelandu, in pet in pol letni sin Jožko. Naša družina jih je šla čakati na železniško postajo v Sežano. Najeli smo takrat edini taksi iz Ilirske Bistrice in se odpeljali po makadamski cesti po vremski dolini v Sežano. Kako smo bili iz sebe, ko so iz vlaka izstopili naši dragi sorodniki! Teta! Snidenje je bilo pristrčno. Teta je govorila lepo po jelšansko, vmes kakšno slovensko in bolj redko kakšno angleško besedo. Cilka se je trudila govoriti slovensko, Jožkotu pa ni šla od rok naša govorica. Ogledovali smo se, spraševali in bili kmalu, kot da smo od nekdaj skupaj. Teti se je zdela vas precej spremenjena. Kje je tisti oreh, kje je murva, od kdaj je ta most čez naš potok, prej je bila samo brv? Nato je šla na pokopališče, kjer se je razjokala.

Slika 8: Sestrični Cilka (Cecilia) Valenčič in Cilka Udovič (desno) leta 1960

Teta nam je spet prinesla vsega, karkoli je mogla, kakor da bi slutila, kaj vse nam manjka. Pa ne samo nam, tudi na ostale sorodnike, prijatelje in sosedo ni pozabila. Na žalost so bile razmere oz. življenjski pogoji pri nas takrat še zelo slabi. V hiši nismo imeli sanitarij, kakor drugi ne, najbrž da ni bilo še tekoče vode, poljsko stranišče je bilo na vrtu, pa tudi ne vem, kje smo spali, saj smo imeli le dve sobi, nas pa je bilo naenkrat osem. To je bila zanje najbrž prava katastrofa. Sreča, da je prinesla teta tudi nekaj rjuh. O, my God! bi rekla teta. Tudi s hrano nismo bili nič na boljšem. Domača enostavna hrana. Sreča, da smo imeli pršut. Ker je bilo poletje in čas košnje, je moralo iti delo naprej. Teta nam je pomagala grabiti seno in pri drugih opravilih.

Dogodek poletja oz. leta pa je bil nastop Cilke na TV Ljubljana. Takrat je potekala oddaja Pokaži, kaj znaš, mladi pevski talenti so tekmovali. Prijavila se je tudi Cilka. Seveda ni bilo še TV sprejemnikov po vaseh,

le Prosветno društvo »Sloga« ga je imelo v tako imenovani čitalnici v zadružnem domu, kamor so hodili vaščani vsak večer gledat poročila. Tistega dne oz. večera, ko so ljudje izvedeli, da bo nastopila Cilka iz Amerike, smo se vsi zgrnili v čitalnico, da

bi si ogledali nastop. Prostor je bil nabito poln. Cilka je bila oblečena v svetloplavo nylon obleko, ki ji jo je sešila njena mama, obuta pa v srebrnkaste sandale. Zapela je z njenim krasnim glasom pesmi *Gor čez jezero* in *Vsi so prihajali*. In zmagala. Takšen aplavz in prepričljiva zmaga. Cilka je pela tudi v jelšanski cerkvi Ave Marijo, kar je bilo spet enkratno. 4. julija 1960 je nastopila oz. pela na izseljeniškem pikniku v Polhovem Gradcu. Takrat sem bila tudi jaz z njo. Sprejel naju je g. Ernest Petrin. Na pikniku so igrali znani narodnozabavni ansambli.

Slika 9: Košnja poleti 1960²⁷

Teta je med obiskom obiskala vse znance in prijatelje, z njimi obujala spomine, se porazgovorila in veselila. Za vsakega je imela nekaj. Teta je bila odprta, se je rada pogovarjala. Prepričana je bila in upala je, da bo prišla še na obisk, žal ji nenehna bolezen njenega moža Jožeta tega ni dopuščala. Tako je ostalo upanje in hrepenenje, ki se ni več uresničilo. Kmalu po smrti moža, maja 1990, je deset dni za njim izgubila tudi svojega brata Ivana. Medtem so k nam prišli boljši časi, pogoji, da lahko vsakega sprejmeš in ga dostojno postrežeš, a naše tete Pepice ni bilo nikoli več.

Ko je bila košnja končana in se je poletje izteklo, se je Pepica še enkrat poslovila od svojega doma, iz vlaka pomahala bratu na sežanski železniški postaji in iz francoškega pristanišča Cherbourg odplula nazaj v Ameriko.

²⁷ Od leve proti desni: Rado, Pepica, Elka, Miro, Ivan in Jožko na kupu sena.

SKLEP

Marjan Drnovšek poudarja pomembnost migrantske korespondence, saj izseljenstva »ne predstavljajo samo organizacije, društva, ohranjanje slovenske istovetnosti v tujini, problematika asimilacije, stiki s staro domovino ipd., ampak zlasti ljudje, izseljenci in njihovi potomci in vsi ostali bližnji in daljni, ki so ostali v stari domovini. Zlasti ti so doživljali svoje in samo njim usojene zgodbe, ki so se, če so se, ohranile le v zapisih, ki jih običajno najdemo v pismih. Zato nam morajo pisma vzbujati večjo

Slika 10: Ivan na sežanski železniški postaji kot ga je fotografirala sestra Pepica iz vlaka

radovednost, kot jim jo navadno posvečamo.«²⁸ Pomembnost in relevantnost migrantske korespondence je definirana z dvema kriterijema: po »ohranjenosti obojestranske korespondence v daljšem časovnem obdobju in bogastvu vzporednih virov, ki nam omogočajo analiziranje korespondence v kontekstu prostora in časa.«²⁹ Po obeh kriterijih je družinska korespondenca družin Udovič, Hrvatini in Valenčič izjemno pomembna. Ohranjena je za dolgo časovno obdobje: Pepica si dopisuje z mamo Heleno od leta 1930 do njene smrti leta 1940, z bratom Tonetom do njegove smrti 1971, z bratom Ivanom do njegove smrti leta 1990 in z nečakinjo Cilko do svoje smrti 2004. Z bratom Jožetom poteka korespondenca med Jelšanami in Buenos Airesom do njegove smrti leta 1958. Če pa upoštevamo še korespondenco med potomci bratov in sester, potem se med Jelšanami in Ameriko družinska korespondenca od leta 1923, ko se je tam naselil brat Jože, do danes še ni prekinila.³⁰ Drugi Drnovškov kriterij, to je bogastvo vzporednih virov, ki omogočajo ana-

liziranje korespondence v kontekstu prostora in časa, izpolnjujejo osebna pričevanja družinskih članov iz Clevelanda in Jelšan. V njih je vsebovana reprezentativna migrantska izkušnja, ki zahteva nadaljnje poglobljeno proučevanje. Drugi viri, predvsem socialnozgodovinski, so za obdobje, ki ga prikazujem v tem besedilu, to je povojno obdobje od 1945 do 1960, precej skopi. Splošen grobi oris pa vendarle obstaja, saj je

²⁸ Marjan Drnovšek, *Osebnost in javno v izseljenški korespondenci, Dve domovini/Two Homelands* 20, 2004, str. 143.

²⁹ Prav tam, str. 120.

³⁰ Ne morem trditi, da je štiristranska korespondenca iz obdobja več kot osemdesetih let ohranjena in dosegljiva v celoti. Še posebej to velja za del, ki je pripadal bratu Tonetu v Argentini, saj ni imel družine, ki bi pisma shranila. A večina pisem iz tega obdobja v Jelšanah in večina pisem, ki jih je prejela Pepica v Clevelandu, je avtorici dosegljiva za raziskovalne namene.

to obdobje hudega pomanjkanja in političnih pretresov v vsej Evropi. Koliko so vas Jelšane in njeni prebivalci, uničeni od fašističnega zatiranja, vojnega opustošenja in povojnega gospodarskega eksperimentiranja, poseben primer ločitve in prehoda, razkrivajo posebne, izjemne, osebne in enkratne izkušnje ljudi, kot so jih zapisali v svojih pismih in izrazili v svojih pripovedih.

Marta Verginella poudarja, da so razen dnevniških zapisov in spominov prav pisma postala »dragocena skladišča individualnega spomina«, ko se je pred tremi desetletji pozornost zgodovinarjev in drugih raziskovalcev preusmerila k posamezniku in čustvovanju različnih socialnih okolij. »In če se je sprva relevantnost avtobiografskih virov kazala zlasti pri podajanju subjektivnih materialnih, družbenih in kulturnih razsežnosti preteklosti,« pravi Verginella, »je v nadaljevanju začela bolj izstopati njihova zmožnost posredovanja doživetega: izkušenj in občutij posameznikov in posameznic – predvsem tistih, ki se niso posebej odlikovali pri oblikovanju politično relevantne zgodovine, so pa bili njeni obrobni akterji in spremljevalci njenih najbolj prelomnih dogodkov.«³¹

Po letu 1960 se je število paketov počasi zmanjševalo, kot se je zmanjševalo tudi povojno pomanjkanje. Še pet let po svojem obisku je Pepica poslala po nekaj paketov na leto, potem pa nekje do sredine osemdesetih let samo še enega na leto. Joe Valenčič se spominja, da po letu 1960 niso več pošiljali živil, samo še kavo in aspirine, po letu 1970 pa tudi ne več oblačil. Pakete so nadomestili obiski in »ekstra kovček«, v katerem »smo vedno veliko ekstra nesli za sorodnike.«³² To ni bila več potreba po stvarih, pač pa potreba po tem, da se tkanje goste mreže družinske podpore in solidarnosti prek oceana ne prekine – vsaj dokler traja spomin nanj.

SUMMARY

THE PATHS OF PACKAGES IN MIGRANTS CORRESPONDENCE ACROSS THE ATLANTIC 1940-1960: »... 2 BARS OF SOAP, 6 PACKETS OF SOUP, AND THOSE BANDAGES FOR SMALL WOUNDS...«

Mirjam Milharčič Hladnik

The correspondence of the family Udovič-Valenčič-Hrvatina span over many decades among mother Helena and her youngest son Ivan in Jelšane (Slovenia) and her other three children who emigrated to Americas. Her son Josip left for Cleveland in 1923 and her daughter Pepica joined him in 1930. Her oldest son Anton left for Buenos Aires (Argentina) in 1926. In the text, I presented the correspondence from the period between 1940, when

³¹ Marta Verginella, *Suha pašta, pesek in bombe, Vojni dnevnik Bruna Trampuža*, Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004, str. 11.

³² Elektronsko pismo, 27. 3. 2006.

mother Helena died and 1960, when Pepica came to Jelšane for a visit for the first and last time. This period is interesting because the correspondence did not include only letters but mainly the packages. The desperately needed help in food, clothes and other necessities was sent to Jelšane regularly by two brothers and a sister. The letters in this period are full of lists of items, which were sent to the relatives in Jelšane and the heartbreaking questions if they got the packages.. In the text, the reasons for poverty and misery are mentioned only briefly: the devastation was brought to Jelšane by two world wars, a quarter of a century of the fascist Italian regime, communist experiments with the agrarian reform and industrialization, the poor conditions for cultivating the land and the loss of Trst/Trieste, which was traditionally the main city where products were sold by Jelšane families. To present the emotions of those who left and those who stayed even better, I combined the family correspondence with the life narratives. They offer important material for the research of "a tight network of exchanges of support" in which the bare necessities in the packages conveyed the invisible expressions of solidarity, caring and love. In this way, the subjective reality of the migrants' relationships could be seen in its complexity and controversy.

ZAGREB, LJUBLJANA, PRAGA: KORESPONDENCA ZOFKE KVEDER IN NJENE HČERE VLADIMIRE JELOVŠEK

Vladka Tucovič¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Zagreb, Ljubljana, Praga: korespondenca Zofke Kveder in njene hčere Vladimire Jelovšek

Prispevek predstavlja analizo osemletne (1912–1920) korespondence med slovensko in hrvaško pisateljico Zofko Kveder, živečo v Zagrebu, in njeno odraščajočo hčerjo Vladimiro Jelovšek, nastalo zaradi hčerinega šolanja v Ljubljani in Pragi, končala pa se je z njeno smrtjo zaradi španske gripe. Korespondenca ponuja raznovrstno polje za raziskavo njunega odnosa in čustvenega sveta, hkrati pa je bogat vir za preučevanje realnosti, težav in skrbi dveh slovensko-hrvaških izseljenk v začetku prejšnjega stoletja.

KLJUČNE BESEDE: izseljenci, migrantska korespondenca, Slovenci na Hrvaškem, Zofka Kveder, slovenska književnost, izseljenska književnost.

ABSTRACT

Zagreb, Ljubljana, Prague: the correspondence of Zofka Kveder with her daughter Vladimira Jelovšek

The article is an analysis of an eight-year (1912–1920) correspondence between the Slovenian and Croatian writer Zofka Kveder, who lived in Zagreb, and her adolescent daughter Vladimira Jelovšek. It began because of her daughter's schooling in Ljubljana and Prague and ended with her death because of Spanish influenza. The correspondence offers a diverse field for the research of their relationship and emotional world, and is in the meantime a rich source for studying the reality, problems and worries of two Slovenian-Croatian emigrants in the beginning of the previous century.

KEY WORDS: migrants, migrants' correspondence, Slovenians in Croatia, Zofka Kveder, Slovenian literature, emigrant literature.

1. UVOD

Življenje in literarno delo pisateljice, publicistke, prevajalke in urednice Zofke Kveder (1878–1926) so poleg ostalih okoliščin opazno zaznamovala predvsem tri dejstva: ukvarjanje z ženskim vprašanjem v obdobju od preloma stoletja do razgibanega političnega dogajanja po prvi svetovni vojni, življenje in ustvarjanje zunaj slovenskega

¹ Univerzitetna diplomirana slovenistka; vladka.tucovic@guest.arnes.si.

prostora (Bern, Zürich, München, Praga, Zagreb) in smrt najstarejše hčere, devetnajstletne Vladimire Jelovšek (1901–1920). Zdi se celo, da so omenjena tri dejstva v neposredni vzročno-posledični zvezi. Njihovo razumevanje nas vodi k spoznavanju drugih življenjskih odločitev, dogodkov in dejanj življenjske in ustvarjalne poti prve slovenske pisateljice literature z umetniško vrednostjo oz. »prve avtorice ženske umetniške, feministično obarvane literature« (Borovnik 1996: 59). Sklepati bi bilo mogoče, da so njena prizadevanja v okviru ženskega gibanja, izražena s sodelovanjem pri reviji *Slovenka* (1899–1902), urejanjem ženske priloge *Frauenzeitung* zagrebškega dnevnika *Agramer Tagblatt* (od leta 1910 dalje) in izdajanjem mesečnika *Ženski svijet* (1917–1920), leta 1918 preimenovanega v *Jugoslavensko ženo* (*Slovenska književnost*: 247–248), vplivala tudi na njeno družinsko življenje in obratno. Ekonomska neodvisnost od moža, njuno začetno ločeno zakonsko življenje in poznejša razveza zakona, vse to je imelo neposredni vpliv na ideje njenih literarnih in publicističnih del, sooblikovalo pa je tudi njeno zasebno življenje in posledično življenje njenih treh otrok.

Zofka Kveder, poklicna pisateljica literature, v kateri se je prvič v slovenski književnosti pojavila ženska kot upornica zoper tradicijo (Boršnik 1962: 323), in urednica ter mentorica mlajšim generacijam piscev v reviji *Domači prijatelj*, zagovornica ženske enakopravnosti, ki je bila hkrati gospodinja, žena in mati v času prve svetovne vojne, je s svojo osebnostjo nedvomno v precejšnji meri zaznamovala slovensko in še posebej hrvaško kulturno življenje v obdobju 1906–1926, potem, ko se je iz Prage za stalno preselila v Zagreb. Obe omenjeni mesti sta ključnega pomena za oris njene literarne in publicistične dejavnosti ter njene podobe v slovenski in hrvaški javnosti.² Ali bi bilo za življenje zunaj slovenskih dežel v dveh srednjeevropskih prestolnicah takrat skupne države Avstro-Ogrske in literarno ustvarjanje v slovenskem in sočasno tudi v nemškem in pozneje hrvaškem jeziku mogoče reči, da jo označuje ne le kot prvo »pravo« slovensko pisateljico, temveč tudi kot slovensko izseljensko pisateljico? K temu vprašanju me je navedla misel Marjana Drnovška, ki ne ugotavlja le izseljenske tematike v njenih delih, noveli *Hrvatariji* (1903) in drami *Amerikanci* (1908), pač pa status izseljenke tudi v njenem življenju: »Na določen način je bila sama izseljenka, tako v fizičnem kot v duhovnem smislu« (Drnovšek 2004: 388).³ V slovenščini je izdala tri zbirke kratke proze: *Misterij žene* (1900), *Odsevi* (1901), *Iz naših krajev* (1903), dve knjigi dram: *Ljubezen* (1901), *Amerikanci* (1908) in roman *Njeno življenje* (1914). Zbirka kratke proze *Iskre* (1905) vsebuje črtice in novele v slovenščini in hrvaščini, medtem ko je samo v hrvaškem jeziku izdala dve zbirki kratke proze: *Jedanaest novela*

² Ni zanemarljivo tudi dejstvo, da sta hrvaški pisateljici tudi njena vnukinja Sunčana Škrinjaric (1931–2004) in pravnukinja Sanja Pilić (1954).

³ Na njeno dvajsetletno prebivanje na Hrvaškem je zaradi tedanjih skupnih državnih okvirov (za Avstro-Ogrsko še Država SHS in Jugoslavija) mogoče nekoliko nenavadno gledati kot na izseljenstvo v tujini, vendar je tujina opredeljena »v smislu ozemlja in družbenega okolja zunaj slovenskega etničnega prostora« (Drnovšek 1999: 29). Zofka Kveder po odhodu iz Trsta leta 1899 znotraj slovenskih etničnih meja za stalno ni živela nikoli več; pokopana je v Zagrebu. V zvezi z izseljevanjem Slovencev na Hrvaško prim. Kržišnik Bukić (1995), Drnovšek (1999: 33–35), Gantar Godina (2001: 15–18, 2004: 77–94).

(1913), *Po putevima života* (1926), roman *Hanka: ratne uspomene* (1918) in dve drami: *Arditi na otoku Krku* (1922) in *Unuk kraljeviča Marka* (1922).⁴ Iz njene bibliografije (Mihurko Poniž 2003b: 255–265) je razvidno, da je še vse do leta 1914 hkrati pisala v slovenščini, hrvaščini in nemščini, s čimer je mogoče zavrniti trditev v leksikonu *Slovenska književnost* (1996: 247), da je v hrvaščini pisala od preselitve v Zagreb leta 1906. Pač pa podatki v bibliografiji potrjujejo misel Marje Boršnik (1962: 330), da se je po letu 1914, ko je v Zagrebu napisala roman *Njeno življenje*, res končalo njeno pisanje v slovenščini. Sodi potemtakem del njenega opusa v slovenskem in hrvaškem jeziku, ki je nastal na Hrvaškem in bil tam (tudi) izdan, v »književnost slovenskih izseljencev« (Žitnik 2000: 161), v hrvaško književnost ali v slovensko in hrvaško književnost?⁵ Kakorkoli že, vsekakor pritrjujemo misli, da »geografski vidik (nastajanje literature izven matičnega prostora) ni zadosten kriterij za /njeno/ ločeno obravnavo v sintetičnih pregledih slovenske književnosti« in da sodi »delom matične literature ob bok, ne pa v ločena poglavja« (ibid.: 170). Zofka Kveder je primer slovenske pisateljice, ki je večino svojega opusa napisala (in izdala) na tujem, pa se je v slovenski literarni zgodovini nikoli ni obravnavalo kot izseljensko avtorico.

Podobe Zofke Kveder na začetku 20. stoletja, ko je bila ta slovenska izobraženka enako doma v Ljubljani, na Dunaju in v Pragi, se brez težav sporazumevala v nemščini in v slovanskih jezikih (hrvaščini, srbsščini, češčini, ruščini) in si za kraj študija neizbežno izbrala katerega od univerzitetnih mest zunaj takratnega slovenskega ozemlja, si ne moremo pravilno izoblikovati brez upoštevanja vseh zgoraj naštetih značilnosti časa, v katerem je živela. Za tisti čas občudovanja vredna mobilnost po Evropi in prehajanje med jeziki (poleg že naštetih jezikov, v katerih je ustvarjala, je govorila in si dopisovala še v češčini), sta bila takratnemu intelektualcu nujnost in pogoj, za žensko pa še toliko težje dosegljiva in uresničljiva.⁶ Z današnje perspektive se njeni volji in uspešnosti v času, ko je potovanje predstavljalo neudobno in počasno vožnjo z vlakom, še zmeraj tudi s konjsko vprego ali najceneje – peš, lahko le čudimo. In hkrati s seznanjanjem z njeno težko življenjsko in pisateljsko potjo izrazimo ustvarjalki tistega časa občudovanje in spoštovanje.

Še neobjavljena zasebna korespondenca med materjo in odraščajočo hčerjo, ki ponuja možnost za podrobnejšo osvetlitev njunega odnosa in za ponazoritev podobe

⁴ O njenem hrvaškem opusu prim. Tucović (2006).

⁵ Medtem ko se slovenska tradicionalna literarna zgodovina v *Enciklopediji Slovenije* odreja njeni ustvarjalnosti v hrvaščini: »Njen protivojni roman v pismih *Hanka* (1917) pripada hrvaški književnosti« (Koren 1992: 115), ji novejša, v okviru feministične literarne teorije (Mihurko Poniž 2003a), priznava eno osrednjih mest v njenem opusu. Hrvaška literarna zgodovina jo pojmuje kot slovensko in hrvaško pisateljico (Detoni Dujmić 1998: 187, Nemec 1998: 164), za kar se izraz »dvopripadna avtorica« (Kovač 2005: 133) izkaže več kot prikladen.

⁶ O možnostih pridobivanja izobrazbe, ki jih je v tistem času imela ženska, veliko pove že naslednji podatek: »Na avstrijskih univerzah ženske vse do leta 1897 po pravilu niso mogle študirati niti kot redne niti kot izredne slušateljice« (Hojan 1970: 63). Zofka zaradi šolanja v dekliškem liceju ni imela mature in bi bila lahko študirala le na univerzi v Bernu, kjer zrelostni izpit ni bil potreben za vpis, vendar ji gmotne razmere tega niso dopuščale.

Zofke Kveder kot matere napol odraslega otroka, je kot del zapuščine Zofke Kveder shranjena v rokopisnem oddelku NUK pod številko Ms 1113 in obsega 64 materinih in 53 hčerinih enot (pisem, dopisnic in razglednic) od leta Vladošinega⁷ odhoda v Ljubljano (1912) do njene smrti v Pragi (1920).⁸ Po razvezi prvega zakona z Jelovškom leta 1912 je najmlajša hči, enoletna Mira, krajši čas stanovala pri očetu, srednja, petletna Maša, pri materi, enajstletno Vladošo pa sta poslala iz Zagreba na šolanje v Ljubljano, tako da se je fizična oddaljenost matere in hčere začela že pri Vladošinih prvih najstniških letih in trajala do smrti pri devetnajstih.⁹ Literarnim in kulturnim zgodovinarjem njuna pisma predstavljajo vir za osvetlitev pisateljičine osebnosti in ozadja njene ustvarjalnosti, hkrati pa so tudi migrantska korespondenca.¹⁰ Kot taka pomenijo po besedah nemškega raziskovalca Wolfganga Helbicha »socialnozgodovinsko dokumentacijo« (Drnovšek 2004: 119) in »priznan vir študij o izseljenstvu ter raznih vidikih družbenih in kulturnih pojavov« (Kalc 2004: 153).

Za težavnost odnosa med pubertetniško hčerjo in materjo, ki večino časa nista preživeli skupaj, in za hčerino smrt se zdi, da sta še ne dvainštiridesetletno pisateljico prizadeli do te mere, da sta vplivali na njeno nadaljnje življenje in ustvarjanje. V istem letu, ko je žalovala za umrlo hčerjo, je propadlo izdajanje *Jugoslavske žene*, tudi zaradi politične kariere drugega moža so se vrstili politično obarvani publicistični napadi, kar vse je zaradi ostalih zdravstvenih težav in depresij vplivalo na njeno ustvarjalno moč (Mihurko Poniž 2003a: 205–206). Moževa zahteva po razvezi zakona spomladi 1926 je bila še zadnja kaplja čez rob, sledil je poskus samomora in jeseni istega leta uspeli samomor oziroma kap kot uradno zabeležena smrt pri osemindesetih letih (ibid.: 211). Primerjava vključenosti Zofke Kveder v kulturno in politično slovensko in hrvaško življenje in vprašanje njenega izseljenskega statusa (življenje v Zagrebu, zamenjava

⁷ Čeprav je bilo uradno hčerino ime Vladimira (pač po očetu Vladimirju Jelovšku), je iz pisem med Zofko in njo razvidno, da je hči očitno uporabljala ime Vlada, kakor se je tudi podpisovala. Zofka jo v pismih imenuje še Vladica, v črticah o svojih treh hčerah jo je imenovala Vladka, Vladinka, Vladoša, Vladoška (prim. Kveder 1978). Tudi v priložnostnem spominskem zapisu Vladimirene sestre Mire (Jelovšek Škrinjaric 1978) jo le-ta imenuje Vladoša, zato sem se v pričujočem besedilu odločila večinoma uporabljati ime Vladoša.

⁸ Med februarjem in majem 2005 sem jo v celoti prepisala. Za vzpodbudo pri tem in nasvete ter pripombe pri delu, ki je sledilo, se zahvaljujem Mirjam Milharčič Hladnik, Katji Mihurko Poniž in Zvonku Kovaču, Ifigeniji Zagoričnik Simonović pa za nesebično pomoč na samem začetku.

⁹ Dopisovanje na večje razdalje je povzročilo ravno izseljevanje (Drnovšek 2004: 115), po navajanju Lada Kralja (2001: 176) pa je korespondenca nasploh posledica geografske nuje oz. prostorsko-časovne razdalje, ki vzpostavlja temelj pisemske komunikacije z namenom, ustvariti iluzijo, da sta korespondenta skupaj.

¹⁰ Pomembnost deleža pisem v avtorskih opusih dokazuje njihova objava v zbranih delih in redkeje samostojne objave (npr. Josipa Vidmarja *Pisma Karmeli Kosovel* ali *Izbrana pisma Louisa Adamiča*), po mnenju urednika pisem Ivana Cankarja, Izidorja Cankarja, pa so pisateljska pisma »najzanesljivejše gradivo za njegov življenjepis, analizo njegovega dela in njegovo dušeslovno karakteristiko« (Kralj 2001: 188). Migrantsko korespondenco (v zvezi s poimenovanjem prim. Milharčič Hladnik /2005: 193/) predstavlja dopisovanje, v katerem mora eden od korespondenčnih udeležencev biti izseljenec (Drnovšek 2004: 118), kar je Vladoša, dijakinja v Ljubljani in študentka v Pragi, kot začasna izseljenka vsekakor bila.

ustvarjalnega in zasebnega jezika – s hčerami je govorila hrvaško;¹¹ korespondenca z Vladošo je v hrvaškem jeziku)¹² sta nedvomno dve področji njega življenja in dela, ki do zdaj zaradi večjega poudarka raziskavam njenega literarnega ustvarjanja nista bili podrobneje izpostavljeni, predstavljata pa eno od določnic ustvarjalnega opusa Zofke Kveder.¹³

2. ZOFKA KVEDER IN NJENA HČI VLADOŠA JELOVŠEK: REALNO OZADJE KORESPONDENCE IN NJENA ANALIZA

Zofka Kveder se je rodila 22. aprila 1878 v Ljubljani, kjer je pri šestnajstih letih končala s formalnim izobraževanjem in se, najprej v Kočevju, potem Ljubljani in Trstu, zaposlila kot uradnica. Od leta 1898, ko je objavila prvo črtico v *Slovenki*, je kratko prozo objavljala v takratnih vodilnih slovenskih časopisih. V času nekajmesečnega bivanja v Švici in Nemčiji se je preživljala z literarnimi in publicističnimi revijalnimi objavami. V Pragi je še prevajala in v šestih letih izdala pet knjig, med njimi leta 1900, ko je bila stara dvaindvajset let, v samozaložbi prvenec, zbirko črtic *Misterij žene*. Še neporočena (z Jelovškom sta se civilno pročila šele leta 1903) in materialno neodvisna je leta 1901 rodila hčer Vladošo, kar jo je osrečilo in postalo vir navdiha več kot po-

¹¹ Njena najmlajša hči, Mira Jelovšek Škrinjaric, se je ob stoti obletnici materinega rojstva v zvezi s tem spominjala: »V Slovenijo nismo šli nikoli, če odštejem zase tisto poldrugo leto, ko sem bila v Škofji Loki v samostanski šoli. Tudi govorili nismo slovensko in nisem imela občutka, da je mati Slovenka. A kadar je iz nje privrelo kaj takšnega, kar pri nas ni bilo v navadi, kak vzdih, kakšna slikovita prispodoba, smo vendarle vedeli, da je v duhu na Slovenskem. Tako je v meni za zmeraj ostalo nekakšno hrepenenje po Sloveniji, Slovenija mi je bila kakor obljubljena dežela« (Jelovšek Škrinjaric 1978: 254).

¹² V slovenščini je Zofka Vladoši pisala trikrat, ni pa jasno, kakšen je bil povod. Iz napak v končnici besed v tožilniku 8. 7. 1914 »Poljubi Mašu in Miricu in spominjaj se mame« (Tu in v nadaljevanju poudarila V. T.) je mogoče razbrati, da je Zofki prehajanje med dvema jezikoma leta 1914 že začelo delati preglavice, vsaj v pisni obliki. Po drugi strani se Vladoši s hrvaškim maternim jezikom v hrvaških pismih v Ljubljani, kjer je bila učni in pogovarjalni jezik slovenščina (za podatek o učnem jeziku v takratnem ljubljanskem ženskem liceju, ki mi ga je iz šolskega izvestja *Štatut cesarja Franca Jožefa I. mestnega dekliškega liceja za leto 1912* posredovala Tjaša Obal iz Slovenskega šolskega muzeja, se ji zahvaljujem) vrivajo slovenske besede, npr. na razglednici 30. 10. 1913: »Piši mi prosim Te odmah.«

¹³ Poleg kritičnih objav v slovenskem in hrvaškem časopisju, spominskih zapisov sodobnikov ob njeni smrti (1926) in v poznejših letih (Minka Govekar, Etbin Kristan, Marta Tausk) (Mihurko Poniž 2003: 210, 224, 229) predstavlja prvo podrobnejše vrednotenje literarnega opusa Zofke Kveder izdaja njenega *Izbranega dela* v sedmih oz. osmih knjigah v Belo-modri knjižnici (1938–1940) v uredništvu Marje Boršnik in Eleonore Kernc. Vse do danes so se z njeno literaturo ukvarjale predvsem raziskovalke (ob že omenjeni Marji Boršnik še Božena Orožen in Erna Muser) (*Slovenska književnost*: 248). Temeljita analiza njenega dela v okviru feministične literarne teorije je bila opravljena v monografiji Katje Mihurko Poniž (2003). Najnovejša sta prispevka interkulturalne interpretacije hrvaškega literarnega zgodovinarja Zvonka Kovača (2005) in obravnava romana *Hanka* v korpusu literarnih besedil slovenskih avtorjev o prvi svetovni vojni (Novak Popov 2005).

lovce objavljenih črtic o njenih otrocih v reviji *Domači prijatelj*. V črtici *Moja mala*, ki jo je leta 1903 objavila v *Ljubljanskem zvonu*, je zapisala:

In vedno bolj se je zgoščala noč in ura je minevala za uro. Lačna sem sedela pri oknu, v skrbeh nad jutrišnjim dnevom, opravljana,¹⁴ žalostna, nezmožna delati in ustvarjati, po čemer sem tako hrepenela. Neizmerna grenkost mi je napolnjevala dušo, topo so mi strmele oči v noč, bilo mi je prebridko in pretežno, da bi bila lahko jokala. Tedaj je zazvenel srebrn smeh po sobi. Ali ste kdaj slišali smejati se otroka v snu? – Ni slajšega zvoka! Moja mala se je smejala veselo, pristrčno in ta sladki, nedolžni smeh mi je hipoma pretresel dušo kakor rajska godba. /.../ Vstala sem. Pozabila sem na glad in na skrbi in na hude misli. In visoko sem se zravnila. Česa mi manjka? – Malo denarja! Zato vse skrbi, zato vse obupavanje, zato ta topost in nemir, ki mi odganja vse misli iz glave, ki mi niči zaupanje vase! Saj sem srečna! Ali ni to smešno; malo denarja! Oh, dokler je samo to, sem srečna! Hudi dnevi morajo biti, ali minejo! Zakaj srečna sem! Pozabila sem na svojo srečo od skrbi. Oh, ko bi ne bila srečna, bi se jih nikoli ne otresla, zadušile bi me! Ali moja sreča se me dotakne in vse hudo in bridko izgine kakor mučen sen. Zopet verujem v svojo moč, v svojo zmožnost in v svojo voljo in vem, da ne omagam pred ciljem! Oddahnila sem se globoko, našgala luč in napisala to črtico. (Kveder 1978: 7).

V pismu 9. 4. 1915 je Vladoši o tem času in svojih življenjskih nazorih pisala:

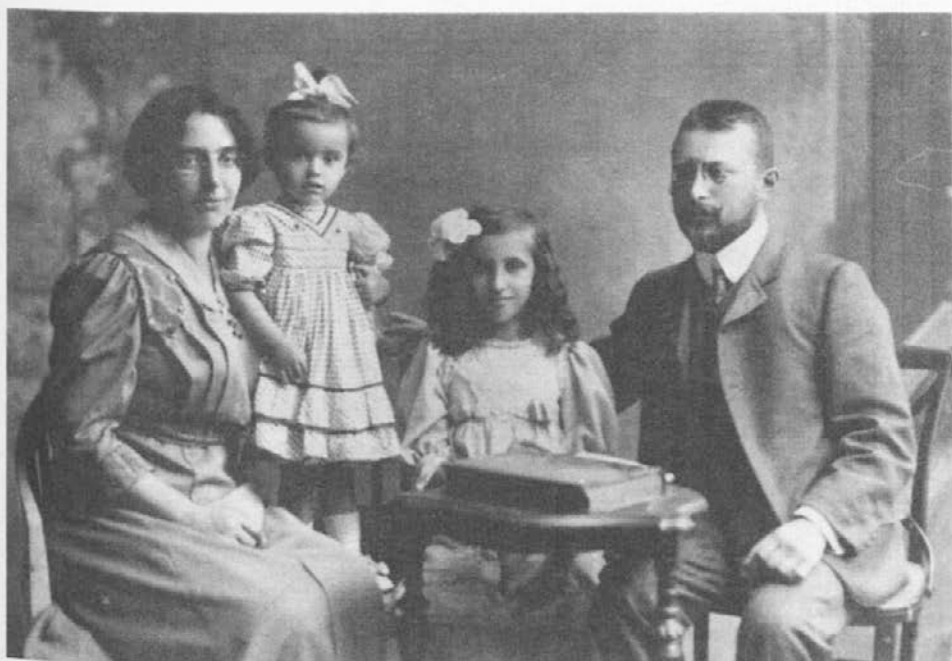
Tvoj otac je stajao tada na veoma visokoj moralnoj visini kad se je razpredao medju nama prvi lijepi početak ljubavi. – Ti si se rodila izvenbračno. Nu, nemoj misliti, da si dijete nehotimičnog grijeha. Ti si dijete moga srca, moje duše, a ne dijete vruće i nepromišljene krvi. Ja sam znala, što činim i kad sam osjetila, da ću postati majka, bijah sretna. – Ali ja sam bila mlada, jaka, zrela žena od 22 godine, znala sam, što uzimam na sebe i da moram to dobro platiti, da ću oskudjevati, da će me ljudi možda i prezirati, da ću patiti itd. Moja draga, mnoge teške sam ja časove proživjela za Tebe. I zato baš toliko duhčem za Tebe.¹⁵

Kljub otroku in življenju v tujini je prijateljske, pisateljske in aktivistične stike vzdrževala s potovanji v Sarajevo, Zagreb in Ljubljano, kjer je imela jeseni 1901 na ustanovnem srečanju Splošnega ženskega društva predavanje na temo ženske v družbi in družini (Mihurko Poniž 2003: 177). Tudi potem, ko se je s petletno Vladošo in možem leta 1906 preselila v Zagreb, se je z urejanjem ženske priloge nemškega zagrebskega dnevnika vključevala v žensko gibanje in še zmeraj večkrat potovala v Prago, stike pa ohranjala tudi prek dopisovanja s številnimi ljudmi iz Slovenije, Hrvaške, Avstrije, Češke itd.¹⁶ V Zagrebu je leta 1907 pri devetindvajsetih rodila drugo hčer Mašo, štiri leta zatem, leta 1911, pri triintridesetih, še tretjo hčer Miro.

¹⁴ Pisateljica, ki je v svojih delih opozarjala na žensko neenakopravnost in zapostavljenost, vrh vsega še z nezakonskim otrokom, je bila na prelomu stoletja tarča obrekovanja in posmeha.

¹⁵ Odlomki pism so navedeni iz dobesednega prepisa brez lektorskih posegov; dopuščena je možnost, da je pri prepisu zaradi mojega nepopolnega znanja hrvaščine prišlo do sekundarnih, predvsem pravopisnih napak.

¹⁶ O tem priča številčnost obsežne korespondence, ohranjene v njeni zapuščini v NUK-u, v kateri je

Slika 1: Zofka Kveder s svojim prvim možem Vladimirjem Jelovškom in starejšima hčerama Vladošo (na desni) in Mašo, pred rojstvom tretje hčere Mirice ok. leta 1910 (NUK, Ms 1113).

Leto pozneje se je po več kot desetletje trajajočih prepirih, nerazumevanju in moževi nezvestobi razšla z Jelovškom in zaživela s šest let mlajšim novinarjem in politikom Jurajem Demetrovičem. Novega življenja, Demetrovičeve in Vladošine podobe se je Mira Jelovšek Škrinjaric (1978: 250, 254) spominjala takole:

Pri očimu sva našli s sestro topel dom. Bil je miren in tih, veder in ljubezniv. Mati pa je bila vzkipljiva in kadar se je zaradi česa glasno razburjala, jo je s prijaznimi besedami kmalu spravil v boljšo voljo. /.../ Vladoša, najstarejša, ni nikoli stanovala z nami in je tudi redko prihajala k nam, vendar je bila v mojem življenju dokaj prisotna. /.../ Vladoša je bila deset let starejša od mene in zmeraj se mi je zdela odrasla, resna in pametna. Zelo sem bila ponosna nanjo in všeč mi je bilo, da imam sestro, ki mi je nekakšna druga mati in tako podobna moji pravi materi.

Z Demetrovičem sta se poročila prav na Vladošin rojstni dan leta 1914. Vladoša – iz njenega pisma se vidi, da je z razumevanjem sprejela materinega novega moža – ji je 20. 2. 1914 pisala:

Odmah, kad sam saznala, kada će biti vjenčanje, sam si mislila zašto si baš na

tudi del korespondence s tremi njenimi najboljšimi prijateljicami, ki niso bile po naključju doma iz treh delov nekdanje monarhije: Ivanka Anžič Klemenčič iz Ljubljane oz. Trsta, Zdenka Hásková iz Prage in Marta Tausk iz Gradca.

Slika 2: Razglednica ljubljanskega dekliškega internata Mladika (NUK, Ms 1113).

taj dan odločila tu svečanost. Kako vidim, Ti još uvijek ne možeš zaboraviti svu žalost i trpljenje, što si podnesla, kada si bila kod tateka. Ali prosim Te, zaboravi, na sve ono, što je bilo, te bar sada si sretna, a u miru i veselju, češ odsele živjeti. Mi djeca ćemo Ti raditi veselje, Juraj je tako dobar. No vidiš sada si sretna onako kako si željela, pa nemoj više misliti na ono što je nekad bilo.

Kljub temu da vsebujejo prva Vladošina pisma (pri enajstih letih) še nekoliko otroških potez, materi npr. poroča, koliko in česa se mora učiti, veje iz teh dopisov otroka, za več mesecev ločenega od mame in domačih, v mestu zanj tujega jezika (slovenščine), neverjetna zrelost in občutek odgovornosti, da materi ne bi povzročala skrbi. Zdi se, da je žalost zaradi ločitve popolnoma potlačena, zaznati jo je mogoče le na redkih mestih. Tako je nekaj dni po prihodu v Ljubljano, 17. 9. 1912, mami pisala:

Pošiljam Ti sliku 'Mladike' i našu spavaonico, da vidiš kako mi je ovdje u Tvojom rodnom gradu lijepo.

Večkrat piše, kako pogreša mlajši sestrici: *Jako me veseli, da je Mirica tako lijepo vesela, no čim više Ti meni o njoj pišeš, tim više si ju želim vidjeti. Najlepši dar, kojega si uopće mogu misliti, i koji bi mi najviše veselja načinio za Božić, bi svakako bio, da čim prije dođeš u Ljubljano, i to, ili Mirčekom ili pa sa Micikom. Jako žudim za mojima sestricama. Jesu li dobre?*

Čprav bi po vsebini večine Vladošinih pisem lahko sklepali, da so nastala kjer-koli v Evropi, sta na več mestih eksplicitno izpostavljena Ljubljana in dekliški internat Mladika; 9. 9. 1912:

Moram Ti s veseljem javiti, da mi se ovdje vrlo svijda. Mnogo ljepše nego sam si ikad mogla pomisliti. Ovu noć sam jako dobro spavala. Divan pogled imamo na krasan park Tivoli. Lijepi pogled je i na stari grad. Danas sam bila s gosp. Wessner malo po Ljubljani. /.../ Klima je uopće više kontinentalna nego kod kuće. Osobito lijepo je u jutro kad je još malo maglovito, pa onaj gorski zrak to je milina. Što se toga tiče kuća od Mladike je jako lijepa mnogo ljepša nego li je na fotografiji.¹⁷

Poroča, da se v lepem vremenu sprehajajo v Mestnem logu, vendar je že leto zatem nad ljubljanskim vremenom manj navdušena; 30. 9. 1913: *Ovdje je već dosta hladno, pa se moram i toplije oblačiti. Također je gusta magla. Šetati idemo dosta rijetko, pošto je jako grdo vrijeme. O slovenski aktualnosti piše predvsem v prvem vojnom letu (npr. o koleri v Litiji in Idriji), materi pa predstavlja živo vez z ljubljanskim kulturnim dogajanjem; 11. 1. 1913: Ovdje u Ljubljani kod Šventnerja u Prešernovi ulici je izložena Tvoja karikatura. Vidjela još nisam, ali mislim da ću ići danas. Še posebej zanimiv pa je zapis 30. 9. 1913: Bila sam na footballmatch između Haška i Ilirije. Haška je igrala vanredno slabo, jer su bili pobijeđeni sa 1 : 3. Zar to ni sramota za nas Hrvate, koji smo već tako i tako ponižani od Slovencov?*

Predvsem po smrti Zofkine matere v Ljubljani leta 1915, ob čemer je bila Vladoša Zofki v veliko pomoč in oporo, kar je razvidno iz pisem, se je odnos med materjo in hčerjo kljub fizični oddaljenosti poglobil in spremenil v nekakšno obliko prijateljstva; Zofka je v pismu 21. 2. 1915 občutenje spremenjenega razmerja izrazila z besedami: *Što nije život ipak dobar? Sirota majka je umrla a Ti si mi bila blizu, blizu, kćerka, dijete još a već i prijateljica, već i tješiteljica u mojoj tuzi. To sve je lijepo i puno nove sreće.* Sprememba se kaže tudi v njunem razmerju do Maše in Mirice, Vladoša namreč začne o njiju govoriti kot o otrocih (Vladoši je takrat štirinajst, Maši osem in Mirici štiri leta), Zofka pa ji tudi poroča o njiju kot kakšni odrasli ženski, svoji prijateljici, že v pismih pred materino smrtjo; 6. 12. 1912:

Mirica Ti je užasnozgodna. Več malko hoda. Kad dodje k meni gore mi je uvijek na rukama. Neće niti da se makne od mene. Sladka je, ja je užasno volim. I spava kod

¹⁷ Izseljenčeva pisma niso le vir stvarnih informacij, temveč predvsem odraz duševnega stanja pišo-
čih, žalosti in veselja ob prihodu v novo okolje in prilagajanju nanj. Predvsem pisma ob prihodu
izražajo občutke izgube, polna so odkritosrčnosti, hkrati pa zamolčanosti in (pol)resnic (Drnovšek
2004: 118). Sklepamo lahko, da je marsikaj nelepega zamolčala tudi Vladoša.

mene. Veselim se jako, da će biti sve tri moje kćerkice opet zajedno uz mene. Moramo onda opet ići još k fotografu. To ću si ja pokloniti sama sebi na božićni dar.

Slika 3: Zofka Kveder s svojimi tremi hčerkami ok. leta 1912 (NUK, Ms 1113).

Štirinajstletno Vladošo je po materini smrti že skoraj čezmerno obremenjevala s svojimi stiskami, v pismu 8. 4. 1915 ji npr. piše: *Ja imadem posla i brige preko glave. Djeca rastu, sve jima je tijesno, usko i kratko – Danas ne mogu, da Ti pišem lijepo, oprosti! – Tako mi je pusto u duši, tijesno u srcu.* Včasih se tudi zdi, da na ramena svoje sicer najstarejše, a vendar še napol otroške hčere nalaga prevelika bremena, ne zavedajoč se, da jo s tem preobremenjuje oz. v njej vzbuja občutke, da je materi premalo v oporo in pomoč, čeprav ji s tem izkazuje tudi zaupanje, s katerim si je hči lahko gradila svojo samozavest, npr. v pismu 16. 3. 1915: *Znaš, kad dodješ kući onda ćeš Ti tjedan dana gazdariti, kuhati, rediti i šivati. /.../ Ali, silno se veselim na to! Ti si sada već velika, zgodna, pametna, pa će nam biti sasma lijepo. Skupa ćemo raditi, čitati, šetati. Samo djecu mi nesmiješ odviše komandirati, da ne bude krika još veća. Uostalom, ja ću u vrijeme svog slobodnog tjedna šetati, sjediti u kućici na vrtu, pisati i odmarati se.* Njun odnos so označevali Zofkini neprestani očitki, da ji hči ne piše dovolj in da je ne ljubi (Zofka se je najverjetneje zavedala odtujenosti, ki jo lahko povzroči dolgotrajna ločitev matere in hčere), ponavljala so se pisma s podobnimi očitajočimi uvodnimi ali zaključnimi besedami. Videti je, da se je Zofka bala, da se ne bi hči bolj navezala na očeta, ki je finančno skrbel zanjo in jo v Ljubljani očitno tudi večkrat obiskal, zato je v pismu 22. 1. 1913 poskušala vplivati nanjo:

Poslednji Tvoj list n. pr. opet mi je dokaz, kako malo osjećaš za svoju majku, koja sama doduše nema više skupocenih darova za Tebe ali koja si je godine i godine odricala puno toga, da je Tebi bilo dobro, da si se učila itd. – Ne tražim, da sada to razumiješ, ali ipak toliko bi mogla imati ili recimo pristojnosti, da mi ne pišeš samo tada, kad nešto trebaš i ne samo par površnih riječi bez svakog osjećaja. Žalosti me to. – Ti znaš, kakve su prilike. Svašta se može još dogoditi. Lijepo je, da vjeruješ u tatu i da ga voliš ali nemoj zanemarivati ni svoje majke. Piši mi lijepo, kad mi pišeš.

Očitki o preredkem in preskopem dopisovanju se mešajo z Zofkinimi dvomi v Vladošino ljubezen in iskrenost, v pismu 5. 2. 1913 ji naravnost in neposredno očita pomanjkanje ljubezni:

Ili samo da možeš čitati svoje listove meni! To je sve tako hladno, studeno, bez srca, da ne bi nitko vjerovao, da je to pisala kćerka majci – Koliko bi mene više veselilo, da bi mi pisala jedan iskren, topao list, da bi mi priznala svoje pogreške i ono, što ti predbacujem, pa rekla, da su to dječje mane, kojih ćeš se u buduće rado okaniti. /.../ Ali pustimo to. Ako me voliš i ljubiš Ti ćeš se odmah sjesti i napisati mi par lijepih riječi. Daj načini to. Vjeruj majka je majka. Nitko Ti nije tako bliz nego ja.

Hči ji je iskreno odgovarjala, npr. 28. 3. 1913:

Još jednoć Ti kažem ne žalosti se radi mene što tako malo pišem, imam i ja svoje brige, te ne misli, da te ja ne ljubim. Ljubim te i ljubit ću Te do groba, pa Ti si moja mati, ti si toliko za me prepatila. A pitam se kada ću Ti moći ja to sve nadoknaditi. Nikada ... to će biti odgovor. Ja ću učiniti ono što mogu, ono što Ti zahtjevaš, ono malo ljubavi, što Ti od srca rado poklanjam, što ću Ti i uvijek dati. Moje srce po Tvojem mnenju je bilo dosada, zatvoreno, odsada neka Ti bude još otvorenije, neka se Ti pokaže dno, koje još po mojem mnenju nisi vidjela. Za sada zbogom i to znaj, da ako Te svi zapuste, ja Te primim natrag u moje ranjeno srce.

Očitno dejstvo, da sta živeli ločeno, ni imelo pozitivnega vpliva na njun odnos, Zofko je namreč za hčer nenehno skrbelo, Vladoša pa je živela v tujem mestu, z internatskimi vzgojiteljicami in pozneje »dijaškimi gospodinjami« ter z mamino prisotnostjo v pismih, ki so bila zmes dvojega, kar jo je gotovo begalo. Zofka je bila v njih mati in prijateljica hkrati, v nekem trenutku materinska vzgojiteljica, stroga, karajoča in polna napotkov za življenje, skupaj s pripovedovanjem in navajanjem lastnih izkušenj, s čimer odraščajoče hčere gotovo ni pritegnila, spet v naslednjem pa prijateljsko zaupljiva in iščoča pomoč iz velikokrat brezizhodnih situacij, ki so mešanica preobremenjenosti z gospodinjstvom, skrbi za otroke in pomanjkanja časa za intelektualno delo.

Življenjske razmere so se v veliki meri poslabšale sredi vojne, v času katere pa je Zofki vendarle uspelo napisati roman *Hanka* in začeti izdajati revijo *Ženski svijet*, kar priča o njeni občudovanja vredni energiji, o čemer je Vladoši sicer pisala 16. 3. 1915:

Ja tako ne mogu dalje. Nisam sposobna za nikakav posao nikakvo čitanje. Mirica pije leberthran, Teloh mi je rekao, da ju svaku srijedu i subotu kupam. Sve joj je prekratko, preusko, pa sam joj zašila troje gačice. Želim odmora, duševnog rada. Baš

imadem sada krasnu osnovu za dulji roman, u proljeće uopće najlaglje radim, ali kraj djece mi je nemoguće i čitati kamoli producirati.

Glede svojega finančnega stanja, ki je zadevalo tudi Vladošo, ni hčeri ničesar prikrivala. V pismu 8. 4. 1915 se je pritoževala zaradi Vladošinih previsokih izdatkov in jo opozarjala na težak gmotni položaj cele družine: *Ti ne znaš kakove imadem brige. - Grossmama se tuži da je bio onaj račun opet 140 K! - Za Boga što misliš! - Pa doći će možda vrijeme, da ćemo sve četvero morati živjeti od ovolike svote.* Iz njenih besed je čutiti, da je trpela, ker je morala odraščajočemu in razvijajočemu se otroku prigovarjati, naj manj jé, 26. 3. 1915: *Gospodja mi je pisala vrlo ljubazno pismo, hvali Te veoma. Samo me pita, ako baš i Mira tako puno jede. - Dakle, malko se moderiraj u tome, znaš, sada je užasna skupoća. Nemoraš biti gladna ali ipak. To nije bilo zlo mišljeno.* Sicer ji je venomer prigovarjala, naj pazi na svoje stvari, še posebej na obleko, da je ne bo prehitro uničila, naj varčuje na vsakem koraku z vsem, s čimer more, saj ji zaradi pomanjkanja denarja ne more skoraj ničesar nuditi. Na Vladošino prošnjo, da bi ji poslala sadja, je morala 23. 2. 1916 med opisovanjem svoje bede odgovoriti negativno:

Poslala sam Ti 24 buhtle. Poslala bi Ti ih bila par više ali nisam mogla dobiti veće kištice. Ovu sam dobila kod Wronstila, Jabuka Ti ne mogu poslati, jer ih sami više nemamo već mjesec dana a na trgu su po 80 fkg. To mi je preskupo. - Uopće su moji primitci tako skromni, da jedva eksistiram. Ti nemaš pojma kakva je tu skupoća. Danas bih bila ipak još kupila 1 kg špeha, da spremim nešto masti za proljeće a to stoji već 6 K 60 f.! Ja ću Ti poslati svaki mjesec jedanput buhtle ali to je sve što mogu, jer dobivam sada reducirane krušne karte. Zofka je bila s hčerjo povsem odkrita, celo surova, v pismu 11. 2. 1916 ji je jasno povedala, kaj vse jo v prihodnosti zaradi vojne mogoče še čaka: da ne bo mogla nadaljevati šolanja, še posebej ne, če se bo očetu kaj zgodilo na fronti.

Hčeri je ves čas prigovarjala, naj se uči angleščino in francoščino, skrbela je tudi za njene inštrukcije iz latinščine, da bi Vladoša lahko opravljala maturo, s čimer bi ji bila odprta pot na univerzo. S tem so bili sicer povezani ogromni stroški, še posebej, ker je študiju nasprotovala »grossmama«, ki bi ga sicer lahko financirala, zato se je Zofka angažirala, da bi Vladoša dobila štipendijo, kar je razvidno iz pisma 1. 2. 1916:

Ti mene nisi dosta brzo informirala, niti mi sada nisi smjesta pisala, kako sam to tražila. A piši mi ljepše, jer bogme, ja izgubim drugače svo volju brinuti se za Tvoje interese. Ako ne možeš do mene, kako veliš, a onda idi k ljudima, koji su Ti bliži. Ali držim, da svakako nema čovjeka, koji bi bio toliko činio za Te koliko sam ja.

Iz zadnjih besed je že mogoče razbrati globok prepad, ki se je pričel širiti gotovo že v prvih letih njune ločenosti, poglobljaj pa se je z Vladošinih odraščanjem in dozorevanjem.

Zofka se je ves čas obtoževala zaradi storjenih napak v odnosu do Vladoše. Pravzaprav ji je bilo neprenehoma žal, da je do hčere prestroga, da jo skuša obvarovati pred napakami, ki jih je delala sama. Že zato, ker ji je bila Vladoša zelo podobna, je v njej videla sebe in ni želela, da bi tudi hči doživela enake težave (z odhodom v Prago je Vladoša stopila na enako izseljensko življenjsko pot kot pred njo Zofka). Vedno

vnovična materina obžalovanja pa Vladoši niso veliko pomagala, čeprav jih je Zofka zavila v lep jezik in jih celo uporabila v svoji odlični kratki prozi, kot kaže odlomek iz črtice, objavljene v *Domačem prijatelju* že leta 1912 (Kveder 1978: 233):

Ti, Vlada, ti moja pametna, pridna! Dobra si in ljubim te iz dna srca. Nestrpna sem, nagla sem s teboj, saj si še otrok, in hočem, da ne bi delala napak, da bi bila pametnejša od mene, natančnejša, marljivejša. Neumno je to. Mnogokrat se zbudim v tihi noči in mislim nate in te gledam tako od daleč in se zavem, da si dobra in pridna in pametna. Moje srce se napolni s ponosom in ljubeznijo. Ti moja najstarejša, ti mala mamica svojih sester, dobra si in vesela sem te. Res, pride dan, pride sto majhnih dolžnosti, sto majhnih skrbi, cela jata majhnih neprijetnosti vsakdanjega življenja. In tvoja mama je nestrpna in če ti kaj zagrešiš, se jezi bolj, kakor je treba, kara bolj, kakor zaslužiš. Kako smo ljudje smešni, sami si kvarimo lepoto in srečo, na sto malenkosti razdrobimo in zgubimo dan, namesto da bi zložili trenutke v skladno celoto.

Da se nista razumeli, da je med njima ves čas prihajalo do nesporazumov in očitkov, da Vladoša očitno ni sprejemala materine skrbi in njenih napotkov, je razvidno iz Zofkinega hladnega pisma dve leti zatem; 11. 5. 1918: *Znam, da loše mariš, što Ti svetujem ja, znam da bi bilo mnogošta drugčije, da si više slušala mene. Ti meni kažeš, da si dvomila, da li imam uopće osjećaja za Te – vjeruj, uvijek više nego Ti za mene. Ali i ljubav između djece i roditelja mora, da bude zajednička. /.../ Bit ćeš zlovoljna, jer Ti dajem savjete. Neugodan je posao, davati savjete, zato ga i ne vrši nitko, tko ne mora t. j. najbliži.*

Slika 4: Maša in Vladoša ok. leta 1915. Na fotografiji je že razpoznavna Vladošina velika podobnost z materjo (NUK, Ms 1432).

Na kakšen način se v pismih vendarle izražata njuna medsebojna ljubezen in navezanost, ki je v dopisovanju prvih let ne manjka? V prvih mesecih ločitve, npr. v pismu 6. 11. 1912, je Zofka Vladoši tako izražala svojo ljubezen in ponos: *Tata veli, da si visoka, svi vele, kojima pokažem Tvoju fotografiju, da si mi jako slična, pa me veseli, da ćeš biti i velika, kao i ja. Dobro je, znaš, da je čovjek jak, visok i zdrav! Barem podnese sve, što god mu sudbina teškoga baci na put.*

Iz pisem je moč razbrati, da je Zofka pazljivo spremljala Vladošin razvoj, da jo je zanj skrbelo, mogoče celo preveč, ali pa je bila do 12-letne hčere marsikdaj prekomerno odkrita, skušala je vplivati nanjo, razpredala ji je o stvareh, ki jih Vladoša mogoče ni niti dobro razumela:

Ti si sada u razvitku, ne samo tjelesnom, nego i duševnom, pa se nadam, da će sve ove nelipe crte proći same sobom. Moraš više ljubiti istinu i iskrenost, nego do sada. Već nisi dijete a u Tvojim godinama počinja se razvijati karakter čovjeka. Željela bi, da postaneš ne samo pametna, tijelesno zdrava i čvrsta devojka, nego baš i u duševnom pogledu postaneš valjana. Ponosna postani i otvorena. Nemoj se jagniti za jeftinim uspjehima, koji se postignu sitničavošću, odijelom i sličnim glupostima. Budi vjerna. Na to osobito pazi, jer naginješ vrlo k tome, radi momentalnih probitaka izdati pa bilo samo riječima one, koje trebaš da ljubiš. – Nemoj biti odviše egoistična. I k tome vrlo naginješ. Nemoj ljubiti samo onda i onog, kada i od koga što god dobiješ. – Ti u sentimentalnosti; roniš suze radi raznih sitnica ali ne dostaje Ti zbiljskog, dubokog osjećaja. – Ja često razmišljam o tebi. Vrlo si darovita, pa bi željela da se i u drugom pogledu razgriješ u obladan i krasan karakter. – Mlada si još, pa će sve ove dosadašnje mane, koje me, moram reći, iskreno zabrinjuju, otpasti od Tebe, sama ćeš ih se kasnije stiditi. – Nemoj se ljutiti, da Ti pišem tako. Čini mi se, da Te ja najviše poznam. Ja u Tebi instinktivno osjećam katkada pretvaranje i neko komedijaštvo, kog prezirem i mrzim. Tata i grossmama vjeruju Ti slijepo, ne prigovaraju Ti a Ti misliš, da Te više vole, nego ja. Ali nije to istina. Ja Te ne volim manje od njih, ma da Ti prigovaram. Čini mi se, da i Ti to znadeš, da Te dobro poznam, pa baš zato ne mariš toliko za mene.

Vprašanje, ki ostaja brez odgovora, je, koliko se je hči prepoznala v teh besedah oz. ali si jih je vzela k srcu in se jih držala. Nasploh je bila Zofka v pismih nagnjena k psihološkemu analiziranju, na trenutke se zdi, kot da je v hčeri prepoznavala svoje usodne leposlovne like, ki so v nenehnem boju s svojimi slabimi stranmi, s svojimi napakami, ki povzročajo njim samim in ljudem, ki jih imajo radi, samo gorje. Ko je odkrila, da se je 14-letna Vladoša v Ljubljani sestajala z nekim fantom, je materinski strah pred črno usodo in nesrečnim, zapečatenim hčerinih prihodnjim življenjem pripomogel k pretiranemu dramatiziranju v pismu 9. 4. 1915:

Ne, Vlada, to ne bijaše samo zabuna Tvoje duše i Tvoje fantazije, to je ozbilnije, opasnije. U Tebi se bude instinkti, kojih se ja bojim i protiv kojih se moraš boriti svom snagom. Izmenjivati poljupce s čovjekom, kojeg jedva poznaš! /.../ Što Ti neka kažem? Pazi se! Ti imadeš od mene moju fantaziju i romantičnost a od oca – osim mnogih dobrih vlasnosti, energiju i veselje za rad, ustrajnost – i nešto vrlo, vrlo opasno a to je putenost. – Sa strahom ja to vidim. Tek Ti je 14 godina i već si davala dvojici muškarca

poljubce! Lakoća i brzina, s kojom do tega dolazi, znak je ove opasne i sudbonosne baštine. Pazi se! Bori se sama sobom!

V nadaljevanju je videti, da je bila Zofka zelo zaskrbljena, prizadeta, tudi razdvojen na med vlogo stroge matere in vlogo ženske, ki poskuša razumeti mlado dekle, ki vstopa v življenje in spoznava srečo in trpljenje hkrati, zato je izrečeno poskušala omiliti:

Ti si mi već jedan put pisala, da Ti je teško, jer sreća gine a osobito, jer je uginula između mene i Tvog oca. A ja sam Ti odgovorila, da ništa, u što je čovjek uložio zbilja nešta lijepa, pa što je mnogo žrtvovao, sama ne uquine, pa da i na ruinama nečeg što bijaše jedan put među Tvojim ocem i menom, buja lijepi i novi život: Ti, pa Maša i Mira. Toliko toga Ti hoću reći, da bi se Te dojmilo, da bi ostavilo trag u Tebi. Pojmi, da Te volim. Ali pojmi, da ne mogu više imati onog pouzdanja u Tebe, kojeg sam imala do sada. Pojmi, da je u Tvom vlastitom interesu, u interesu Tvoje budućnosti i Tvoje buduće sreće, da Ti sada stegnem slobodu, da Te stavim pod pashu i da se Ti tome pokoriš, barem da dobrom voljom pokažeš, da Ti je žao Tvoje nepremišljenosti.

Da vendarle ni bila puristična, krepostna mati, ki bi hčer zapirala pred zunanjim svetom in nasprotnim spolom, se vidi iz treh pisem, ki jih je Vladoši pisala iste pomladi, marca 1915, pred aprilom, ko je izvedela za njeno »avanturo« v Ljubljani, in v katerih je govora o slikarju Ljubu Babiću, s katerim si je Vladoša dopisovala, Zofka pa ga je poznala in je dobrohotno spremljala razvoj njunega odnosa. V svojih opažanjih in nasvetih hčeri je bila nekoliko sentimentalna in pokroviteljska hkrati, zdi se, kot da se je vrnila v svojo mladost in skupaj s hčerjo podoživlja prve simpatije, hkrati pa na vse skupaj gleda z očmi zrele ženske, matere. V pismu 30. 3. 1915 ji tako piše: *Ono od Babića me veseli. Znam, da si Ti moja pametna Vlada. Ali znaš proljeće hoće, da cvate, pa srce neće uvijek, da sluša razum. A Ti si sada ono prvo, prvo rano proljeće. I ja uvijek dehčem, da Ti se šta desi, što bi ofurilo sreću i život. – Dakle, samo piši Babiću, on je zbilja zgodan i drag. I ja ga volim, njegov smijeh i njegove vragoljaste, lijepe oči. – Ali ljubiti, to je drugo, zar ne? Na ljubav ćemo još čekati, Vladica, zar ne? V nadaljevanju se je razpisala o svoji ljubezni z Jelovškom, ki se je nedolžno začela prav v Ljubljani, kamor je zdaj hčeri pisala, z namenom, kakor da bi ji hotela dajati zgled:*

Znaš, da sam bila ja već 20 godina stara, kad smo se sa tatekom šetali na Fužinama. I ništa se nismo poljubili. Bili smo takodjer zgodni, svjež i nešto hladni, kao rano proljeće, znaš. – Ali nemoj misliti, da sreća ikad umire. Ona prestaje ali ne umire. A oni lijepi čisti satovi na Fužinama, gdje je u ljetu tako hladno i zeleno, zeleno – oni su imali i svoje plodove i još danas nisu sasvim umrli i sasvim izčezli. Gledaj, da nije njih bilo, ne bi bilo ni Tebe, ni Maše, ni Mire. Zbilja: ljubav između mene i Tvoga tateka zatrta je, ali gledaj kakav Ti to nov život klije. Bilo je i sunca i smijeha i bure i plaća i vedrih i mnogo teških dana – ali takav je život. – A umjesto onih davnih cvijetova kliju i cvatu tri nova života, tri nova puteva u daljnu budućnost, tri nova veza između prošlih generacija do novih, budućih. – Ništa ne umire!

V teh besedah je polno Zofkine življenjske energije, ljubezenske želje in zavedanja, da je njeno življenje izpolnjeno s tremi novimi življenji, ki so hkrati tudi njeno življenje. Nobenega dvoma ni, da je bila, ko je pisala te vrstice, srečna; še po toliko letih veje

iz njenih besed veselje do življenja. Izredna moč, ki ji jo je dalo takratno zbližanje z Vladošo v Ljubljani, sije tudi iz prvega pisma Vladoši po materini smrti, 21. 2. 1915, v katerem, tako se zdi, je izpovedala svoj življenski credo:

Smrt je zbilja nešta neizbježiva, što treba svaki, da podnese, prepati i hrabro dočeka. Ja se smrti ne bojim, ako bi morala brzo umreti, dobro. Ali ja volim život. Život je nešto divnoga, krasnoga, velikoga, jakoga. Već sam osjećaj života silni i snažni osjećaj bitisanja jest nešto uzvišenog i lijepog. /.../ Ne boj se života! Ti, koja si tako talentirana, koja si zdrava, jaka, duševno i tjelesno divno razvijena i mlada i lijepa – pa Ti, da se bojiš života?! /.../ A sada Ti se vrata u život tek otvaraju! Naravno, da Te čekaju i suze i mnogo teškog! Ali nisu li Tvoje suze dosta jake, da se tučeš i boriš sa životom, da mu izmudriš sreću i pobjedu? /.../ Reci, što se ne pripremaš lijepim načinom na veliki, pravi život? Što nije ljepote i u ovim danima koji Ti se sada redaju?. Vjeruj u život, život će Ti se odužiti.«

Čez tri leta, ko je bila Vladoša stara že sedemnajst let, ji je Zofka v pismu 11. 5. 1918 glede njene zveze z Djurom Cvijićem prav tako prigovarjala v smislu, naj gleda na svojo prihodnost in naj se ne prenaagli; bala se je pač, da bo hčer doletela enaka usoda, kot jo je ona doživela z Jelovškom:

Ne mislim dirati u Tvoj odnošaj sa Cvijićem. Ali dozvoli, da sam u sebi uvjerena, da on ne djeluje na te najbolje i tako, da bi bilo Tebi u korist, inače bi Ti savjetovao, da uperiš sve svoje sile, da što prije postigneš svoj cilj. /.../ Ako Te ljubi, neka respektira Tvoje osobite prilike. A ako mu nije pravo i dosta što Tebi pruža Tvoja familija, neka nastoji, da Ti pruži on više. Ne samo sa riječima, jer ćeš inače doživjeti s njime ono, što sam ja doživila s Tvojim ocem. Rastepsti će Ti Tvoju prvu mladost a onda kasnije, kad će si i on zaželiti doma i gnijezda, kućišta i filistarske udobnosti – a to će prije ili kasnije doći i na njega, kao što na Babića i mnoge druge – onda pazi, da ne ostaneš Ti po strani, lišena svojih najlepših iluzija.

Mlado, zaljubljeno Vladošo so materine trde besede v hladnem tonu gotovo odvrnile in iz njih ni mogla začutiti skrbi in materinske ljubezni, s katerima je Zofka gotovo pisala te misli. Žal odgovora, če ga je Vladoša na to pismo sploh napisala, v zapuščini ni, je pa v svojem zadnjem pismu Zofki skoraj dve leti zatem, 25. 1. 1920, iz katerega je razvidno, da sta bila s Cvijićem še zmeraj skupaj, materi vendarle na nek način odgovorila in jasno predstavila svoje prepričanje in načrte za bodočnost:

Ti nemaš niti najmanjeg povoda, da se bojiš za moju budućnost i da se uzrujavaš, da bi i mene mogla stići ista sudbina sa C. kao što je Tebe stigla sa mojim ocem. Baš zato jer nisam takva optimistka kao Ti i jer gledam na život mnogo realnije i jer sam se napokon iz Tvog života mnogočemu naučila, baš zato ja neću počiniti istu kalvariju kao Ti, pa da onda radi jedne nepromišljenosti ili neznanja trpim i platim cijelim životom. Da stvar bude u svemu jasna; ja sam već češće naglasila, da se za C. udavati neću. Pod brakom razumijevam svako zajedničko kućanstvo. Ja sebe dobro poznam i znadem da ja za nikakav brak nisam. (Kako ću za 10 ili 20 godina misliti, to ja danas ne mogu znati!) I kad bi ja sklopila brak najkasnije za tri mjeseca bi se dala rastaviti. Čemu nešto samo zato vezati, da se kasnije može razvezati! Ja hoću biti slobodna da

dostignem svoj cilj, a isto tako i C. Naši putovi se u budućnosti razilaze, a iz toga još ne slijedi, da bi se i naše duše morale razići. Budući da ja u saobraćaju sa C. mogu samo nešto profitirati, u kratko, mi se volimo to ne postoji nikakav razlog da prekinemo duševni vezu koja postoji među nama. A nadam se, da Ti kao moja majka imadeš toliko u mene povjerenja pa se ne bojiš, da ću Ti ikada načiniti kakvu 'sramotu'. Odgojili ste me za samostalnost, dopusti dakle da u jednom pitanju, koje se isključivo tiče mene i moje budućnosti, da ja odlučujem sama.

Žal preostanak pisma, ki je izraz presenetljive zrelosti in odločnosti devetnajstletnega dekleta z jasno postavljenimi cilji, ni ohranjen.

2.1 KORESPONDENCA MED VLADOŠINIM BIVANJEM V PRAGI

Zakaj je Vladoša odšla študirat v Prago, ni čisto jasno. Iz Zofkinega pisma 11. 5. 1918 je mogoče razbrati, da je Zofka s tem, ko ji je predlagala študij proč od doma, skušala rešiti novonastalo situacijo, do katere je prišlo, potem ko je Vladoša končala srednje šolanje. Pojavilo se je namreč vprašanje, pri katerem od obeh staršev oz. kje sploh bo poslej stanovala:

Možda ćeš na jesen ipak moći u Prag. – Jer ovako u Zagrebu, da živiš, kako sada, to je neodrživo, priznat ćeš sama. Ovako ne može da potraje dugo. – Ili ćeš morati priznati šiju pred familijom – ili ćeš morati gledati da postaneš sasma samostalna i neovisna. Ovakove slobode bez svake kontrole, kako imadeš sada Ti, nema ni mladić ovisan od svoje rodbine, a kamo li djevojka. /.../ Ovako, da ostane, kako jest, nemoguća je stvar. Može biti još dva, tri, maksimalno četiri mjeseca ali dulje ne, to treba da i sama uvidiš. – Jurajeva majka Tebi nije ništa pa ne možeš predugo izrabljivati njezine dobrote, pogotovo, kad je tu Tvoja grossmama, Tvoja majka, Tvoj otac. Tu gore ima Juraj već sa mnom dosta veliki križ, jer sam totalno iscrpljena i duševno i fizički – ne njegovom krivnjom.

Zofka je razmišljala tudi o možnosti, da bi Vladoša študirala v Zagrebu, namigovala pa ji je tudi, da ne bi študirala, temveč bi se zaposlila. *Ako ne bi Ti to htjela a ne bi mogla u Prag a Ti idi za neko vrijeme, kao učiteljica u Srbiju – tamo je dobra prehrana, zaslužiti ćeš novaca i još prištediti, ako ćeš htjeti. Pisala bi Ogrigoviću a sigurna sam, da bi dobila dobro i ugodno mjesto. Znaš francuski i njemački pa bi uz svoju plaću mogla imati upravo sjajne dohotke, kao mnoge druge.* Vladoša je takšno materino barantanje z njeno usodo gotovo prizadelo, še posebej tudi v pismu dva meseca pozneje, 26. 7. 1918, ko ji je Zofka v že končano pismo s svinčnikom dopisala: *Ja bih išla ipak na medicinu, da sam umjesto Tebe. Profesorice nemaju nikakve budućnosti.* Očitno Vladoša ni najbolj vedela, kaj bi študirala. V drugem pismu iz Prage pravi, da se je sicer vpisala na trgovsko akademijo, vendar ni zadovoljna. Nekaj mesecev zatem je prvotni študij opustila in se zaposlila v lekarni, najverjetneje je nameravala nadaljevati s študijem farmacije; 25. 1. 1920:

Što se tiče ljekarne, to sam ja bila radi materijalnih prilika priuždena, da se od-

rečem študija, koji me u ostalom nije ni najmanje privlačio. Jer orientalne akademije u Pragu uopšte nema, a postati nakon trogodišnjeg studija bankovnom činovnicom ipak nije budućnost. Onda je ipak bolje studirati magisterij, barem ću biti materijalno obezbeđena. /.../ Ja se nadam, da ću moći svoj studij svršiti, a kad jednom postanem magistrica eventualano ću još i šta drugog studirati. Sve ovisi o prilikama i cijelo životno umjeće sastoji se samo u prilagodjivanju postojećim prilikama.

Dejstvo je, da je Vladoša u Prago odpotovala 19. oktobra 1919, od koder je Zofki 23. 10. 1919 na hitro pisala: *Evo me napokon cijele i zdrave u Pragu. Putovali smo doduše 5 dana i 4 noći, no ipak nam je vrijeme brzo prošlo. /.../ Duskora ću Ti pisati opširnije; sada mi se veoma žuri, jer moramo na konzulat.* « Zofkina prijateljica Zdenka Hásková ji je bila, kot je videti, v veliko pomoć, omenja tudi nekaj drugih praških prijateljev, čeprav je bila nad tamkajšnje študentsko in siceršnje družbo razočarana: *Česi, osobito moji kolege nijesu ostavili baš ugodan dojam. Nekako je sve podivljalo, sve je grubo, prosto, bez ikakvog takta. A što se tiče naših Jugoslovena, to je naprosto škandal. Oni će nas kod Čeha još više diskreditirati nego li već jesmo. To se lumpuje i dobro se zabavlja, a kad treba platiti, onda se napravi škandal. A pripovijeda se i traća, da je užas.* « V zadnjem pismu je o preživljanju svojega prostega časa še dodala: *»Društva ja uopće nemam, Sada se mnogo družim sa Cesarcem, no on već tijekom ovog tjedna odlazi iz Praga. /.../ Inače ne zalazim nikamor, a najmanje u studentsko društvo. Ja ne volim pijanke, pikanterija i prostake. O kolegijalnosti nema ni govora. Svoje slobodno vrijeme upotrebljavat ću na šetnju, kad bude ljepše vrijeme i kad stigne proljeće.*

Pomladi v Pragi ni dočakala, ker je prej, že februarja, umrla za posledicami španske gripe. Zanimivo in žalostno hkrati je, da ji je v zadnjem pismu, ki je ohranjeno, Zofka pisala, da tudi v Zagrebu razsaja gripa; 29. 1. 1920: *Tu opet hara influenza, ljudi veoma umiru. – Na mene je neki dan silno delovala smrt Jelene Gjubić, one mlade učiteljice, koja je često dolazila k meni.* Zofka takrat ni mogla vedeti, da bo čez manj kot mesec dni zaradi iste bolezni ostala tudi brez Vladoše, čeprav jo je Vladoša opozarjala, da ji gre zelo slabo; 4. 11. 1919: *Stanovi su ovdje veoma skupi, nekoji kolege plaćaju već 200–300 čehoslovačkih kruna. Naša valuta stoji veoma zlo (100 jugoslov. Kruna 44 čehoslovačkih).* /.../ *Bila sam na našem konzulatu kod Janka Voduška, koji mi je doznačio stipendij od 150 K. Jer sa mojim novcima ja ne bih nikako mogla izaći, kjer pa je vendar zaključila: A kako Ti živiš? Imadeš li puno briga? Samo si zbog mene nemoj nikakvih briga praviti. Jer nema zato povoda.* Po treh zimskih praških mesecih in pomanjkanju 25. 1. 1920 materi svoje bede ni več skrivala:

Novac još nisam primila, pa već preko 3 tjedna živim bez ikakvih sredstava šta nije ni najmanje ugodno. Jer kako znadeš računati se plaćaju početkom mjeseca, a osim toga su se životne prilike veoma pogoršale. Od menze čovjek ostane više gladan no sit. A morala bi dati popraviti i jedine cipele koje imadem. Tako trpim glad i zimu, čega sam se u Zagrebu najviše bojala. /.../ Sve u svemu, ja se u Zagrebu nijesam nadala takvom životu. Jedino što me drži ovdje je onaj mir i promjena milieja što u Zagrebu nikako nijesam mogla postići.

Zofkin odgovor je bil poln sočutja in skrbi. Spraševala jo je, ali je medtem že

prejela denarno pošiljko, pošiljala jo je k Zdenki, da ji bo le-ta posodila vse, kar bo potrebovala. Iz pisma je razvidno, da jo je resnično skrbelo za hčer, da pa se očitno ni dovolj zavedala krize, v kateri je bila Vladoša zaradi izčrpanosti še bolj izpostavljena razsajajoči bolezni. Potem ko ji je pismo osebno vročila mati nekega študenta Valića, ki je prišel iz Prage, saj je Vladoša bolj zaupala njemu kot kaotični povojni pošti, ji je Zofka takoj odgovorila: *Sirota Ti. Tako Ti je teško! – Ja ću nastojati kolikogod ću moći da Ti pomognem. – Sada me tek pravo veseli, da sam Ti poslala neke stvari za jelo. /.../ Ja ću gledati, da Ti, ako ne prije a to barem za Uskrs opet pošaljem nešto jestvina. – Ipak bi volila da dodješ o Uskrsu kući, ako je moguće. Ja mnogo na Tebe mislim. Živo želim, da što prije proturaš ovo najteže vrijeme svog života.* Čeprav je Zofka vedela, da hči izgleda zelo slabo, ni slutila dejanskega slabega stanja, v katerem se je v Pragi znašla Vladoša. Pa tudi, kaj bi bila, razen tega, da ji je medtem že poslala denarja, lahko še storila? Iz Vladošinih besed o miru, ki ga v Zagrebu ni mogla dobiti, v Pragi pa ga je dosegla, je moč razbrati, da je hči vendarle želela biti tam. Ali pa je bil to le izgovor oz. prikrivanje resnice, da je, potem ko sta se v Zagreb vrnila prijatelja Cvijić in Cesarec, v Pragi ostala čisto sama, osamljena, izčrpana in nazadnje bolna? Da si je vendarle prikrito želela domov (ne nazadnje sploh ni več študirala, saj je v lekarni delala ves dan), vendar te želje ni glasno izrekla niti sebi, čeprav bi bil odhod domov zanj najverjetneje rešitev pred smrtjo. Tega seveda ni mogoče trditi z gotovostjo, kakor tudi ne, da je bila Zofka neposredno kriva njene smrti, kar si je pozneje vedno znova očitala.

Ohranjeno je tudi poslednje pismo, ki ga je že mrtvi hčeri pisala dan po njeni smrti. V njem je izražena materinska bolečina ob izgubi najdražjega otroka, obžalovanje zaradi storjenih napak, kesanje in prošnja, da bi ji bilo odpuščeno. Ta zapis je pretresljiv dokument začetka Zofkinega življenjskega zatona, je dokaz njene materinske ljubezni in življenjskega udarca hkrati, od katerega si ni nikoli več opomogla. Zofka je v tem pismu sama podala nekakšno analizo svojega problematičnega odnosa z Vladošo, iskala je vzroke za njune nesporazume, iz obžalovanja je obtoževala samo sebe: očitala si je, da se ni poslovila od nje, ko je odhajala v Prago (*Oh, niti na kolodvoru nisam bila, kad si odlazila!*), da ji ni dovolj hitro poslala denarja (*I pustila sam te da tri nedelje zebeš i gladuješ. Zašto, zašto nisam trčala na konzulat i pisala Ti kad je bilo vrijeme.*) in da ji je doma odrekala hrano (*Svakome dam kruha, koji pokuca na moja vrata, oh, a Tebi sam znala prigovarati, da odviše kruha jedeš, kad si bila kod mene! /.../ Na kišobranima i salami i na komadićima čokolade si morala sabirati moju ljubav, tako je je bilo malo.*). Priznala je, da je bila Vladoša tarča njenih nesporazumov z Jelovškom, in to spet obžalovala: *Oh, kako je teško i gorko kajati se, kad je prekasno! Vladoška, Vladoška, Vladoška moja! Satrli smo te među sobom, kao se zrno satere među mlinskim kamenima. /.../ Oh, sirota, oh nesretnica! Ja sam mrzila njega u Tebi, on je mrzio mene u Tebi i mučili smo Te, mučili, mučili! Kot verjetno že tolikokrat prej, je samo sebe, ne da bi poznala odgovor, spraševala, kje je bil vzrok, da si nista bili dovolj blizu: *Zašto sam ja tolike ljude mogla da predobijem a Tebe, draga, nikad ne sasma! Zašto mogu svakog prosjaka, da razumijem a Tebe nisam! /.../ Zar si mi**

Slika 5: Portret, ki ga je Vladoša leta 1917 podarila svoji prijateljici in nekdANJI sošolki Karmeli Kosovel (sestri Srečka Kosovela) (NUK, Ms 1432).

oprostila? Ti si mi toliko puta morala da oprashaš! – I oprashala si mi. Jest, oprashala si mi. Pismo je pisala v noči pred Vladošinim pogrebom v Pragi, ko je njeno truplo v tujem mestu najverjetneje ležalo samo in brez sveč, kar je Zofko spravljal v grozo in zaradi česar je še bolj trpela. Še posebej jo je prizadelo, da se od mrtve hčere ni mogla posloviti niti na pogrebu, železniške povezave namreč še zmeraj niso bile popolnoma vzpostavljene, tako da je Zofka žalovala v Zagrebu in ni nikoli več videla hčere: Oh, Vladoša! Zar nikad, nikad više?! Tako daleko, tako daleko si! – Oh jedanput, samo samo jedanput da mogu još da Ti poljubim čelo. Pa obraz, pa oči. Tvoje tužne, umorne oči! – Vladica! Vladoška! Mamina!

3. SKLEP

Dolazim sigurno iz Zagreba u subotu popodne onim vlakom, kojim se ti uvijek vraćaš u Ljubljano. Tako je Zofka Kveder 11. 3. 1914 pisala Vladoši in dodala, da bosta

skupaj obiskali dr. Ilešiča in gospo Govekar, če pa bo lepo vreme, se bosta povzpeli tudi na Rožnik, ker bi Zofka morala govoriti z Ivanom Cankarjem. Navedeni odlomek pisma, ki je nastalo nekaj mesecev pred tem, ko je na Hrvaškem v slovenščini napisala svoj prvi roman *Njeno življenje*, štirinajst let zatem, ko ni več stalno živela na Slovenskem in leto potem, ko je izdala knjigo kratke proze v hrvaščini *Jedanaest novela*, nakazuje njeno siceršnjo življenjsko pot »dvopripadne«, »slovenske in hrvaške pisateljice«, kulturne posrednice, nenehno na potovanjih, in matere, ki je s svojo hčerjo govorila in ji pisala v hrvaščini, čeprav se je Vladoša šolala v Ljubljani, Zofkinem rojstnem mestu.

Njuna korespondenca je odraz osemletnega odnosa med odrasčajočo hčerjo in materjo v prvi četrtini prejšnjega stoletja. Je odraz veselja in žalosti, upanja in razočaranja, konfliktov, nesreče in naposled smrti. Je le del zapisane podobe življenja dveh izseljenk, Slovenke na Hrvaškem in napol Hrvatice v Sloveniji in na Češkem, življenja, ki se je končalo z občutkom krivde. O njej tisti, ki smo njuna pisma prebirali osemdeset in več let po njuni smrti, ne moremo in ne smemo soditi.

VIRI IN LITERATURA:

Viri:

Zapuščina Zofke Kveder, Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, Rokopisni oddelek. Ms 1113.

Kveder, Zofka (1978). *Vladka, Mitka, Mirica*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 277 str.

Literatura:

Borovnik, Silvija (1996). Ženski liki v nekaterih delih Zofke Kvedrove. *Pišejo ženske drugače?* Ljubljana: Mihelač, str. 47–59.

Boršnik, Marja (1962). Zofka Kvedrova. *Študije in fragmenti*. Maribor: Obzorja, str. 319–333.

Detoni Dujmič, Dunja (1998). Zofka Kveder. *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, str. 187–195.

Drnovšek, Marjan (1999). Izseljevanje Slovencev v razvite evropske države do leta 1940. *Slovenska izseljenska književnost* (ur. Janja Žitnik s sodelovanjem Herte Glušič). Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, Rokus, str. 29–60.

-- (2004a). Izseljenke v očeh javnosti. *Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev* (ur. Aleksander Žižek). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 383–393.

-- (2004b). Osebo in javno v izseljenski korespondenci. *Dve domovini/Two Homelands*, 20, str. 113–151.

Gantar Godina, Irena (2001). Kulturnoumetniško delovanje Slovencev v slovanskih deželah do začetka prve svetovne vojne. *Dve domovini/Two Homelands*, 14, str. 15–18.

- (2004). Slovenski izobraženci na Hrvaškem od 1850 do 1860. *Dve domovini/Two Homelands*, 20, str. 77–94.
- Hojan, Tatjana (1970): *Žensko šolstvo in učiteljstvo na Slovenskem v preteklih stoletjih*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 65 str.
- Jelovšek Škrinjarić, Mira (1978). Moja mati Zofka Kvedrova. Zofka Kveder: *Vladka, Mitka, Mirica*. Ljubljana: Mladinska knjiga, str. 249–261.
- Kalc, Aleksej (2004). Pisma in magnetofonski trakovi kot komunikacijska sredstva in viri za preučevanje izseljenstva: primer tržaške družine v Avstraliji. *Dve domovini/Two Homelands*, 20, str. 153–174.
- Koren, Evald (1992). Kveder, Zofka. *Enciklopedija Slovenije*, 6. knjiga. Ljubljana: Mladinska knjiga, str. 84.
- Kovač, Zvonko (2005). *Svoje-strano* u dvopripadna autora (Romani Zofke Kveder, Poljska u Hanki). *Međuknjiževna tumačenja*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo (Biblioteka Književna smotra), str. 133–154.
- Kralj, Lado (1999): Ob prebiranju pisem, ki niso namenjena nam. Slavko Grum: *Pisma Joži*. Maribor: Obzorja, str. 171–189.
- Kržišnik Bukić, Vera (1995). Slovenci v Hrvaški. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 415 str.
- Mihurko Poniž, Katja (2003a). *Drzno drugačna: Zofka Kveder in podobe ženskosti*. Ljubljana: Delta, 242 str.
- (2003b). *Proza in dramatika Zofke Kveder: reprezentacije ženskosti v bikulturnem prostoru moderne*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 330 str.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2005). Subjektivna realnost migracijskih procesov: brati, poslušati in razumeti migrantske izkušnje. *Dve domovini/Two Homelands*, 22, str. 169–196.
- Muser, Erna (1978). Ob stotem rojstnem dnevu Zofke Kvedrove. Zofka Kveder: *Vladka, Mitka, Mirica*. Ljubljana: Mladinska knjiga, str. 263–273.
- Nemec, Krešimir (1998). *Povijest hrvatskog romana: od 1900. do 1945. godine*. Zagreb: Znanje, 287 str.
- Novak Popov, Irena. »Pozabljena« slovenska pričevanja iz vélike vojne. *Jezik in slovnstvo*, L/1 (januar-februar 2005), str. 9–24.
- Slovenska književnost* (1996). Ljubljana: Cankarjeva založba, 572 str.
- Škrinjarić, Sunčana (2004). Zapisi o Zofki. Zofka Kveder: *Misterij žene*. Nakladni zavod Matice hrvatske (Biblioteka Ljepša polovica književnosti), str. 61–69.
- Tucovič, Vladka (2006). Silno volim ljepotu tog grada, koji je i zao i dobar, i vjeran i nevjeran: Zofka Kveder v Zagrebu (Ob 80-letnici smrti). *Slovenski slavistični kongres (17; 2006; Zagreb)* (ur. Miran Hladnik). Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. V tisku.
- Žitnik, Janja (2000). Književno delo slovenskih izseljencev. *Slavistična revija*, 48/2, str. 159–176.

SUMMARY

ZAGREB, LJUBLJANA, PRAGUE: THE CORRESPONDENCE OF ZOFKA KVEDER WITH HER DAUGHTER VLADIMIRA JELOVŠEK

Vladka Tucovič

A Slovenian writer, publicist, translator and editor Zofka Kveder (1878–1926) was born in Ljubljana, although she later lived in Trieste, Bern, Munich, Prague and, from 1906 till her death, in Zagreb where she is also buried. In addition to short prose: *Misterij žene* (1900), *Odsevi* (1901), *Iz naših krajev* (1903), two drama books: *Ljubezen* (1901), *Amerikanci* (1908) and the novel *Njeno življenje* (1914), all written in Slovene, she also published two collections of short prose in Croatian: *Jedanaest novela* (1913), *Po putevima života* (1926), a novel *Hanka: ratne uspomene* (1918), two dramas: *Arditi na otoku Krku* (1922), *Unuk kraljeviča Marka* (1922), and a collection of short prose *Iskre* (1905) which comprises novelettes in Slovene and Croatian. In her literal and publicity works she was pointing out the discrimination of women and she also fought for their rights by establishing and managing a magazine *Ženski svijet* (*Jugoslavenska žena*).

The article treats her personal correspondence, which has not yet been published, and is kept in her legacy papers *Zapuščina Zofke Kveder* (National library in Ljubljana, Ms 1113), as an emigrant correspondence. It represents analysis results of an eight-year (1912–1920) correspondence between the mother, living in Zagreb, and her adolescent daughter Vladimira Jelovšek, which started because of the daughter's schooling in Ljubljana and Prague, and ended with Vladimira's death on her nineteenth birthday, as a consequence of the Spanish influenza. The correspondence offers a diverse field for the research of their relationship and emotional world, and is in the meantime, a rich source for studying the reality, problems and worries of two Slovenian-Croatian emigrants in the beginning of the previous century.

JOŽE ŽOHAR, A MIGRANT POET FROM AUSTRALIA AND HIS NEW COLLECTION OF VERSE *OBIRANJE LIMON* (2004)

Igor Maver¹

COBISS 1.03

ABSTRACT

Jože Žohar, a migrant poet from Australia and his new collection of verse *Obiranje limon* (2004)

Jože Žohar migrated »down under« to Australia in 1968 and struggles to pacify inside him the two homelands, Slovenia and Australia. In his three published collections of verse in the Slovene language (1990, 1995, 2004) the poet remains torn between the two countries, between Eros and Thanatos, between a unique erotic experiencing of the homeland and the wish for physical and spiritual ending and closeness of death, which brings deliverance. The article contextualizes his recently published book of verse *Obiranje limon* (2004) within recent theories of diasporic writing.

KEY WORDS: Slovene emigrant literature, Slovene poetry, Australian Slovenes, diaspora

IZVLEČEK

Jože Žohar: izseljenski pesnik iz Avstralije in njegova nova pesniška zbirka *Obiranje limon* (2004)

Jože Žontar je emigriral v Avstralijo leta 1968. V sebi se trudi spraviti obe domovini, Slovenijo in Avstralijo. V svojih treh v slovenskem jeziku objavljenih pesniških zbirkah (1990, 1995, 2004) pesnik ostaja razpet med obema deželama, med Erosom in Tanatosom, med edinstvenim erotičnim doživljanjem domovine in željo po telesnem in duhovnem končanju, bližini smrti, ki prinaša odrešitev. Članek znotraj sodobnih teorij o literaturi v diaspori kontekstualizira njegovo nedavno objavljeno knjigo verzov *Obiranje limon* (2004).

KLJUČNE BESEDE: slovenska izseljenska književnost, slovenska poezija, avstralski Slovenci, diaspora

If home(land) is also and especially one's mother tongue, then this is certainly true of Jože Žohar, the Slovene migrant poet who has been living in Australia since 1968. His verse, however, proves that the limitations of his language are not also the borders of his world. Bert Pribac and Pavla Gruden are the other two best known migrant poets

¹ Red. prof. dr., Oddelek za anglistiko in amerikanistiko, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana.

from Australia that have published both in Australia and especially in Slovenia (Maver 2002). As a contemporary Slovene migrant poet Žohar experiments, researches the Slovene language potentials and thus constantly tries to expand the borders of his world and language by transcending traditional poetic aesthetics and original linguistic self-awareness. Characteristic for Žohar's poems written in Slovene is linguistic experimentation: palindromes, alliterations, vocal colouring, puns, homonyms and ornamental adjectives, as well as lexical and syntactic play. Experimentation is central to contemporary Slovene poetology and to Žohar it in a way signifies even more: his personal freedom.

He could also be described as a migrant poet from the Prekmurje region, for *genius loci* is of great importance in his verse: on the one hand of the Prekmurje region (the plain and the hills of the Goričko region in Slovenia bordering with Hungary and Austria) and Australia (the arid bush) on the other. Žohar constantly moves between the two locales and identifies with each of them increasingly in his poems. The fact that the poet writes about his Prekmurje experience is significant, because this experience is like the region itself, close to the archetypal, elementary folk tradition, the typical melancholy, mostly flat Prekmurje landscape as the landscape of the mind. In all three collections a strongly present element is the specific geographical environment, which appears in a dual relation: on the one side the poet's native Prekmurje and Goričko, and on the other the Australian desert landscape, which he co-positions throughout: he wishes to be at the same time »one in two, be there and be here« simultaneously, something he considers a special yet agitating privilege.

In his very first collection of poems *Aurora australis* (Žohar 1990), Jože Žohar states that he does not acknowledge the division between a »physical« and »spiritual« migration, since the two appear to him complementary never appearing separately. In his almost erotic link with all of Slovenia, not only his native Prekmurje, which is to remain in him as »the eternal serpentine«, he feels that the key question is how to reconcile within himself two countries: he became dis-placed and never finally trans-placed, remaining a cultural »hybrid«, half Slovene and half Australian, which in his case represents a sort of homelessness (Maver 1992; cf. also Jurak 1983, 1997). It should be stressed that in the different thematic clusters of this first collection he already reveals a gift for linguistic experimentation, which suggests an allied formal significance, reflecting his dividedness between the »old« and the »new« homeland (cf. Suša 1999). The initial homely sentimentality is replaced by the existential anguish of a migrant and a person *per se*.

Žohar's second collection, *Veku bukev* (To the Crying of Beeches, Žohar 1995), which can mean a chronological definition of his youth spent among the beeches but also crying after it, i.e. an ode to a Proustian »time lost«, time spent among the reeds, poplars and beeches (Maver 1995, 2003). Geographical locale is again of prime importance in the book and it appears in the typical dichotomic relationship: the Prekmurje vs. the Australian bush country are constantly being contrasted and juxtaposed. This second collection of the poet's verse represents his attempt to identify Australia as his new home;

yet Žohar remains caught »in between« and sings to the Australian »harem of camels in the desert, tombstones under the eucalypt trees, the waves broken on the shore, kangaroos, run away from bush fires«. Žohar revives alliterative verse, amply uses paronyms (words that are identical but have a different meaning in a changed context) and palindromes (that can be read forwards and backwards and may have the same or a different meaning), amasses numerous homonyms, synonyms and uses onomatopoeia.

Žohar's new verse collection *Obiranje limon* (Lemon-picking, Žohar 2004) shows he has remained true to his bold linguistic experimentation. As a migrant he constantly tests the borders of the Slovene poetic expression, and in this book for the first time he uses rhythmical prose, representing the dark inventory of the poet's life via the metaphors of lemon-picking in Australia. This rhythmical prose or poems in prose (»sketches of things that refused to be a poem«) also represent some sort of reconciliation with the anguishes of a migrant abroad and the significance of »homeland« for an emigrant as »one of us, displaced, with home away from home. Jernej. Domen. The tenth child. And much more« (»Wanderings« VII, 49). Žohar intimately yet only partly accepts Australia as his new homeland, because as a migrant he remains constantly displaced and not fully transplanted (Maver 2004). He sees his life as an endless process of saying good-bye here and there and writes that he is diminished each time he goes away, in Slovenia as well as in Australia, where as the prodigal son he tries to find his peace but where he also finds poetic inspiration: »Where you are now, there is June, when lemons and oranges become ripe, time when you leave all behind and everybody leaves you behind, because you want it like this for a change. For you know full well that among lemon-trees sensually rich poems happen too. Find yourself shelter among them« (»Complaints, Conciliations« II, 29).

The poet's new collection of poems *Obiranje limon* contains seven cycles or thematic clusters: »At Home! At Home! At Home! (The Two of Us)«, »Symposion«, »From Apple-tree Orchards«, »Indian Fragments«, »Lemon-picking«, »Nameless«, and »Word Anguishes«. The first cycle represents the poet's most explicit wording of his migrant experience and the overpowering sense of homelessness.

»Lemon-picking« consists of lengthy poems in prose, and the cycle »Nameless« features puns and linguistic experimentation. Žohar's poems in rhythmical prose are a new form for him (and most other migrant poets from down under), where he shows his essential dividedness between the two »Homes«:

You feel: there is less of you with each new coming back. Anywhere you go, you are merely saying good-bye. From everything and everybody. From bays and beaches.

From the Blue Mountains, when they dwell cold in silence or when they speak out in fire.

From the house which is the home of Home. From eucalypts, magnolia. From fences and walls between wordless neighbours.

From new roots. Yes: from new roots. You feel: there is no more of you with each
new coming back. You bite into a ripe lemon,
Suck out its juice. The tongue pricks you. The tongue that is called ...
You feel like crying.

(»Lemon-picking« VIII, 35)

In »Word Anguish« there are poems consistently written in rhymed stanzas, which once again, as in his earlier work, establishes an erotic relationship with his homeland personified as a woman: (»Who is this coming back / down the muddy road? An old man / to see his bride.«). The cycle »Symposion«, for example, reestablishes the image of a dark »aurora australis« (Australian dawn), the themes and the used allusions and elements taken from Greek mythology are, however, quite new for Žohar. The third cycle »From Apple-Tree Orchards« inspires the poet with melancholy nostalgia, and not only one for home left behind (characterized by apple-trees) but also one for one's own lost youth at the realization of Man's fragility and transience, which drives him to an Australian pub where he does not find solace nor does he feel at home.

The cycle titled »Indian Fragments« represents an important novelty in Žohar's poetic opus, although certain references to Buddhism (or Hinduism in his most recent collection) can already be found in the collection *Veku bukev*. Man's anguish at the realization of his own transience suddenly strikes the poet, a Man, a migrant, as Everyman as a pilgrim through life during his visits to India less dense and pressing, for he seems to be able to find a way out of it in an after-life voyage and search for a new life after death.

Scented flames,
O, bright flames of cremation,
Anoint the body that through you
Offers itself to the gods.
There is the time of search and migration.
All the destinations and terminals are also the returns.

(Pilgrimages«, 18)

It is interesting that the speaker's experience and thinking about life (abroad) ends with a certain projection into the future, into for him a more »neutral« locale and culture, India, not Slovenia and not Australia. India represents for him, physically and symbolically, »something in-between«, the phrase he uses to describe himself in a previous collection, a Slovene migrant to Australia. The new collection of verse by Jože Žohar *Obiranje limon* connects descriptions of Man's existential anguish with questions of migration.

In the current processes of globalization and trans-nationalization, migrant literature appears particularly important, and this is of course true also of Slovene migrant literature in Australia (where the term migrant has been fittingly used for some time, unlike in some other traditional receptive countries, in order to efface the emotive/re-

ceptive country and to stress the inclusive value of migrant transcultural/transnational contribution). Despite the »tyranny of distance« between the two countries, migrant literature should not be ghettoized, in Australia or in Slovenia, and is, in fact, increasingly represented in the main anthologies, published by major publishers, and receives major literary prizes, etc. Slovene migrant writers translate reality and their personal experience in two different systems, which is why their work can be regarded an enrichment of both cultures, the source and the target one. Increasingly they are seen as »transcultural« authors in the best sense of the word, figuring both in the unified Slovene cross-border cultural space worldwide and the Australian multicultural society. These two, as Žohar's most recent collection of verse *Obiranje limon* amply proves, are more and more becoming interchangeable.

Does the future culture/literature of the newly settled migrant countries such as the United States of America, Canada, and Australia belong to the melting pot, ethnic mosaic, some transnational hybrid or a new fusion of various ethnic identities? Recently introduced new concepts, in addition to the already well established multiculturalism, are polyvocality and hybridity. Homi Bhabha argues that the concept of hybridity as a form of cultural difference, while sometimes regarded as manipulative, allows the voices of the Other/migrant, the marginalised and the dominated to exist within the language of the dominant group whose voice is never fully in control (Bhabha 1994). In recent theoretical debates diaspora and its writing has been frequently connected with the constructed and transnational nature of identity formation, since the concept refers to both voluntary and involuntary migrations and movements. In the future migrant/diasporic writing should be examined for how it represents »otherness« in a text and how it brings otherness to bear on the actual experience of reading. Contemporary theory of diasporic literature perceives Home as several locales, liberated of the spatial concept of location, which is at the same time deeply embedded in the cultural memory of a migrant and her/his own personal biography.

In Jože Žohar's poetry dis-placement and trans-placement and the fluid diasporic identity, as well as the changing position of the subject in the globalized world show his contemporary »dynamic« global view. The sense of movement in his verse underscores his themes. The two remain in his poetic opus the source of an original and assured artistic inspiration.

WORKS CITED

- Bhabha, Homi. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994.
- Jurak, Mirko. »Poetry Written by the Slovene Immigrants in Australia: Types of Imagery from the Old and the New Country«. *Australian Papers*. Ed. M. Jurak. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1983. 55-61.
- _____. »Slovene Poetry in Australia: From Terra Incognita to Terra

Felix». *Acta Neophilologica* 19. 1-2. (1997): 59-67.

Maver, Igor. »Slovene Immigrant Literature in Australia: Jože Žohar's *Aurora Australis*«. *The Making of a Pluralist Australia 1950-1990*. Ed. Werner Senn and Giovanna Capone. Bern: Lang, 1992. 161-8.

_____. »Zbirka *Veku bukev* ali oda izgubljenemu času, času med bukvami, topoli in obmurskim trstičjem«. Jože Žohar. *Veku Bukov*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1995. 52-57.

_____. »Slovene Migrant Literature in Australia«. *Acta Neophilologica* 35. 1-2 (2002): 5-11.

_____. »Jože Žohar, izseljenski pesnik med Prekmurjem in Avstralijo«. *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru/Seasonal Work and Emigration in the Panonian Space*. Ed. Marina Lukšič-Hacin. Migracije 4. Ljubljana: ZRC SAZU, 2003. 423-28.

_____. »Jože Žohar, slovenski izseljenski pesnik med Prekmurjem in Avstralijo«. *Obiranje limon*. Jože Žohar. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2004. 71-75.

Suša, Barbara. »Literarno ustvarjanje Slovencev v Avstraliji v slovenskem jeziku (Jože Žohar)«. *Slovenska izseljenska književnost*. Ljubljana: ZRC SAZU; Rokus, 1999. 267-303.

Žohar, Jože. *Aurora australis*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990.

_____. *Veku bukev*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1995.

_____. *Obiranje limon*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2004. All translations of Žohar's verse into English are by the author of this article.

POVZETEK

JOŽE ŽOHAR, IZSELJENSKI PESNIK IZ AVSTRALIJE IN NJEGOVA NOVA PESNIŠKA ZBIRKA OBIRANJE LIMON (2004)

Igor Maver

Jože Žohar je emigriral v Avstralijo leta 1968 in je doslej v Sloveniji objavil tri samostojne pesniške zbirke, *Aurora australis* (1990), *Veku bukev* (1995) in *Obiranje limon* (2004). Članek opredeljuje pesnikovo značilno jezikovno eksperimentiranje, tematiko njegovih pesmi in ugotavlja, da je v vseh treh zbirkah najti močno prisotno specifično geografsko okolje, tako Prekmurja kot tudi avstralske pokrajine. Posebej v zadnji zbirki, ki je podrobneje obravnavana, se že kaže avtorjeva razpetost na dvojno »domov«, a ta obenem tudi ostaja brez prave pripetosti na katerega od njiju, kar je nasploh značilno za sodobno diasporično književnost.

POLOŽAJ PRISELJENSKIH KULTUR V SLOVENIJI: IDENTITETNI VIDIKI

Janja Žitnik¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Položaj priseljenških kultur v Sloveniji: identitetni vidiki

Avtorica uvodoma predstavi naslednje kvantitativne podatke o rezultatih *Ankete o položaju priseljencev, njihovih potomcev in njihovih kultur v Sloveniji*, ki jo je spomladi 2005 opravilo enajst prostovoljcev v okviru raziskovalnega projekta *Literarna in kulturna podoba priseljencev v Sloveniji*: obseg anketirane populacije, regionalno zastopanost anketiranih, njihovo generacijsko, spolno, starostno, narodnostno, izobrazbeno in poklicno strukturo ter delovni status. V nadaljevanju obravnava njihove opisne odgovore z vidika spodbujevalnih oziroma zaviralnih pogojev za izražanje njihove etnične in kulturne identitete v slovenski družbi.

KLJUČNE BESEDE: priseljenci v Sloveniji, priseljske kulture, identiteta, integracija, enakopravnost, prilagajanje

ABSTRACT

The status of immigrant cultures in Slovenia: identity-related aspects

In the opening sections, the author presents the following quantitative data on the results of the *Questionnaire on the status of the immigrants, their descendants, and their cultures in Slovenia*, carried out in spring 2005 by eleven volunteers in the framework of the research project *Literary and cultural image of immigrants in Slovenia*: quantity of the investigated population, its regional representation, its generational, sexual, age, ethnic, educational and vocational structure, and working status. In the following sections she analyzes their descriptive answers in view of the stimulating and obstructive conditions of the immigrants' expressing their ethnic and cultural identity in Slovenian society.

KEY WORDS: immigrants in Slovenia, immigrant cultures, identity, integration, equality, adaptation

UVOD

Sam pravim, da sem po narodnosti Bošnjak, po veroizpovedi musliman, po državljanstvu slovenski državljan (v odsotnosti bolj inkluzivne definicije slovenstva, ki naj bi presegla čisto etnični

¹ Dr. literarnih znanosti, znanstvena svetnica, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, e-pošta: janja.zitnik@zrc-sazu.si

princip in prestopila na princip politične nacije, (še) ne želim reči, da sem po državljanstvu Slovenec) in po naravi Bosanec. (175)²

Osrednja tema pričujočega prispevka so dejavniki, ki vplivajo na izražanje oziroma zatajevanje etnične/ kulturne identitete priseljencev v Sloveniji. V popisu prebivalstva 2002 je delež tistih, ki se niso opredelili za slovensko narodnost, 17 %. Teh 17 % sestavljajo naslednje skupine: približno 10 % vseh prebivalcev Slovenije je bilo narodnostno neopredeljenih,³ neznane narodnosti⁴ ali pa niso želeli odgovoriti. Samo 6,2 % popisanih se je opredelilo za katero od drugih narodnosti nekdanje Jugoslavije (ali regij, če so se namesto narodnostne odločili za regionalno pripadnost), manj kot 1 % prebivalstva Slovenije pa je narodnostno opredeljenih pripadnikov vseh drugih neslovenskih narodnosti, vključno s pripadniki avtohtonih manjšin (narodnostno opredeljenih pripadnikov vseh ustavno priznanih avtohtonih manjšin je 11.747, kar je manj kot 0,6 % prebivalstva Slovenije). Tujih državljanov (tujcev), prebivalcev brez državljanstva in z neznanim državljanstvom pa je bilo leta 2002 po podatkih popisa samo 2 %.⁵

Priseljenci iz drugih delov nekdanje Jugoslavije predstavljajo 90 % vseh priseljencev prve generacije v Sloveniji.⁶ Če delež tistih, ki so se v tem smislu v popisu tudi narodnostno ali regionalno opredelili (6,2 %),⁷ primerjamo z deležem *prve generacije* priseljencev iz tega teritorija v celotni slovenski populaciji (7,7 %),⁸ se izkaže, da se je v popisu opredelil za slovensko narodnost ne samo pretežni del druge generacije, ampak tudi precejšen del prve. V raziskavi med ljubljanskimi najstniki, denimo, pa se je kar 22 % petnajstletnikov in 28 % staršev petnajstletnikov opredelilo za eno od teh narodnosti.⁹ Tudi nekatere druge lokalne in širše raziskave so pokazale drugačna razmerja v narodnostni strukturi od vsem dostopnih rezultatov zadnjega popisa prebivalstva.¹⁰

² Izpolnjeni vprašalniki ankete, katere rezultat želim predstaviti v tem članku, so opremljeni z zaporedno številko od 1–249. Številka za vsakim navedkom je torej zaporedna številka citiranega anonimnega anketiranja.

³ Sem štejem vse, ki so se opredelili regionalno in ne narodnostno, z izjemo tistih, ki so se opredelili za Bosance ali Jugoslovane.

⁴ Teh je kar 6,43 %.

⁵ Tj. 39.359 oseb.

⁶ Med temi 90 % vseh »priseljenskih iz tujine« (Popis 2002: priseljeni iz tujine), torej med celotno prvo priseljenko generacijo iz drugih delov nekdanje Jugoslavije v Sloveniji, je 18,6 % priseljenega prebivalstva etnično slovenskega (Damir Josipovič, *Demografski učinki imigracije v Sloveniji po II. Svetovni vojni*, doktorsko delo, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, 2005, str. 234).

⁷ Popis 2002: Prebivalstvo po narodni pripadnosti.

⁸ Popis 2002: Priseljenci v Sloveniji po letu priselitve, državi prvega prebivališča in spolu.

⁹ Bojan Dekleva in Špela Razpotnik, *Čefurji so bili rojeni tu: Življenje mladih priseljencev druge generacije v Ljubljani*, Ljubljana: Pedagoška fakulteta in Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, 2002, str. 99–100.

¹⁰ Anton Gosar npr. v svojem prispevku *Selected demographic impacts of migrations: the case of Slo-*

V raziskavi, ki jo bom podrobneje predstavila v nadaljevanju, nas je med drugim zanimalo, v kolikšni meri se priseljenci iz drugih delov nekdanje skupne države počutijo v Sloveniji sprejete in enakopravne ter kako pogosto, v kakšnih okoliščinah in zakaj po potrebi zamolčijo svojo narodnost oziroma zatajijo svojo etnično/kulturno identiteto. Zanimalo nas je, ali so med vzroki za slednje – poleg morebitnega prezirljivega odnosa ožje okolice in marginaliziranega položaja v širši družbi – tudi različne oblike diskriminatornega odnosa s strani slovenske države in njenih institucij, pa tudi javnih zavodov (morebitne izkušnje z neenakovredno obravnavo na področju šolanja, zaposlovanja, poklicnega napredovanja, stanovanjske problematike, soodločanja v politiki, verskega in kulturnega življenja, umetniškega ustvarjanja in uveljavljanja priseljenjskih kultur v slovenski nacionalni polikulturi).

V Sloveniji je stanje na področju vključevanja priseljenjskih kultur v raziskovalne, izobraževalne in kulturnoinformativne vsebine še slabše kot v okviru vključevanja drugih vidikov priseljenjske problematike, npr. demografskih in pravnih. Mimo peščice uveljavljenih priseljenjskih umetnikov in kulturnih delavcev, ki so bodisi zaradi izstopajoče kakovosti svojih ustvarjalnih rezultatov ali zaradi učinkovite samopromocije uspešno prodrli v slovensko nacionalno kulturo,¹¹ slovenska javnost ne pozna drugih priseljenjskih ustvarjalcev. Ob upoštevanju deleža priseljenjske populacije v Sloveniji (po zadnjih podatkih o njihovi rodnosti – Josipovič 2005, gl. op. 6 – ocenjujem, da prvi dve generaciji predstavljata vsaj 15 % stalnega prebivalstva, od tega jih je, kot rečeno, 90 % iz drugih delov nekdanje Jugoslavije), predvsem pa glede na socialno strukturo določenih etničnih skupin¹² in zanemarljivi delež državnega sofinanciranja njihovih

venia, v: *Migrants and Education: Challenge for European School Today*, ur. Dan D. Daatland in Jernej Mlekuž, Ljubljana: Institute for Slovenian Emigration Studies at ZRC SAZU, 2005, navaja na str. 27 naslednje podatke: »Ekstremno mnogoetničnost (16% ali več neslovenskih prebivalcev) opazamo v sedmih občinah (3,7%): v dveh, Jesenice (32,7% prišlekov) in Velenje (22,0% prišlekov), industrijskih središčih, so evidence pokazale prevladovanje bošnjaške narodnosti.« Na str. 28 navaja podatek o deležu prišlekov še za Tržič (20,7%). Če te tri podatke primerjamo s podatki v naši Tabeli 1, citiranimi iz Popisa 2002: Prebivalstvo po tipu selitve, naselja, Slovenija, Priseljenci iz tujine (Jesenice 23 %, Velenje 17,8 %, Tržič 13,7 %), ali pa s katerimikoli drugimi podatki, dostopnimi na spletnih straneh www.stat.si/popis2002, vidimo, da iz njih ne moremo izluščiti narodnostne strukture prebivalstva po upravnih enotah, občinah ali naseljih, saj podatki za občine vsebujejo samo spremenljivke Slovenci, ostali, narodno neopredeljeni, niso želeli odgovoriti in neznano ter še posebej podatke za Madžare, Italijane in Rome, za druge pa ne; medtem ko podatki za upravne enote in naselja sploh ne vključujejo kakršnihkoli podatkov o narodnostni strukturi. Kar dvakrat večjo prisotnost pripadnikov drugih narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji od tiste, ki jo kažejo rezultati zadnjega popisa, ugotavlja tudi Josipovič (glej op. 16).

¹¹ Termin slovenska nacija uporabljam v smislu mnogoetnične nacije, termin slovenska nacionalna kultura pa v smislu slovenske polikulture, ki jo sestavljajo kulture vseh narodnostnih skupin v Sloveniji.

¹² Ob zdaj že kroničnem pomanjkanju relevantnih študij o socialno-etnični strukturi prebivalstva Slovenije se avtorji v zvezi s tem največkrat zatekajo k podatkom o izobrazbi po etničnosti. Po podatkih popisa 2002 je skupni delež višje in visoko izobraženih najvišji pri Črnogorcih (19,1 %), v primerjavi s Slovenci (13,4 %). Po podatkih popisa 1991 so po svojem deležu v kategoriji končane 4–6-letne visoke šole znatno prekašali Slovence še Makedonci, Jugoslovani in neopredeljeni, ne-

kulturnih dejavnosti v primerjavi s kulturnimi dejavnostmi avtohtonih manjšin predvidevam, da mnogi priseljenci – kljub verjetno podobni stopnji splošnega interesa za kulturo, kot jo opažamo pri večinskem narodu – nimajo pogojev za aktivno udeležbo pri ohranjanju, afirmiranju in integriranju svojih avtentičnih kultur v novi domovini niti za spoznavanje vrhunskih dosežkov večinske in drugih sokultur v Sloveniji. S sodelavci pri raziskovalnem projektu *Literarna in kulturna podoba priseljencev v Sloveniji* (1. 7. 2004 – 30. 6. 2007, vodja projekta: Janja Žitnik, sodelavci: mag. Jernej Mlekuž, Špela Marinšek, dr. Lidija Dimkowska) smo med drugim želeli preveriti tudi raven njihovega jezikovnega znanja, bralnih navad in »kulturne razgledanosti« ter dejavnike, ki vplivajo na uresničevanje njihovih kulturnih interesov.

V tem članku bom predstavila delni rezultat *Ankete o položaju priseljencev, njihovih potomcev in njihovih kultur v Sloveniji*, ki jo je v okviru omenjenega raziskovalnega projekta izvedlo enajst prostovoljcev (študentov ljubljanske Filozofske fakultete) v 26 slovenskih mestih z različno koncentracijo prve priseljske generacije. Izvajanje ankete na terenu je potekalo od 21. marca do 15. maja 2005, zbiranje naknadnih odgovorov pa smo zaključili z julijem 2005. V nadaljevanju prispevka bom najprej predstavila kvantitativne podatke o rezultatih ankete (obseg anketirane populacije, regionalna zastopanost anketiranih, njihova generacijska, spolna, starostna, narodnostna, izobrazbena in poklicna struktura ter delovni status), nato pa bom obravnavala njihove opisne odgovore z vidika spodbujevalnih oziroma zaviralnih pogojev za izražanje njihove etnične in kulturne identitete v slovenski družbi. V drugem prispevku, ki bo predvidoma objavljen v prihodnji številki *Dveh domovin*, bodo tako sumarno kot tudi podrobneje predstavljeni še rezultati drugih delov ankete. S pomočjo slednjih bom poskušala osvetliti nekatere najbolj izstopajoče dejavnike in pokazatelje, ki pogojujejo oziroma pričajo o položaju anketiranih priseljencev, njihovih potomcev in njihovih kultur v Sloveniji.

METODOLOŠKA POJASNILA

Prvih pet točk anonimnega vprašalnika je namenjenih ugotavljanju strukture anketiranih po že omenjenih spremenljivkah, vsa nadaljnja vprašanja so odprtega tipa. V vprašanjih 6–9 vprašujemo po mnenjih anketirancev o njihovi enakopravnosti na področju socialno-ekonomskih pogojev, politike, verskega življenja, izobraževanja, poklicnega napredovanja, razvoja in uveljavitve njihovih etničnih kulturnih dejavnosti v širši družbi ter vključenosti njihovih kulturnih dejavnosti v slovenske medijsko-

koliko manj pa Srbi in najmanj Hrvati. Mnogo nižjo izobrazbo od Slovencev pa dosegajo Bošnjaki oziroma etnični Muslimani, ki v kategorijah nedokončane in dokončane osnovne šole krepko presegajo Slovence, v kategoriji končane 4–5-letne srednje šole že skoraj za polovico zaostajajo za Slovenci, delež Bošnjakov/Muslimanov s končano 3-letno oziroma 4–6-letno VŠ pa je tri do štirikrat manjši kot pri Slovencih: Damir Josipovič, *Demografski učinki imigracije v Sloveniji po II. svetovni vojni*, doktorsko delo, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, 2005, str. 142–143 (graf).

informativne vsebine. Z vprašanji 10–19 pa dajemo prostor opisu njihovih osebnih izkušenj na omenjenih področjih.

Enajst študentov ljubljanske FF je prevzelo skupno 165 izvodov vprašalnikov in prav toliko rezervnih izvodov, društva pa so prejela 52 izvodov po pošti. Do konca julija 2005 sem prejela 249 izpolnjenih vprašalnikov, od tega 243 od študentov (izvajalcev ankete) in samo šest od članov priseljskih društev, ki smo jim poslali vprašalnike po pošti. Anketo smo namreč izvajali na dveh ravneh:

1. Študentje prostovoljci so izvajali anketo neposredno na terenu, in sicer v 20 slovenskih mestih z različno koncentracijo prve priseljske generacije – anketo so opravljali tudi po izrazito priseljskih soseskah, še v šest krajev pa so študentje posredovali vprašalnike prek znancev in na tak način tudi prejeli izpolnjene vprašalnike. Priseljence, ki bi bili pripravljeni sodelovati v anketi, so izvajalci ankete na terenu iskali od vrat do vrat, pri čemer so se najprej orientirali po priimku in po uvodni ustni poizvedbi, ali so njihovi sogovorniki priseljenci oziroma njihovi potomci. O kriteriju pri izboru krajev, kjer smo izvajali anketo, pišem v naslednjem razdelku.
2. Anketne vprašalnike smo poslali na 67 naslovov priseljskih društev (poslali smo jih na vseh 62 registriranih naslovov njihovih sedežev, brez navedbe imen registriranega zastopnika ali kakega drugega funkcionarja posameznega društva, in na enak način še na 5 drugih društvenih naslovov, ki smo jih zasledili v drugih virih), od tega je pošta vrnila 15 pošiljk, češ da je naslovnik neznan (12 primerov) oziroma preseljen (trije primeri). Od vseh ostalih 52 društvenih naslovov, ki so vprašalnik očitno prejeli, pa smo, kot rečeno, dobili le šest odgovorov. Zaradi anonimnosti vprašalnika ne vemo, kdo nam je poslal omenjene odgovore.

Skoraj vsi vprašalniki so bili izpolnjeni ob prisotnosti izvajalcev ankete, saj delež odgovorov, ki so prispeli po pošti, predstavlja le štiri odstotke vseh izpolnjenih vprašalnikov, devet odgovorov pa smo prejeli po elektronski pošti. Čeprav je to razvidno že iz same dikcije pričujoče predstavitev anketnih rezultatov, želim še posebej opozoriti na neustreznost kakršnega koli posploševanja rezultatov naše ankete. V primeru tovrstne ankete govorimo o podatkih, izkušnjah in mnenjih anketirancev, ne pa priseljencev na splošno.

REGIONALNA ZASTOPANOST ANKETIRANIH

Preden sem razdelila teren, sem na osnovi rezultatov popisa prebivalstva (priseljeni iz tujine – prvo prebivališče v Sloveniji, kjer so še vedno živeli ob popisu 2002) izdelala dve preglednici podatkov o tem, v katerih slovenskih krajih živi največ takšnih priseljencev (Tabeli 1 in 2).

Tabela 1: Naselja z več kot 3000 prebivalcev in več kot 8 % priseljenih iz tujine, ki se v Sloveniji po priselitvi niso več selili (2002)

Naselje	Št. vseh prebivalcev naselja	Št. priseljenih iz tujine	% priseljenih iz tujine med vsemi preb. v naselju
Brežice	6510	1006	15,5 %
Celje	37.834	4518	12%
Izola	10.381	1867	18%
Ilirska Bistrica	4869	559	11,5 %
Jesenice	13.429	3076	23%
Kamnik	12.197	1040	8,5 %
Kočevje	9027	1048	11,6 %
Koper	23.726	4639	19,6 %
Kranj	35.587	4384	12,3 %
Krško	6994	791	11,3 %
Lendava	3395	489	14,4 %
Ljubljana	258.873	41.033	15,9 %
Lucija	5792	722	12,5 %
Maribor	93.847	10.973	11,7 %
Medvode	4951	508	10,5 %
Metlika	3225	798	24,7 %
Nova Gorica	13.491	1422	10,5 %
Novo mesto	22.415	2288	10,2 %
Zalog (obč. Nm)	128	27	21,1 %
Piran	4143	902	21,8 %
Postojna	8548	1445	17%
Rogaška Slatina	4801	766	16%
Sežana	4876	663	13,6 %
Škofja Loka	12.289	1169	9,5 %
Trbovlje	16.290	2021	12,4 %
Tržič	3920	536	13,7 %
Jelendol (obč. Tržič)	170	40	23,5 %
Velenje	26.742	4771	17,8 %
Vrhnika	7520	627	8,3 %

Ker smo želeli zbrati mnenja priseljencev, ki živijo v čimbolj različnih pogojih, sem na osnovi teh podatkov predvidela izvajanje ankete v krajih, med katerimi naj jih bo dve tretjini z največjo koncentracijo takšnih priseljencev (nad 15,5 %), slaba tretjina s srednjo koncentracijo priseljencev (od 8–15,5 %) in vsaj trije kraji z manjšo koncentracijo (manj kot 8 %), kar ustreza deležu priseljske populacije v Sloveniji po naseljih, razvidne iz rezultatov Popisa 2002. Pri izboru krajev sem se želela tudi

Tabela 2: *Naselja z manj kot 3000 prebivalcev in več kot 8 % priseljenih iz tujine, ki se v Sloveniji po priselitvi niso več selili (2002)*

Naselje	Št. vseh prebivalcev naselja	Št. Priseljenih iz tujine	% priseljenih iz tujine med vsemi preb. v naselju
Babno Polje			
(obč. Loška dolina)	317	56	17,7 %
Kokra (obč. Preddvor)	266	32	12 %
Kranjska Gora	1428	218	15,3 %
Osilnica	63	26	41,3 %
Sela (obč. Osilnica)	74	25	33,8 %
Portorož	2849	408	14,3 %
Pivka	2059	263	12,8 %
Podčetrtek	532	53	9,9 %
Razdrto	168	20	12 %
Rogatec	1570	350	22,3 %
Dobovec pri Rogatcu	306	57	18,6 %
Središče ob Dravi	1120	165	14,7 %
Šoštanj	2793	282	10,1 %
Štore	1850	250	13,5 %
Vinica (obč. Črnomelj)	210	31	14,8 %

čimbolj približati ne le razpršenosti priseljenjske populacije po statističnih regijah (Popis 2002), ampak tudi po večjih oziroma manjših naseljih (Tabeli 1 in 2). Na osnovi teh kriterijev sem določila kraje izvajanja ankete. Da bi prihranili pri potnih stroških, smo teren razdelili med tiste prostovoljce, ki so anketo lahko izvajali v bližini svojega stalnega prebivališča.¹³ Na ta način smo sorazmerno dobro pokrili območja z različno koncentracijo priseljencev, v anketo pa smo vključili tudi njihove potomce (drugo in tretjo generacijo) in priseljence, ki so v Sloveniji že zamenjali stalno prebivališče. Regionalna zastopanost anketiranih je prikazana v Tabeli 3.

¹³ Razdelitev terena je bila naslednja: Polona Bajda – Ljubljana z okolico; Martina Fekonja – Maribor in Slovenska Bistrica; Klemen Gostič – Ljubljana; Laura Bianka Kramer – Rogaška Slatina, Trlično pri Rogatcu, Dobovec pri Rogatcu; Željka Medić – Kranj, Tržič (Križe); Nataša Mrak – Ljubljana; Tina Vareško – Brežice, Metlika, Novo mesto, Krško; Katja Verdelj – Velenje; Urška Vižintin – Koper, Izola (Sevnica in Velenje s posredovanjem); Tatjana Vokič – Ljubljana osebno, ostalo s posredovanjem; Simon Žitnik – Celje, Domžale, Mengeš, Kamnik, Ljubljana, Grosuplje (ostalo s posredovanjem).

Tabela 3: Regionalna zastopanost anketiranih glede na stalno bivališče

Regija	Število anketiranih
Ljubljana z okolico	102
Štajerska	47
JV Slovenija (Dolenjska, Bela krajina in spodnje Posavje)	27
Gorenjska	25
Rogaška Slatina, Rogatec in okoliške vasi z največjim deležem priseljencev	24
Primorska in Notranjska	13
Drugo (brez navedbe kraja: 3, navedli stalno bivališče zunaj Slovenije: 8)	11
Skupaj	249

STRUKTURA ANKETIRANIH

PRISELJENSKA GENERACIJA, SPOL, STAROST

Vprašalnik je izpolnilo 156 pripadnikov prve priseljske generacije in 90 potomcev priseljencev, od slednjih 84 pripadnikov druge generacije in 6 pripadnikov tretje generacije, tj. vnukov priseljencev. Trije anketiranci niso označili odgovora na to vprašanje. Anketiranci so dokaj enakovredno zastopani po spolu, saj je med njimi 114 moških in 135 žensk. Za razliko od generacijske in spolne strukture anketirancev pa njihova starostna struktura močno odstopa od siceršnje starostne strukture priseljencev v Sloveniji: skoraj polovica anketiranih (112) je mlajša od 31 let, 39 jih je starih od 31–40 let, 52 od 41–50 let in 31 od 51–60 let. Starejših od 60 let je le trinajst anketirancev, dva pa nista odgovorila. Iz teh podatkov ter iz izobrazbene (Tabela 5) in poklicne strukture anketiranih je razvidno, da med sodelujočimi v anketi izstopa večji delež priseljskih študentov in izobražencev. Prav to deloma potrjuje tudi delovni status anketiranih (Tabela 6).

NARODNOST

Narodnostna struktura anketiranih se sorazmerno dobro ujema s strukturo narodnostne opredeljenosti v zadnjem popisu prebivalstva. Izjema so Albanci, saj se je le en anketiranec opredelil za to narodnost, eden pa je sin Albanke in Slovenca. Narodnostna struktura neslovenskega prebivalstva Slovenije je razvidna iz Slike 1, narodnostna struktura anketiranih pa je prikazana v Tabeli 4.

Slika 1: Prebivalci, ki se niso opredelili za slovensko narodnost (skupine, ki predstavljajo več kot 0,03 % prebivalstva Slovenije, popis 2002)

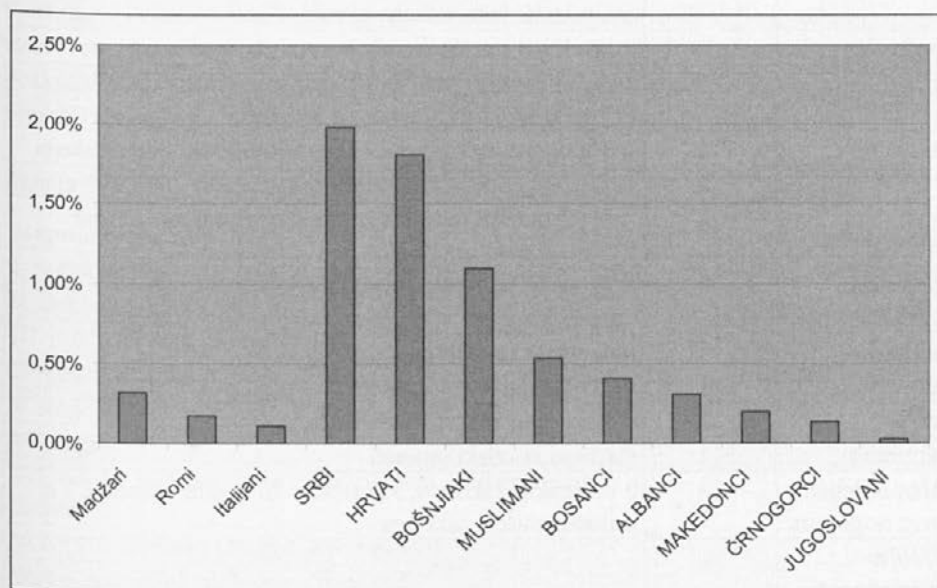

Tabela 4: Narodnostna struktura anketiranih*

srbska	71	60 iz srbskih zakonov, ¹ od tega 1 primer oče neznane narodnosti in 1 primer mati bosanska Srbinja; ostali: v 4 primerih mati Slovenka, 2 primera iz srbsko-hrvaškega zakona in 1 primer iz srbsko-bosanskega zakona)
hrvaška	57	44 iz hrvaških zakonov; 10 iz hrvaško-srbskih zakonov, pri večini je mati Hrvatica; 1 potomec iz bosansko-italijanskega zakona, oče je verjetno bosanski Hrvat
slovenska	38	prvi dve generaciji: 10 potomcev hrvaških staršev, 2 iz bosanskih zakonov, ostali iz mešanih zakonov: eden od staršev je Slovenec, v enem primeru oče hrvaški Slovenec, mati Korejka; pripadniki tretje generacije pa že tudi pri starših vpisujejo slovensko narodnost
makedonska	16	14 iz makedonskih zakonov, v 2 primerih pa je mati srbske narodnosti
muslimanska	14	vsi tudi pri obeh starših navajajo muslimansko narodnost

* Anketiranci pri tem odgovoru niso imeli nikakršnih omejitev, svojo narodnost so lahko formulirali tako, kot se jim je zdelo najbolj ustrezno glede na njihovo identiteto. Nekateri so po vzoru uradno priznane muslimanske narodnosti vpisali pravoslavno narodnost.

bošnjaška	10	vsi tudi pri starših navajajo bošnjaško narodnost
bosanska	6	vsi tudi pri starših navajajo bosansko narodnost razen enega anketiranca, katerega starši so bosanski Hrvati
pravoslavna	4	vsi tudi pri starših navajajo pravoslavno narodnost
črnogorska	3	v vseh primerih je oče Črnogorec; mati je v enem primeru Srbkinja, v dveh pa Slovenka
italijanska	2	2 iz italijanskega zakona, 1 pa iz italijansko-slovenskega
ruska	2	tudi pri starših navajata rusko narodnost
bosansko srbska ^{***}	2	tudi pri starših navajata bosansko srbsko narodnost
bosansko hrvaška	2	iz hrvaško-bosanskega zakona
albanska	1	tudi starša sta Albanca
angleška	1	tudi oba starša sta Angleža
irska	1	iz irsko-slovenskega zakona
japonska	1	starši so korejski Japonci
neopredeljeni, brez odgovora	8	2 iz srbskih zakonov, 3 iz srbsko-hrvaških zakonov, 3 iz pol-slovenskih zakonov
Dvojna pripadnost		
slovensko-hrvaška, hrvaško-slovenska	7	2 iz hrvaških zakonov, 2 tudi pri vsakem od staršev navajata obe narodnosti – dvojno pripadnost, 3 pa so iz mešanih zakonov: slovensko-hrvaškega, slovensko-makedonskega in hrvaško-makedonskega
slovensko-srbska, srbsko-slovenska	2	1 iz slovensko-srbskega zakona, pri drugem sta oba starša iz mešanih, pol-slovenskih zakonov
srbohrvaška	1	iz srbsko-hrvaškega zakona
Skupaj	249	

^{**} Z besedo zakon označujem tudi izvenzakonske zveze staršev.

^{***} Le majhno število anketirancev je želelo posebej poudariti, da so bosanski Srbi ali bosanski Hrvati, več takšnih oznak je pri navedbah narodnosti staršev. Ostali priseljenci iz BiH so odgovor poenostavili v eno od naslednjih narodnostnih opcij: srbska, hrvaška, slovenska, bošnjaška, muslimanska, bosanska, pravoslavna.

IZOBRAZBA, POKLIC IN DELOVNI STATUS

Izobrazbena struktura anketiranih (Tabela 5) odraža dejstvo, da je med priseljenci in njihovimi potomci, ki so izpolnili vprašalnik, sorazmerno velik delež dijakov, študentov in izobražencev. Temu primerna je tudi njihova poklicna struktura, pri čemer

poklici, ki so jih navedli (in delo, ki ga opravljajo), kažejo na dokaj pestro poklicno strukturo anketiranih.¹⁴ Pri tem naj še enkrat poudarim, da naša raziskava ni bila osnovana na reprezentativnem vzorcu, temveč smo uporabili metodologijo študije primera, zasnovane na naključnem vzorcu, pri čemer pa smo naš naključni vzorec vendarle poskušali zajeti tako, da bi bila njegova struktura po vseh opazovanih spremenljivkah čimbolj raznolika.

Tabela 5: *Izobrazba anketiranih*

Stopnja izobrazbe	Število anketiranih
I. nedokončana osnovna šola	10
II. dokončana osnovna šola	43
III. poklicna šola, skrajšani program	3
IV. poklicna šola	42
V. srednja strokovna šola, gimnazija (matura)	103
VI. višja šola	12
VII. visoka šola, fakulteta (visokošolska, univerzitetna diploma)	31
VIII. podiplomska (magisterij znanosti)	1
IX. podiplomska (doktorat znanosti)	1
brez odgovora	3
Skupaj	249

Kot rečeno, tudi delovni status anketiranih (Tabela 6) potrjuje močno zastopanost dijakov in študentov med anketiranci, majhno število upokojenih pa ustreza starostni strukturi anketiranih. Zaradi irelevantnega numerusa (približno 1 ‰ obravnavane populacije) in dejstva, da vzorec anketiranih tudi sicer ni v vseh pogledih reprezentativen za priseljsko populacijo v Sloveniji, seveda ne moremo posplošiti podatka, da je med tistimi anketiranimi, ki nimajo niti statusa dijaka/študenta niti upokojenca, delež nezaposlenih več kot 19-odstoten. Morda si to lahko razlagamo s predpostavko, da so nezaposleni lažje kot zaposleni našli čas za sodelovanje v anketi, kar pa je lahko le še nekoliko stopnjevalo rezultat ob statističnem dejstvu, da je nezaposlenost med priseljenci v Sloveniji večja kot med drugimi državljani (po podatkih popisa 2002 je nezaposlenost med slovenskimi Bošnjaki, denimo, kar 16-odstotna).

Tabela 6: *Delovni status anketiranih*

Status	Število anketiranih
dijak/študent	78
podiplomski študent	1
zaposlen	116

¹⁴ Simon Žitnik, Anketni sumarnik, Tabele 7–10, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, projektna dokumentacija.

Status	Število anketiranih
nezaposlen	27
upokojen	18
brez odgovora	9
Skupaj	249

SINTEZA ANALIZE UVODNIH PODATKOV

Z anketo smo želeli zbrati čim bolj različna mnenja in izkušnje priseljencev in njihovih potomcev, zato smo poskušali z njo zajeti takšne anketirance, da bi se njihova struktura čim bolj pokrivala s strukturo priseljske populacije v Sloveniji. Krajevna in regionalna zastopanost anketiranih sorazmerno dobro pokriva območja z različno koncentracijo priseljencev. Cilju raziskave ustreza tudi generacijska struktura anketiranih, če upoštevamo, da se je v popisu prebivalstva leta 2002 velika večina druge in tretje generacije opredelila za Slovence, ti pa v glavnem niso zajeti v anketi – razen tistih 14 % anketirancev, ki se tudi v našem vprašalniku opredeljujejo za Slovence. Tudi spolna in narodnostna struktura anketiranih se sorazmerno dobro pokriva z demografskimi podatki zadnjega popisa prebivalstva; razen nekoliko večje zastopanosti Makedoncev so izjema le Albanci, ki jih anketa skorajda ni zajela. Starostna struktura anketiranih je zaradi izstopajočega deleža mladih in skromnega deleža starejših od 60 let neznčilna, prav tako neznčilni za priseljsko populacijo pa so tudi rezultati analize zadnjih treh strukturalnih vidikov, zajetih v 5. točki vprašalnika – izobrazba, poklic in delovni status, ki odražajo povečano prisotnost študentov in izobražencev med priseljenci, ki so bili pripravljeni sodelovati v anketi.

VEZI S PRISELJENSKIMI KULTURNIMI DRUŠTVI

Več kot deset odstotkov anketirancev je še vedno aktivno vključenih v priseljska kulturna društva, bodisi kot člani (npr. Društva Srpska zajednica, Zveze srbskih društev Slovenije, Srbskega kulturnega društva Maribor, KUD-a Mladost – srbskega folklornega društva v Ljubljani, raznih makedonskih društev, Rusinji iz Slovenske Bistrice in Maribora ter slovenska potomka ruske matere so članice Društva rusko-slovenskega prijateljstva ipd.), predsedniki ali člani izvršnega odbora (Srbskega kulturnega društva v Ljubljani, Kulturno-prosvetnega in športnega društva Vuk Karadžić, Bošnjaške kulturne zveze Slovenije, Društva bosansko-hercegovskih študentov Slovenije, Društva Biser, Društva Ljiljan, Bošnjaškega mladinskega društva Velenje), ali uredniki društvenega glasila (KD Sandžak). Pri tem moramo upoštevati, da sta dobra dva odstotka anketiranih prejela vprašalnik na naslov svojih društev.

Nekaj anketirancev je bilo nekoč včlanjenih (v hrvaška in bošnjaška kulturna društva – ena ni več aktivna, ker trenutno živi v tujini, ena pa zato, ker društva ni več:

»Bila sem član društva Ljiljan iz Kopra, že 4 leta da ne deluje več ker se ni moglo financirati niti dobiti prostora.« – 225) Nekateri sicer niso člani, a prihajajo na njihove prireditve (»ko sem povabljen« – 86; »sodelujem na veselicah« – 166; »jim pomagam v njihovem delovanju« – 153). Pripravljenost, željo, zanimanje za to, da bi se včlanili v kako priseljsko kulturno društvo, so izrazili štirje anketiranci (»Jih ne poznam! Bom malo bolj pobrskala po internetu!« – 239; »Ne še, zanimam se za dejavnosti študentov Srbov.« – 203; »Nisem še.« – 38; »Nisem včlanjena, rada pa bi se včlanila.« – 215). Takih, ki niso včlanjeni, ker v njihovem kraju ni priseljskega društva, je med anketiranci osem. Nad oddaljenostjo najbližjega društva svojih rojakov se pritožuje osem anketirancev, ta problem omenjajo predvsem v Sevnici, Brežicah, Rogaški Slatini (tamkajšnji Makedonec opozarja, da je najbližje društvo v Žalcu), pa v Dobovcu pri Rogatcu in v Kopru (Albanec). Nekateri si pomagajo tako, da se včasih zbere več družin iste narodnosti (npr. Albanci v Kopru) in zaplešejo ob domači glasbi.

Trinajst anketirancev je še posebej poudarilo, da sploh ne vedo, da v Sloveniji obstajajo kaka priseljska društva. Nekateri se pri tem sklicujejo na slabo medijsko obveščenost, drugi poleg tega še podvomijo v podatek o številu registriranih priseljskih društev v Sloveniji: »Ne vem, kje ste dobili število 62? Mogoče sem slišala za 2–3 društva, ampak tudi o teh se tako malo govori da človek sploh se vpraša ali res obstajajo.« (222) Sedem anketirancev sicer ni včlanjenih v kako društvo, vendar sodelujejo v etno glasbeni skupini (s tipičnimi instrumenti preigravajo ljudsko glasbo – 125), igrajo v ansamblu (131), pihalnem orkestru (127) ali pojejo v pevskem zboru. Mladi Makedonec iz Ljubljane (186) sam ni včlanjen, njegovi starši pa so in tudi pojejo v makedonskem zboru.

Od leta 1989 do marca 2003 so priseljenci iz drugih delov nekdanje Jugoslavije, državljani Republike Slovenije, ustanovili in registrirali v Sloveniji 62 društev, in sicer:

- državljani albanske narodnosti 9 društev;
- državljani muslimanske vere 16 društev;
- državljani hrvaške narodnosti 11 društev;
- državljani makedonske narodnosti 10 društev;
- državljani srbske narodnosti 16 društev.¹⁵

Splošna vpetost priseljencev v kulturno življenje seveda ni neposredno odvisna od njihove morebitne vpetosti v kulturno dejavnost priseljskih društev. Res pa je, da tisti anketiranci, ki so včlanjeni v priseljska kulturna društva, pri zadnjih dveh vprašanjih o tem, katero področje kulture jih najbolj zanima, kako resno ga spremljajo in ali so tudi sami aktivni na kakem kulturnem/umetniškem področju, večinoma izčrpno opisujejo svojo ljubiteljsko dejavnost na tem ali onem umetniškem področju

¹⁵ Vera Kržišnik-Bukić navaja za vsako teh 62 društev ime društva, naslov sedeža, ime zastopnika in datum prve registracije (V. Klopčič, M. Komac in V. Kržišnik-Bukić, *Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi v Republiki Sloveniji*, Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2003, str. 208–211).

in svoje širše zanimanje za kulturo, medtem ko so odgovori tistih anketirancev, ki niso včlanjeni v priseljska kulturna društva, zelo različni – eni priznavajo popolno nezanimanje za kulturo in nekateri od njih pri tem navajajo različne vzroke, o čemer bo tekla beseda v že omenjenem prihodnjem članku, drugi pa so na raznih področjih kulture precej aktivni.

IZRAŽANJE ETNIČNE PRIPADNOSTI

Priseljenci in njihovi potomci, ki so se v procesu pridobivanja slovenskega državljanstva ubadali z dolgotrajnimi in izčrpavajočimi birokratskimi zaprekami in ki imajo še danes pri nekaterih birokratskih postopkih kakršnekoli težave zaradi svojega porekla, so se ob popisu prebivalstva najverjetneje zaradi tovrstnih pritiskov raje opredelili za slovensko narodnost.¹⁶ Kot sem že omenila, pa je bilo kar 10 % prebivalcev Slovenije narodnostno neopredeljenih, neznane narodnosti ali pa niso odgovorili.

Na enajsto vprašanje naše ankete, »V kakšnih okoliščinah poveste, od kod prihaja vaša družina in katere narodnosti so (bili) vaši starši? In v kakšnih okoliščinah to raje zamolčite?« večina sicer odgovarja, da vsakomur, ki jih vpraša, to povedo (ne glede na posledice) in da so ponosni na svoje poreklo: »Ni me sram mojega porekla s tem da včasih plačam visoko ceno za to.« (145) »S ponosom govorim o tem.« (136) »Povem vedno in povsod, do sedaj mi tega še nikoli ni bilo treba zamolčati.« (222) In podobno. Med anketiranimi pa je vendarle alarmantno velik delež tistih, ki (upravičeno, kot se izkaže v njihovih drugih odgovorih) ne vidijo primernejšega izhoda, kot da po potrebi ali pa kar praviloma zatajijo svojo etnično identiteto ali poreklo: »Od kod prihajam in katere narodnosti sem, najraje zamolčim v poslovni družbi in v družbah ki mi niso sorodne po jeziku, prepričanih in poreklom.« (139) »Zlažem se ne, le ne odgovorim na taka vprašanja, ki so sama sebi namen.« (74) »Zamolčim.« (105) »[Povem,] če začetim odprtost pri sogovorniku in določeno stopnjo razgledanosti.« (100) »Edino, da je večina Slovencev, tega ne povem.« (107) »Lahko povem od kod so moji starši v bližini svojih hišnih prijateljev (nekateri so že generacijama Slovenci). V nekaterih, zelo 'demokratičnih' Slovencev, enostavno zamolčim.« (206) »V mladosti sem to dejstvo raje zamolčala, ker me je bilo sram. Edina v razredu sem bila iz neslovenske družine. Sedaj, ko sem bolj odrasla, mi ni problem povedati od kod so moji starši in od kod sem jaz. Odvisno je

¹⁶ Josipovič izpostavlja, da so se Slovenci v zadnjem popisu dvakrat pogosteje pojavljali med priseljenci kot pa v njegovi anketi, »kar kaže na verjetnost, da se je zaradi specifičnih pritiskov ob popisu del priseljenih prebivalcev drugih etničnosti opredelil kot Slovenci.« (Poudarila J. Ž.) Na podlagi odziva anketiranih prebivalcev nadalje ugotavlja, »da etnično opredeljevanje vsaj pri priseljenih ni zašlo v krizo, pač pa je bila politizacija popisnih vprašanj tista, ki je dala osnovo za domnevanje krize etničnega opredeljevanja,« ter da so »popisni rezultati z velikim deležem skupine 'ne želim odgovoriti' in verjetno tudi skupine 'neznano' posledica politizacije določenih popisnih vprašanj in manipulacije javnega mnenja.« – Damir Josipovič, *Demografski učinki imigracije v Sloveniji po II. Svetovni vojni*, doktorsko delo, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, 2005, str. 240–41.

tudi od okoliščin v katerih sem, npr. če se pogovarjam s popolnim tujcem ne bom takoj začela razlagati od kod sem in od kod so moji starši.« (199) »Ne zamolčim tega nikoli razen v nujnih primerih (v šoli).« (141) »Če sem v 'svoji' družbi to povem, če pa nisem pa ne.« (156) »Samo ko sem bila majhna sem se sramovala.« (137) »Zdaj ko sem malo starejša več ne zamolčim, včasih pa sem v velikih okoliščinah raje zamolčala.« (133) »To zamolčim samo včasih in sicer v situacijah ko mi sogovornik v nobenem pogledu ni pomemben (ne poslovno, ne čustveno, ne kakor koli drugače), se pravi v kolikor gre za kakšen naključen pogovor z meni neznano osebo, ob čemer se lahko 'prodajam za Slovenca' in se seznanjam z 'mojo podobo' 'behind the enemy lines' ☺.« (175) »Že večkrat sem zatajil svojo narodnost zaradi boljšega prilagajanja družbi. Predvsem, ko sem bil mlajši. Pa konc koncev noben ne rabi vedet od kot prihajam, ker s tem že vsak išče neke stereotipe. Povem tam kjer to moram.« (30) »Zamolčim.« (109)

Približno desetina odgovorov je v tem smislu: »Težko je zamolčati ali prikriti svojo pripadnost, če se že po priimku vidi od kod si.« (205) Nekateri pa so si za svojo obrambno držo našli prikladno razlago: »Včasih nočem dolgo govoriti o tem iz kje sem. Iz samega razloga da me to dolgočasi: ker je vsakič ista zgodba. Potem pa kar povem da sem iz Krškega.« (198) »Zgodba je dolga, tako da jo pripovedujem samo tistim ki bi jo hoteli poslušati.« (197) »Skoraj nikoli ne zamolčim. Ne povem le, če vem da bo pogovor zelo kratek in da nikoli več ne bom videla tega človeka, ker potem ni potrebe za daljšim pogovorom in spoznavanjem. V takšnih slučajih povem le, da sem rojena v Celju. Če povem od kod so moji straši, se vedno razvleče v daljši pogovor. Tako, da je to edini razlog zakaj tega včasih ne povem.« (162)

Drugi izrecno omenjajo narodnostno nestrpnost kot razlog za prikrivanje svoje etnične identitete: »Mislim, da v večini primerov povem. Mi je pa neugodno, če me to sprašuje nekdo, ki je nastrojen proti ljudem iz drugih bivših jugoslovanskih republik. Ali pa ko se nekdo pri tem trudi biti čim bolj prijazen in sprejemljiv, četudi to ne misli iskreno. Ni mi v redu to povedati ljudem, ki ne znajo (iskreno) ravnati spoštljivo s tem.« (187) »O tem ne govorim, le redki vedo kaj o tem. S tem imam slabe izkušnje, saj se večina ljudi potem vede bolj zadržano ali se pretvarjajo.« (71) »To povem ljudem, ki jih poznam dalj časa – dobrim prijateljem, ki jih dobro poznam. Ne povem vsakemu znancu, še posebej ne ljudem, ki omalovažujoče govorijo o bosancih.« (192) »Zamolčim samo če sem v takšni družbi, v kateri se že vodi pogovor in se čuti nestrpnost do tujcev.« (98) »Povem le, če me direktno vprašajo, sicer raje ne komentiram. /.../ Če bi se 'izpostavljala' s svojo pripadnostjo bi me 'izločili', zato o tem ne razpravljam.« (204) Zaradi nedavnih vojn na območju nekdanje Jugoslavije pa je težava z izražanjem etnične pripadnosti še nekoliko bolj zapletena: »Najtežje mi je [izpovedati svojo narodnost] ko se srečujem s kolegami iz tudi bivših držav Jugoslavije čigavi sorodniki (druge narodnosti od moje) so trpeli zaradi naroda iz kojega prihajam.« (152)

Poleg izogibanja priseljencev ksenofobnim reakcijam okolice, s tem da zamolčijo svoje poreklo, pa je pomembna ugotovitev, da se priseljenci včasih počutijo prisiljene zatajiti svojo etnično identiteto celo v nekaterih (tudi državnih?) institucijah: »V

določenih institucijah in situacijah *moraš* prikriti svoje poreklo, preventivno pred nevšečnostmi.« (97)

PREDNOSTI IN NEVŠEČNOSTI ZARADI »NESLOVENSTVA«

Deseto vprašanje naše ankete se glasi: »Prosimo, opišite prednosti in težave, s kakršnimi se morda soočate v Sloveniji kot pripadnik nekega drugega naroda (socialni položaj, jezikovne ovire, narodnostna, verska ali kulturna nestrpnost, žalitve, diskriminacija, drugo).« Razen peščice izmed vprašanih, ki vidijo prednost v tem, da so z znanjem dveh maternih jezikov in vraščenostjo v dve kulturi bogatejši od drugih, naši anketiranci ne vidijo nikakršne prednosti v svojem »neslovenstvu«. V nasprotju s tem pa imajo tem več povedati o nevšečnostih, ki jim jih v Sloveniji prinaša njihovo etnično poreklo. Pri tem navajajo svoje izkušnje z najrazličnejšimi oblikami etnične diskriminacije in ksenofobije, od vsakodnevnih žalitev ter socialne, kulturne in politične izključenosti pa vse tja do političnih, pravnih, administrativnih, socialnih in drugih zlorab, tako s strani države in njenih institucij kot tudi s strani uslužbencev v javnih zavodih, učiteljev, delodajalcev in slovenskih sosedov. Njihove izpovedi bodo vključene v članek o dejavniki in pokazateljih, ki določajo oziroma osvetljujejo položaj priseljencev, njihovih potomcev in njihovih kultur v Sloveniji, ta pa bo objavljen v prihodnji številki *Dveh domovin*.

GOSTITELJI IN GOSTJE?

Vsekakor tudi na tem mestu čutim potrebo, da opozorim na izrazito absurdnost uporabe termina *gostiteljska družba* v povezavi s slovensko družbo v odnosu do priseljencev. Termin je prodril iz mednarodnih akademskih krogov¹⁷ najprej v nekatere slovenske raziskovalne kroge,¹⁸ nato pa še v širšo slovensko javnost. Celo nekateri naši anketiranci ga samoumevno uporabljajo: »Priseljenci prinašajo tudi novosti in hočeš nočeš vplivajo na gostiteljsko družbo.« (164)

¹⁷ Npr. J. M. Sanders, Ethnic boundaries and identity in plural societies, *Annual Review of Sociology*, 28, 2002, str. 327–57 (citirano v Razpotnik 2004, gl. op. 18), in A. Cancedda, *Skilled Migrants Integration Assessment Model – SMIAM: Provisional Version*, Laboratorio di Scienze della Cittadinanza, European Commission, Directorate-General for Justice, Security and Freedom, March 2005 (Cancedda uporablja termin host(ing) country/society v svoji 123 strani obsegajoči študiji v omenjenem kontekstu kar na 69 mestih).

¹⁸ Npr. Špela Razpotnik, *Preseki odvečnosti: nevidne identitete mladih priseljenk v družbi tranzicijskih vic*, Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 2004, str. 37 in sledeče strani, in Anton Gosar, Selected demographic impacts of migrations: the case of Slovenia, v: *Migrants and Education: Challenge for European School Today*, ur. Dan D. Daatland in Jernej Mlekuž, Ljubljana: Institute for Slovenian Emigration Studies at ZRC SAZU, 2005, str. 23–30 (omenjeni termin uporablja v povezavi s slovensko družbo v odnosu do priseljencev na str. 29).

Takšna uporaba tega termina implicira stališče, da so »slovenski staroselci« kot ekskluzivni domačini z ekskluzivno domovinsko pravico gostitelji, kot njihove goste pa obravnava priseljence, katerih dve tretjini je prišlo v Slovenijo pred koncem sedemdesetih let (in tudi če ne bi bilo tako), ki kot slovenski državljani plačujejo vse davke in pristojbine enako kot »njihovi gostitelji«, prispevajo v sklade za pokojninsko in invalidsko zavarovanje vseh državljanov, z dohodninskimi in drugimi davki in dajatvami sofinancirajo državno in lokalno upravo ter vse tiste dejavnosti v kateremkoli sektorju (gospodarskem, finančnem, socialnem, zdravstvenem, šolskem, znanstvenem, kulturnem, informativnem itd. itd.), ki so sofinancirane iz postavk državnega proračuna.

Do leta 1980, ko se je priselila večina priseljencev, je Slovenija potrebovala delovno silo, prostih delovnih mest za »priseljske poklice« je bilo dovolj, tedanja stanovanjska politika pa jim je – povsem drugače kot danes – omogočala reševanje stanovanjske problematike. Zato so se do konca sedemdesetih v Slovenijo priseljevali zlasti mladi ljudje,¹⁹ ki so svoje prvo (v ekonomskem smislu) pasivno življenjsko obdobje zaključili v rojstni republiki, se tam izšolali in nato svoje znanje, veščine in sposobnosti vlagali v slovensko gospodarstvo in druge dejavnosti. Ti priseljenci delajo in plačujejo davke v Sloveniji dlje kot vsi tisti »slovenski Slovenci«, ki ravnokar preživljajo svoje prvo (ekonomsko) pasivno življenjsko obdobje in s tem predstavljajo »družbeno breme« (še eno od diskriminatornih, manipulativnih poimenovanj). S svojim vložkom dela v Sloveniji po končanem šolanju v rojstni deželi so več kot enakovredno prispevali h gospodarskemu razvoju Slovenije, ki je tej deželi olajšal osamosvojitve. Skupaj z drugimi prebivalci Slovenije so ustanovili suvereno slovensko državo. Ko pa je ta začela delovati, je nenadoma za mnoge od njih (kot tudi za Slovence, rojene zunaj Slovenije) veljal drugačen postopek za pridobitev novega državljanstva kot pa za »njihove gostitelje«, kar 12 % priseljencev pa je bilo izbranih iz »aktivnega« registra prebivalcev, dostopnega občinskim upravnim enotam, ki podeljujejo občanom osebne dokumente.

Dejstvo, da je popis leta 2002 v Sloveniji zabeležil le skromna 2 % prebivalcev s tujim ali neznanim državljanstvom in brez državljanstva, je v nasprotju z napihnjeno predstavo o neprimerno večji dejanski prisotnosti priseljskih delavcev brez slovenskega državljanstva, ki najverjetneje vsaj deloma izhaja iz zavedanja, da se kar veliko število slovenskih delodajalcev izogiba davkom in prispevkom, s tem da zaposlujejo delavce na črno. Ob visoki stopnji brezposelnosti v Sloveniji pa to seveda še ne pomeni, da gre pri tem večinoma za delavce brez slovenskega državljanstva. Gosar (n. d., str. 25) navaja oceno, da bo Slovenija do leta 2020 potrebovala vsakoletni pritok približno 8000 novih priseljskih delavcev, če bo hotela ohraniti svoje gospodarstvo in blagostanje države; dejanske neto priselitve pa so se – po korenitem upadu v prvi

¹⁹ Med priseljenci srbske narodnosti v Sloveniji, denimo, je bilo leta 2002 samo 6,38 % starejših od 65 let, med prebivalci slovenske narodnosti pa je bilo starejših od 65 let kar 16 %. Podobno razmerje kot za slovenske Srbe velja tudi za druge priseljske narodnosti v Sloveniji (Popis 2002: Prebivalstvo po narodni pripadnosti, starostnih skupinah in spolu).

polovici devetdesetih let in postopnem dviganju v naslednjem obdobju – v zadnjih letih ustalile na komajda 3000 oseb letno (Josipovič, n. d.).

Pokroviteljska predstava o tem, da je Slovenija država gostiteljica, priseljenci pa so njeni gostje, torej le še dodatno izkrivlja stališče države in širše javnosti do pravic in položaja priseljencev, hkrati pa izkrivlja tudi samopodobo priseljencev samih ter njihov pogled na lastne pravice in položaj. Priseljenci namreč nikakor niso gostje v Sloveniji. Slovenija lahko gosti begunce, gostujoče profesorje, tuje strokovnjake, svetovalce, politične in druge delegacije, nikakor pa ne more gostiti lastnih delavcev, ki polnijo njen proračun, in še manj lastnih državljanov, ko pa jim vendar pripada. Če je slovenska družba gostiteljska družba, so tudi njeni priseljenški državljani gostitelji vseh prej naštetih gostov, sami pa zagotovo ne morejo biti gostje svoje lastne države in družbe. V svoji državi prav tako domačini kot vsi drugi državljani.

In čeprav se je marsikdo zgolj nevede ujel v past tega diskriminatornega poimenovanja, je učinek takšne rabe omenjenega popularnega termina za označevanje statusa priseljenih državljanov vselej demagoški in manipulativen. In potemtakem je kajpak tudi priseljenec raje nesporni gostitelj, torej *Slovenec*, kot pa nezaželen gost »iz Juge«, kar še dodatno spodbuja njegovo zatajevanje izvirne etnične identitete.

»NESLOVENEK TEŽJE DOBI ŠIHT«: KAJ JE ENAKOPRAVNOST?

Velik del anketiranih ima izrazito sporno predstavo o državljanski enakopravnosti. Med odgovori na vprašanje: »Menite, da so priseljenci v Sloveniji (ne)enakopravni na področju politike, verskega življenja, izobraževanja in poklicnega napredovanja?« so tudi mnenja, ki odražajo samoumevno podrejenost nekaterih priseljencev (ti pa so v veliki večini slovenski državljani): »Da, neenakopravnost obstaja, ker je uglavniem normalno da v tej sferi prednost imajo Slovenci.« (168) »Sem mnenja, da nikoli ne bodo imeli 100 % enakih možnosti, saj je po mojem mnenju dokaj logično, da se da prej možnost (npr. pri zaposlitvi itd.) državljanu istega rodu kot priseljencu.« (143) Drugim se zdi prav tako samoumevno, da naj bi bila enakopravnost pogojena s primerno izobrazbo in poznavanjem vplivnih oseb: »Mislim, da če so izobraženi in če poznajo 'prave' ljudi, imajo enake možnosti.« (173) »Odvisno je od posameznika, kaj si želi in če ima dovolj pravih znancev, da se potegne na površje in ne sprejme zgolj preživetja v tuji deželi.« (164)

Mnogi pa se počutijo enakopravne že s tem, da imajo kaj jesti (3). »Zadovoljni so tudi z nižjim standardom in znajo preživeti z manj denarja.« (63) Zadovoljni so s tem, da jim je tu bolje, kot bi jim verjetno bilo v starem kraju – ne glede na morebitne delovne poškodbe in poklicne bolezni, za katere niso nikoli prejeli odškodnine, ker si niso mogli privoščiti odvetnika, in ne glede na to, da si njihovi otroci ne morejo privoščiti šolanja, ker se je treba zaposliti in pomagati pri preživljanju družine, kakor hitro postaneš polnoleten. Drugače pač ne gre. Če imajo službo, se počutijo ena-

koppravne, če prejemajo (kakršnokoli) pokojnino, so enakopravni. Z drugimi vidiki (ne)enakopravnosti se niti ne ubadajo.

Dejansko pa se absurde zapreke pojavijo že pri samem pridobivanju državljanstva: »Zelo težko je dobiti službo če nimaš državljanstva ali stalnega bivališča. Bivališča ne moreš dobiti če nimaš službe itn.« (80) In državljanstva ne moreš dobiti brez stalnega bivališča. Državljanstvo – služba – stalno bivališče: začaran krog.²⁰ Podobno je s tujimi študenti: »Študentka sem, brez slovenskega državljanstva in potrebujem študentsko vizo; da bi dobila to vizo rabim plačat zdravstveno zavarovanje, potem pa začasno bivališče (kjer je velik problem, ker lastniki stanovanj za oddajanje redko prijavljajo podnajemnike). Problem je tudi račun v banki, katerega je možno odpreti samo ako imaš naslov, itn.« (172) Še en začaran krog.

Ko so priseljenci (tudi po več desetletjih redne zaposlitve v Sloveniji) večinoma z velikimi mukami in po brezupno dolgotrajnem birokratskem postopku (nekateri poročajo, da se je njim in večini njihovih znancev – rojakov, ki so se tako kot oni sami priselili v Slovenijo ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let, zaradi absurdnih zaprek vlekli naturalizacijski postopek tudi do dve leti in več)²¹ pridobili slovensko državljanstvo, so s tem vendarle hkrati dobili občutek nekakšne *avtomatične enakopravnosti*. Tudi ko jih z našim vprašalnikom vprašujemo, ali so priseljenci enakopravni, mnogi najprej odgovarjajo, da so. Ko pa jih povprašamo po konkretnih vidikih njihove enakopravnosti, se slika priseljenke realnosti nekoliko bolj izostri: »Če je 'neslovenec' težje dobi šiht.« (107) »Na delovnem mestu te še zdaj postrane podkopljejo da si Hrvat.« (67) »Vpliv okolja, če bi živel na Fužinah, dvomim da bi danes študiral!« (231) »Enakopravne možnosti v teoriji imajo vsi. V praksi je to nekoliko drugače, ker so ljudje omejeni in težko sprejemajo vse kar je tuje. Diskriminacija je povsod.« (169) »Tudi potomci priseljencev se danes spopadajo s problemom pridobivanja zaposlitve, saj so jim mnogokrat vrata zaprta zaradi slovenščine z naglasom ali neustreznega priimka.« (74) »Kot [slovenski] državljan druge narodnosti opazim nepravice pri iskanju službe in neenako isplačilo pri plačanem delu.« (159)

Sorazmerno pogosto v njihovih odgovorih je tudi navajanje lastne izkušnje z etnično *diskriminacijo pri podeljevanju stipendij*, tako tistim, ki se soočajo s socialno stisko, kot tudi tistim, ki izkazujejo nadpovprečne sposobnosti in rezultate. Razen *diskriminiranosti pri iskanju zaposlitve in neenakih pogojev na samem delovnem mestu* jih približno polovica izpostavlja tudi (svojo) *neenakopravnost pri poklicnem napre-*

²⁰ Prim. *Zakon o državljanstvu Republike Slovenije* in 7. člen *Zakona o prijavi prebivališča*. S podobnimi težavami se soočajo slovenski izseljenci – povratniki in njihovi potomci, rojeni v izseljenstvu, ki so se priselili v Slovenijo, o čemer razpravljajo naslednji prispevki: Marina Lukšič Hacin, *Vračanje Slovencev iz Argentine, Dve domovini/Two Homelands*, 20, 2004, str. 13–34; Kristina Toplak, »Dobrodošli doma? Vračanje slovenskih izseljencev v Republiko Slovenijo, prav tam, str. 35–51; Jernej Mlekuž, *Odnos Republike Slovenije do vračanja izseljencev in njihovih potomcev*, prav tam, str. 53–73.

²¹ Gl. J. Žitnik, *Immigrants in Slovenia: integration aspects, Migracijske i etničke teme*, 20, št. 2–3, 2004, str. 221–241.

dovanju: »Priseljenci morajo biti na vseh področjih še enkrat boljši od 'Slovencev', da lahko napredujejo.« (233)

Res je, da je priseljencem (ne glede na to, da so rojeni v Sloveniji) težje najti zaposlitev. Merila so 'zanje' enostavna – merijo po imenu in priimku, ki ne 'zvenita' slovensko, ne pa po sposobnostih, znanjih... človeka. /.../ Iz lastnih izkušenj lahko povem, da prej napredujejo Slovenci, kot pa 'priseljenci' (sebe težko smatram priseljenko, saj sem rojena v Ljubljani; moje ime pa je mnogim 'signal' za Neslovenko). Na kratko: na vseh področjih moraš biti trikrat boljši, da te 'nekako' sprejmejo. Sicer pa vodstvene položaje (govorim za podjetje, kjer delam) prevzamejo Slovenci in ne glede na kakovostnejše opravljeno delo, sposobnosti, predloge zunanjih sodelavcev, ne prideš niti v ožji izbor. /.../ Ne glede na to, da govoriš slovensko, dobro delaš, nisi prestopnik... nisi nikoli tako dober kot Slovenec. Vedno sledijo trud, samopotrjevanje; na koncu se vprašaš, zakaj tako? Zakaj te ne sprejmejo takšnega kot si, zakaj je *samo ime* dovolj, da te postavijo v predalček, iz katerega ne moreš. Mi vsekakor ne bomo rešili tega problema – gre za kulturo ljudi, ki je na zelo nizki stopnji. (204)

Področje neenakopravnosti, ki ga poudarjajo *domala vsi anketiranci*, je *verska diskriminacija*. Pri tem se skoraj brez izjeme – ne glede na lastno narodnost in vero – ogorčeno sklicujejo na problem gradnje džamije v Ljubljani: »Slovenija kot evropska država bi morala imeti džamijo!« (178) Če bi hotela ilustrirati njihovo tako rekoč enotno mnenje o tem, bi morala navesti skoraj vseh 249 odgovorov.

Številni anketiranci opozarjajo na različna področja etnične diskriminacije, ki ni le posledica ksenofobnega odnosa njihove okolice in širše družbe, ampak izrecno tudi *države*. Pri tem izpostavljajo (poleg verske in drugih) tudi svojo *politično neenakopravnost*: »10 % populacije nima predstavnika v parlamentu!«²² (160) »Priseljenci nemamo svoji politični prestavnikov.« (159) »Politična nezastopanost v parlamentu in ustavno nepriznana manjšina srbske skupnosti.« (151) »Priseljenci v Sloveniji so neenakopravni predvsem na področju politike kar se opaža v parlamentu RS kot največjemu polit. organu. Menim da bi v parlamentu mogli biti vključeni tudi predstavniki priseljencev kot nacionalnih manjšin.« (157) »V politiki ni nobenega pripadnika neslovenske nacije (razen ital. ali madjar. nacije) čeprav predstavljajo 1/10 populacije državljanov R Slovenije.« (249) »Na področju politike je zelo malo priseljencev /.../. Na vodilnih mestih, ali v predsedstvu strank, pa ne poznam niti enega priseljenca.« (154)

Lahko se reče da jih nema dovolj v političnem življenju predvsem ker so le italijanska i madžarska skupnost manjšine in jim je tako zagarantiran položaj manjšine, pa se lahko vključujejo v politiko. Zarad tega nema drugih etničnih skupnosti v javnom življenju dovolj. Svi oni *bi morali dobiti status manjšine* in tako *bi se več integrirali* v družbo v Sloveniji. (153)

²² Tu in v nadaljevanju poudarila J. Ž.

Če razumemo pojem integracija tako, kot ga opredeljujem v nadaljevanju,²³ potem zadnja predpostavka vsekakor drži. Mnogi s tem povezujejo tudi svojo *kulturno neenakopravnost*:

Seveda se z njimi ravna neenakopravno. Npr. zelo viden primer je kratenje pravice do verskega objekta (islamski center), nato *nepriznavanje statusa manjšine* narodom nekdanje bivše republike in s tem povezane vse ostale pravice. Priseljenci imajo neenakopraven položaj, saj se za njihovo *kulturno delovanje* namenjajo zelo skromna sredstva. Npr. 200.000 živečih [priseljencev] etničnih skupin (Srbi, Hrvati, Bošnjaki, Makedonci, Črnogorci, Albanci in ostali) dobijo sredstva na pod-

²³ Marina Lukšič-Hacin piše: »Načelo integracije pomeni opuščanje ideje o prisilni asimilaciji (Francija) ali nujni vrnitvi (Nemčija). Sem sodi tudi združevanje družin priseljencev, *dvojezično šolanje priseljenskih otrok, dopuščanje nekaterih političnih dejavnosti, razvijanje priseljenskih etničnih skupnosti*. Vendar pa na ta način poteka tiha asimilacija, ki je lahko učinkovitejša od prisilne.« (Marina Lukšič-Hacin, *Multikulturalizem in migracije*, Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1999, str. 158) Svoja razmišljanja podkrepi s stališči P. Klinarja (Klinar v Lukšič-Hacin, n. d. str. 158). Prav zato, ker se citirana ugotovitev v praksi potrjuje, danes nekateri raziskovalci razmišljamo še nekoliko drugače. Tako je mednarodno strokovno jedro (core expert group) pri zaključni redakciji dokumenta Evropske komisije *Skilled Migrants Integration Assessment Model – SMIAM: Guidelines* (sprejeto oktobra 2005) skoraj dobesedno upoštevalo moj predlog, ki se v 3. točki po uvodnih argumentih, v katerih se zaradi interdisciplinarne obravnave (in ne zgolj družboslovne) med drugim sklicujem tudi na splošne (slovarske) definicije pojma integracija: »1 combine (parts) into a whole; complete (sth that is imperfect or incomplete) by adding parts. 2 join with other social groups or different race(s),« zaključuje takole: »Hence, to integrate means to join, to complete, to add, to be fully included on equal terms. The immigrants' cultural integration means a full inclusion of the immigrant cultures, identities, values and patterns of behavior, on equal terms. Their values and habits are expected to attain equal validity and respect in the receiving countries as those of the native majorities.« (»Iz tega sledi, da 'integrirati se' pomeni združiti se, dopolniti, dodati, biti polno vključen na enakopravnih temeljih. Kulturna integracija priseljencev pomeni polno vključitev priseljenskih kultur, identitet, vrednot in vedenjskih vzorcev na enako-pravnih temeljih. Njihove vrednote in navade naj bi v deželah priselitve pridobile enako veljavo in spoštovanje kot vrednote in navade nacionalnih večin.« – J. Žitnik, *Suggestions concerning the provisional version of SMIAM*, Ljubljana, 26. april 2005, str. 3) Na str. 4 citiranega besedila pa s poudarjenim tiskom povzemam svoj predlog definicije takole: »Integration is a mutual process in which all parties involved must equally adopt the necessary mechanisms of adaptation.« V soglasju s celotnim predlogom koncepcije integracije kot dvosmernega procesa je omenjeno strokovno telo v nadaljevanju postopka dodatno vključilo v dokument vrsto normativnih predlogov, sklicujoč se prav na takšno razumevanje integracije z nedvoumnimi formulacijami, kot npr. »...with a view to a two-way conception of integration« (2. priloga, str. 18), temu primerno pa so že v uvodni del dokumenta dodatno vključili naslednjo definicijo: »2. The definition of 'wise' integration: ... in some meanings the very term 'integration' does not envisage any subordination on the part of those who integrate but, on the contrary, their insertion with equal dignity. For example, the Merriam Webster Online Dictionary defines integration as 'incorporation of equals into society or an organization of individuals of different groups (as races)' (<http://www.m-w.com/>). Integration, therefore, may also be taken to mean a completion of what a society already possesses with what it lacks, with new values, identities, models and cultures. /.../ Integration is thus viewed here as a two-way process requiring mutual efforts between immigrants and their receiving societies.« (Poudarjeno v izvirniku.) ([www.smiam.org /documents/SMIAMLGENGL.pdf](http://www.smiam.org/documents/SMIAMLGENGL.pdf), str. 27–28)

lagi razpisa Ministrstva za kulturo, ki je samo 1x letno. Letos je bilo namenjenih 20.237.000,00 SIT. (176)

Menim, da so priseljenci pri osamosvajanju Slovenije bili prevarani od strani oblasti. Citiram izjavo g. Bavčarja iz leta 1990: »Zatečenega stanja ne bomo spreminjali.« Mišljeno je na status priseljencev, ki smo tukaj, v SFR Jugoslaviji, imeli določene nacionalne pravice (jezik, učni program v šolah itn.) Slovenija je postala NACIONALNA država slovenskega naroda in dveh nacionalnih manjšin, ostali svoje nacionalne pravice lahko uveljavljajo na nivoju kulturnih društev. (248)²⁴

Pravnik in (do nedavnega) učiteljica pa navajata tudi svoje izkušnje z etnično depriviligiranostjo, diskriminacijo ali *nestrpnostjo v državnih in javnih zavodih*, s čimer se srečujeta pri svojem delu: »Pritožbe glede obnašanja posameznih uslužbencev v državni upravi in zavodih (npr. pokojninski zavod).« (160) »Njihov slabši status se vidi pri tem, da najslabša dela (npr. čistilke, gradbeniki in podobno) opravljajo priseljenci, da največ problemov v šolah imajo prav njihovi otroci (poučevala sem jih), da nekateri priseljenci nimajo svojih cerkev (muslimani), da nekatere hočejo izločiti iz svojih razredov v šoli v posebne razrede (mislim na Rome) itn.« (162) Tudi 51-letni urednik bošnjaškega priseljskega glasila ve za primere etnične diskriminacije v slovenskih šolah: »Na tekmovanju iz slovenščine je na eni od srednjih ljubljanskih šol najboljšo nalogo imela deklica neslovenske narodnosti. Komisija se je odločila, da ji ne podelijo zaslužene ocene, saj bi kot zmagovalka prezentirala tisto šolo na nadaljnjem tekmovanju; (na kamniški gimnaziji podobno).« (248)

Ustavno zagotovljena enakopravnost vseh državljanov je eno, priseljska resničnost pa je očitno nekaj drugega. Naši anketiranci opažajo svojo neenakopravnost tako rekoč na vseh področjih in o tem tudi dokaj odkrito poročajo. Nekateri pa kajpak razmišljajo tudi o samem jedru fenomena priseljske neenakopravnosti:

Osebo sem vedno preziral postavljanje narodnosti kot družbeno-integracijskega dejavnika. V zgodovini so bili omenjeni dejavniki vera, ideologija (komunizem, nacizem, fašizem...), vendar so se izkazali za nestanovitne, na nek način nezanesljive. Države, ki so bile ustanovljene na bazi teh dejavnikov, so razpadle. Narodnost pa je tisti faktor, na podlagi katerega je možno formirati stabilno državo, tj. naci-

²⁴ Podobno ugotavlja Gosar: »Dokument, ki je bil sprejet na Dunaju leta 2001, pušča ob strani vse, kar zadeva manjšinske pravice številnih pripadnikov etničnih skupin, ki so v bivši Jugoslaviji iz ekonomskih razlogov migrirali v državne enote, ki so zdaj postale suverene nacionalne države. Multiidentitetna toleranca do priseljskih državljanov neslovenske narodnosti je nenadoma usahnila. Narodnostno poreklo priseljencev iz republik nekdanje Jugoslavije se prezira od leta 1991, saj imajo po ustavi nacionalne države samo avtohtone etnične skupnosti pravico do manjšinskega predstavnštva (v državnem zboru, na področju šolstva itd.).« – Anton Gosar, *Selected demographic impacts of migrations: the case of Slovenia, Migrants and Education: Challenge for European School Today*, ur. Dan D. Daatland in Jernej Mlekuž, Ljubljana: Institute for Slovenian Emigration Studies at ZRC SAZU, 2005, str. 23–24.

onalno državo. Na ta način pripadnost neki narodnosti postane najvišja vrednota, s katero se lahko posameznik ponaša. Tekma se prenese s področja kdor več ve in zna na področje kakšne narodnosti si. *Posledica tega je slab položaj pripadnikov »napačnih« narodnosti.* Žal, nacionalna država je evropski standard. (248)

To seveda nikakor ne opravičuje velike verjetnosti, da boš imel kot priseljenec (pa ne samo v Evropi) že a priori slabši status od drugih državljanov, s tem pa tudi neenake možnosti v državi, ki ji zdaj v vseh pogledih pripadaš in ki naj bi ti v vseh pogledih pripadala.²⁵

»SEVEDA SE MORAMO PRILAGODITI DRŽAVI, V KATERI ŽIVIMO«: KAJ JE PRILAGAJANJE?

Niti en sam odgovor anketiranih priseljencev od 3486 opisnih odgovorov, kolikor jih obsega 249 izpolnjenih vprašalnikov, ne implicira pojmovanja, da je *družbeno prilagajanje vzajemni proces*. Nasprotno, vsem, ki omenjajo prilagajanje, se zdi samoumevno, da se morajo oni prilagoditi »gospodarjem« v deželi, v katero so se priselili, ne pa tudi obratno. »Vem in mi je popolnoma jasno, da se moram prilagoditi državi v katero sem se naselil. To prilagajanje mora zajemati tako jezikovno kot tudi kulturno, versko in druga področja. Moti me le, da politika zelo dosti vpliva na medsebojne odnose, to je prepire in druge stvari. Pol pa nastane tisti 'ti Hrvat', ti Srb in podobno.« (30) »Če se prilagodijo okolju imajo enake pravice, če so katoliki maju iste pravice.« (66) »Odvisno od prilagoditve priseljenca v tej sredini!« (83) »Če se ti vklopiš normalno v okolico, te ta okolica sprejme.« (78) »Za katoličane ni razlik, ostali naj bi se prilagajali.« (58) »Prilagodila sem se svoji okolici. /.../ Probleme imajo tisti ljudje, ki se nočejo prilagoditi. In take bi sama poslala nazaj od kod so prišli.« (108) »Vsak se mora prilagoditi situaciji. /.../ Kot Slovenec imaš sigurno večje možnosti.« (106) »Opažam, da v mnogih primerih v moji okolici imajo priseljenki slabši položaj, kar pa je predvsem povezano s slabšo izobrazbo, slabim poznavanjem jezika in (ne)prilagajanjem novemu okolju.« (127)

Menim, da je največji problem priseljencev le v prilagajanju. Ljudje, ki se prilagodijo, se vklopijo v družbo in tudi napredujejo. S prilagajanjem pa ne mislim, da morajo odvreči svojo kulturo, jezik ali običaje, saj jih tudi sama nisem. Ampak, da se prilagodijo kar se tiče slovenskega jezika, nekaterih družbenih pravil²⁶ in podobno. (162)

V nasprotju s sodobnimi trendi in dokumenti EU, ki predvidevajo, da naj se de-

²⁵ O inferiornem položaju priseljencev v državah EU piše nepregledno število avtorjev s področja evropskih priseljenskih študij. Njihovo selektivno navajanje bi bilo na tem mestu nesmiselno.

²⁶ Družbena pravila pa kajpak določa nacionalna etnična večina. Družbenih pravil priznanih in nepriznanih etničnih manjšin širša družba večinoma še vedno ne upošteva.

lodajalec, ki zaposluje tujejezične priseljence, predhodno nauči njihovega jezika in se dobro seznanj z njihovo kulturo,²⁷ je v Sloveniji tudi *jezikovno prilagajanje* še vedno povsem samoumevno zgolj enostransko: »Možnosti za delo so za vse enake, osnovni pogoj pa je, da znaš slovensko. Jaz sem se vedno povsod pogovarjala slovensko in nisem nikoli imela nobenih težav.« (26) »So enakopravni, če le znajo slovensko.« (41) »Osebo nimam nikakršnih težav, /.../ govorim zelo lepo slovenščino, tako da mnogi sploh ne opazijo, da nisem čistokrvna Slovenka.« (43) »Tudi jezikovnih ovir ni bilo, ker sem se prilagodila okolju.« (126) »Včasih grdo gledajo zaradi jezika oz. naglasa.« (123) »Se pa opazi nestrpnost v javnih službah, pa tudi v širši družbi, posmehovanje če kdo ne zna dobro govoriti slovenščine.« (128) »Včasih ob uporabi srbske besede naletiš na komentar 'govori slovensko'.« (117) »Narobe je to, da ocenjujejo ljudi po naglasu in ga s tem avtomatsko podcenjujejo. Drugače bi bilo, če bi prišel kot primer Anglež in poskušal govoriti slovensko. To ne bi tako motilo, kot če govoriš slovensko s hrvaškim (ali srbohrvaškim) naglasom.« (107) »V službi sem zelo spoštovana, ker sem strokovnjak na svojem področju. Imam težave s slovenskim jezikom, takoj se ugotovi, da sem iz bivših republik Jugoslavije, tako da večkrat vidim, da mi nekateri zamerijo, da moja slovenščina ni popolna. Opazila sem, če se v pogovoru omeni angleška beseda, je to super, kul, če pa poveš kjero besedo v srbohrvaščini, si manj vreden in te gledajo v slabi luči in te zmerjajo z 'bosanec'.« (118) »V Ljubljani se nobeden ne bo z Vami menijo hrvaško, samo angleško, nemško.« (206)

Ob vsem razpravljanju o pomenu kulturnega pluralizma, medkulturnega spoznavanja in kulturne enakopravnosti je za superiorno »staroselsko« družbo, ki prav tako kot priseljenci sami razume prilagajanje kot enostranski proces (novi se morajo prilagoditi starim), priseljenčeva popolna kulturna asimilacija očitno še vedno najsprejemljivejša opcija. To opažajo tudi priseljenci: »Težav nimam, ker sem asimiliran v slovensko okolje od rane mladosti.« (62) »Odvisno od asimiliranosti v družbi!« (247) »Težave (zame) so se zmanjšale po končani osnovni šoli, kjer je bilo največ žalitev in diskriminacije, predvsem s strani otrok. /.../ Z ostalimi težavami nisem soočena, ker sem v večini že asimilirana v slovensko družbo, iz katere razen s priimkom ne izstopam po drugih

²⁷ Kot rečeno, je evropski dokument, ki se dotika tudi tega vprašanja, *Skilled Migrants Integration Assessment Model – SMIAM: Guidelines*, rezultat obsežnega projekta Evropske komisije (besedilo je pripravila in dokončno formulirala vodja projekta Alessandra Cancedda). Dokument, ki je bil 5. oktobra 2005 potrjen in sprejet v Bruslju, v 2. prilogi na str. 18 s poudarjenim tiskom opozarja: »Vendar pa je treba upoštevati, da se glede na dvosmerno razumevanje integracije soočamo s problemom pomanjkanja medkulturnih veščin pri delodajalcih /.../, kar dodatno otežuje interakcijo s priseljenci.« Gre še za enega od dopolnil, ki sem jih predlagala med revidiranjem predloga dokumenta in ki jih je ožja ekspertna skupina vključila v dokončno verzijo dokumenta (J. Žitnik, *Suggestions concerning the provisional version of SMIAM*, Ljubljana, 26. april 2005, str. 3–4). Med upoštevanimi predlogi za končno formulacijo dokumenta sta bila tudi dosledna zamenjava izraza *hosting society/country* z izrazom *receiving society/country* in pa predlog, da naj metodološki model za ocenjevanje stopnje integracije vključuje tudi spremljanje prisotnosti sovražne retorike političnih predstavnikov in drugih udeležencev v javni komunikaciji, medijev, internetnih forumov ipd. (ibid.); slednje je bilo vključeno v končno verzijo dokumenta na str. 44, 99, 100, 101, 104 in 129.

stereotipih o priseljencih, ki v Sloveniji veljajo.« (74) Del anketirancev vidi jasno odražanje asimilacijskega pritiska v poslovenjeni pisavi imen: »Spreminjanje priimkov v trdi č → č in govorjenjem da je poreklo itak nepomembno. /.../. Zaradi asimilacije ne izpostavljajo da so priseljenci /.../. Dušan Jovanović se je šele po tridesetih letih izpostavil z svojim (nejasno) in mehkim č.« (249)

Nekateri pa so mnenja, da celo takšna (enostranska, podrejena) prilagoditev novejših državljanov dominantnim »domačinom« ne reši problemov sprejemanja: »Določene težave nastopijo pri tem, da kot priseljenec v vsaki državi tudi v Sloveniji do svoje smrti ostaneš tujec. Tudi če se *integriraš*, prilagodiš družbi in njenim zahtevam, ostal boš tisti ta drugi (tujec) v kakršnemkoli sistemu.« (111) (Poudarila J. Ž. O tem, kaj je integracija, pišem v nadaljevanju.) »Kot pripadnik drugega naroda se soočam [s težavami] v domačem kraju. Starši živijo tukaj že 37 let. Brat je rojen tukaj, njegova dva otroka in seveda sam sem tu rojen. Ampak v očeh *nekaterih* domačinov smo še vedno 'forešti' – tujci. Vedno problem za karkoli. Po vsem tem času te sploh ne obravnavajo kot domačina, in se odločajo sami brez posveta.« (125)

61. člen Ustave Republike Slovenije se glasi: »Vsakdo ima pravico, da *svobodno* izraža pripadnost k svojemu narodu ali narodni skupnosti, da goji in izraža svojo kulturo in uporablja svoj jezik in pisavo.« (Poudarila J. Ž.) Odgovori na 12. anketno vprašanje, ki se glasi: »V katerih jezikih se pogovarjate doma, s prijatelji, v službi in drugje? Kaj vpliva na vašo izbiro jezika?« pa terjajo resen razmislek. Praktično vsem, ki so temu vprašanju posvetili nekoliko pozornosti, se zdi samoumevno, da govorijo – ali vsaj poskušajo govoriti – slovensko, kadar je v družbi le kak Slovenec (čeprav bi ta morda prav tako dobro razumel materinščino vseh ostalih v družbi). Nekateri razumejo enostransko jezikovno prilagajanje v še bolj rigoroznem smislu: »Kot sem že omenil v 10-tem vprašanju se moramo prilagoditi državi v kateri živimo. To pomeni, da se vedno in vsepovsod v sloveniji pogovarjam Slovensko, razen z kakim turistom.« (30) Na magnetofonskem posnetku okrogle mize »Vsi drugačni, vsi enakopravni«, ki jo je leta 2003 organiziral Jernej Mlekuž na Osnovni šoli Oskarja Kovačiča v Ljubljani (arhiv ISI), je zabeleženo pričevanje tamkajšnjih učencev: kadar jih na hodniku med odmorom njihovi učitelji slišijo govoriti v materinščini, jih opozorijo, da morajo govoriti slovensko. Pri tem pa se niti učitelji niti učenci očitno ne zavedajo, da slovenska ustava vsakemu državljanu zagotavlja *pravico do svobodne uporabe svojega jezika*, torej tudi v javnosti. O tem razmišljajo tudi naši anketiranci:

Čas bi bio da se prevladajo jezikovne barjere, da se omogoči otrokom družin iz mešanih braka naj pohađajo šole in uče maternji jezik. Danes naši otroci (Fužine) ne govore čisto ne slovenski, ne srbski, ne bošnjaški, ne hrvaški jezik – kar je katastrofalno za okolje v katerem žive. (245)

Zaradi maternjeg jezika smo izloženi razno raznim ignorancijam. – V javnosti kot službenih prostorih se zahteva govorjenje slovenskog jezika brez obzira če si včeraj stopo v Sloveniju ali prej, ali pa ne glede na možnosti in talentiranosti za

učenje kakšnega stranega jezika. – Slovenija ne prizna da je važno da se razumemo, temveč moraš slovensko govorit. – Našim otrocima je prepovedano v šolama ali pa v vojski govorit maternji jezik. – V šolah otroci ki ne obvladajo dobro slovenski jezik so izloženi žalitvam, izoliranosti od strani vršnjakov kar im omogočajo učitelji, starši pa ih toga učijo. (246)

Za vreme bratske države, niko od nas nije zahtevalo znanje i poznavanje jezika. Tako da se svak učio jezika sa (ne razumem), dono ja latinski naglasak, onaj makedonski, slavonski, bosanski i da ne nabrojam više, svako tuče po svoje i svako krivi domači jezik po svom jeziku, ko što sam i ja počeo da vam pišem ove odgovore na slovenačkom pa vidite i sami našta to liči. Kod domaćina to izazivalo podsmeh, ruganje pa i srd. I eto tako mi počeli da se rvamo između sebe, mi njima Janezi, oni nama Čifuri i tako vam je to i danas. Marko Pohlin je reko ljubi rojaki ne sramujmo se svojega jezika, vsaj ni tolk slab kolk mislimo da je! (247)

Res je, tudi avtentične govornice priseljencev so legitimni, čeprav formalno nepriзнani dialekti z dolgo tradicijo, podobni danes tako cenjenim narečjem na jezikovno mešanih območjih. Kot take bi jih morali negovati, beležiti in ohranjati, ne pa preganjati. Spodbujati bi morali njihovo vsestransko uporabo na vseh funkcijskih ravneh jezika. V takšnih narečjih, ki vsebujejo besedišče in slovnične značilnosti dveh, treh in več jezikov, so bila napisana nekatera vrhunska dela sodobne svetovne književnosti (žal pa jih stroka večinoma obravnava ločeno od nacionalnih književnosti, katerih del so, in še v tem smislu jih pogosto tretira le kot nekakšne eksotične literarne specialitete).²⁸

EDWARD CLUG IN PREŠERNOVA PROSLAVA: KAJ JE INTEGRACIJA?

Prepad med (na eni strani) formalnimi ali reprezentativno prikazovanimi pogoji in (na drugi strani) realnimi pogoji za svobodno izražanje etnične/kulturne identitete priseljencev v Sloveniji oziroma za enakovredno vključevanje njihovih kultur v slovensko polikulturo je očiten. Logična, pa tudi kar se da prijazna razlaga za tolike kršitve ustavnih, zakonskih in osnovnih socialnih človekovih pravic²⁹ priseljencev kot tudi razlaga za njihovo pogosto samoumevno sprejemanje teh kršitev je ta, da se niti

²⁸ Več o tovrstnih leposlovnih delih in problematiki njihove obravnave npr. v: Janez Strutz, *Dialog, Polyphonie und System: zur Problematik einer Geschichte der "Kleinen Literaturen" im Alpen-Adria Raum*, v: *Kako pisati literarno zgodovino danes?*, ur. Darko Dolinar in Marko Juvan, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2003, str. 287–317, in v posameznih prispevkih v: *Komparativna literatura in interkulturelne razmerje v Sloveniji*, ur. J. Strutz in P. V. Zima, Frankfurt am Main: Lang, 1991; deloma tudi v: *Literarische Polyphonie: Übersetzung und Mehrsprachigkeit in der Literatur*, ur. J. Strutz in P. V. Zima, Tübingen: Narr, 1996.

²⁹ Jacques Maritain, *Človek in država*, prev. Cirila Toplak, Ljubljana: Študentska založba, 2002, str. 127–128.

večinska družba niti priseljenci sami takšnih kršitev očitno ne zavedajo, saj jih nihče ne opozarja nanje: »Dejansko [priseljenci] nimajo slabši položaj. Ustvarijo si ga sami s tem, ko se obnašajo tukaj tako, da vsiljujejo svoje kulture in običaje in se ne prilagajajo *normam države*. V nasprotju pa [so] tisti, ki so se temu prilagodili...« (116, poudarila J. Ž.) Norme države pa očitno določajo pripadniki etnične večine in morda še avtohtonih manjšin, zastopanih v državnem zboru, ne pa vsi državljani.

Enako selektiven je dostop do oblikovanja *druženih norm*, »sprejemljivih« vedenskih vzorcev, navad in navsezadnje tudi vsega tistega, kar se sme kititi z nalepko »nacionalne tradicije«. »Percepcija slovenske nacije kot večetnične tvorbe se znotraj skupine etničnih Slovencev še ni 'udomačila'.«³⁰ A če je nacija kajpak vendarle mnogoetnična, mar ni takšna tudi njena tradicija? Dejstvo, da je v Romuniji rojeni baletnik, koreograf in režiser Edward Clug, vodja baleta SNG Maribor in dobitnik nagrade Prešernovega sklada 2005, 7. februarja istega leta režiral Prešernovo proslavo v Cankarjevem domu, je bilo deležno izrazito protislovnih komentarjev, na kar opozarja tudi neka naša anketiranka: »Navedla bom primer meni zelo simpatične osebe – Edward Clug. To da je režiral predstavo ob največjem kulturnem prazniku ogromno pove (v pozitivno smer). Tako kot gospod Clug se tudi jaz ne počutim kot tujka. To da so bili komentari da je predstavo režiral tujec, govori o provincializmu in ozkosti komentarja – ne pa o možnostih.« (24) Tudi da so v *slovenskem* Cankarjevem domu v Ljubljani na praznični dan jeseni 2005 postregli povabljenim z (v Sloveniji že zdavnaj sprejetim, udomačenim in med slovensko mladino sploh izrazito priljubljenim) burekom, je dvignilo več prahu (nekateri so bili namreč mnenja, da bi morali postreči s kako tradicionalno slovensko jedjo) kot pa Kreslinova *angleška* izvedba Sinatrove in Ankove (!) skladbe *My Way* ob davni priložnosti mednarodne promocije samostojne *Slovenije*. Mar Cankarjev dom ni osrednji kulturni hram Slovenije, dežele z različnimi kulturnimi tradicijami? So med nacionalnimi tradicijami ene legitimnejše od drugih? »Ves čas se govori o priseljenicah in njihovi asimilaciji v družbi, ne pa o ohranitvi njihovih običajev. To je kulturni fašizem.« (97)

Očitno lahko sklepamo o ideološki pogojenosti hierarhije dopustnosti »tujih« prvin v slovenski kulturi (dobrodošle, dopustne, nezaželenne, nedopustne ipd.). Kdor je bolj naklonjen avstro-ogrskega obdobju slovenske zgodovine, se mu bodo zdele kulturne prvine nemško-avstrijskega izvora »naravnejši« sestavni del slovenske kulture od drugih. Kdor bolj simpatizira z globalizacijo ameriške kulture, bo še najlažje sprejel v slovensko kulturo prvine »univerzalne« kulture in komunikacije zahodnega sveta. In kdor se je v obdobju Slovenije v skupni jugoslovanski državi bolje počutil kot danes, bo lažje kot drugi sprejel v slovenski kulturi tiste prvine, ki so vanjo vstopile večinoma v jugoslovanskih časih. V čem je paralela med motečim učinkom srbizmov, hrvatizmov in »jugonaglasa« v slovenskem prostoru v primerjavi z anglicizmi in nemcizmi, o čemer pripovedujejo odlomki iz odgovorov naših anketirancev v prejšnjem razdelku,

³⁰ Miran Komac, Varstvo »novih« narodnih skupnosti v Sloveniji, *Razprave in gradivo*, 43, 2003, str. 33.

in bureka v Cankarjevem domu? Kadar tam ob priložnosti proslavljanja kakega slovenskega nacionalnega praznika postrežejo povabljenim s francoskimi siri ali kanapeji s francosko pašteto, se ob to nihče ne obregne. In vendar se v zadnjem času vse več govori o (kulturni) integraciji priseljencev. Ali res vemo, o čem govorimo?

V tej državi je moja narodna in verska identiteta na nek način moj na privatno sfero obsojen »hobi« in ne samoumevnost. Nas Bošnjakov in ostalih nepriznanih manjšin v formalni sferi v tej državi v kolektivnem smislu praktično ni. Edina integracijska politika, ki jo država Slovenija pozna in izvaja, je odsotnost-vsakršne-premišljene-integracijske-politike☹. Včasih (še en izmed mojih subjektivnih občutkov) se mi zdi, da večina Slovencev in Slovenk od nas pričakuje brezpogojno asimilacijo in še hvaležnost ob tem (ker nam je ta možnost omogočena, možnost prehoda iz »umazane balkanskosti« v »uglajeno podalpsko srednjeevropskost«☺), podobno kot so od nas pričakovali neko brezmejno hvaležnost, ko so »nam podelili državljanstvo« – kot da to ni bilo nekaj, kar bi nam v času slovenske odcepitve samoumevno pripadalo ob upoštevanju vseh posebnosti naše tedanje individualne in kolektivne situacije. (175)

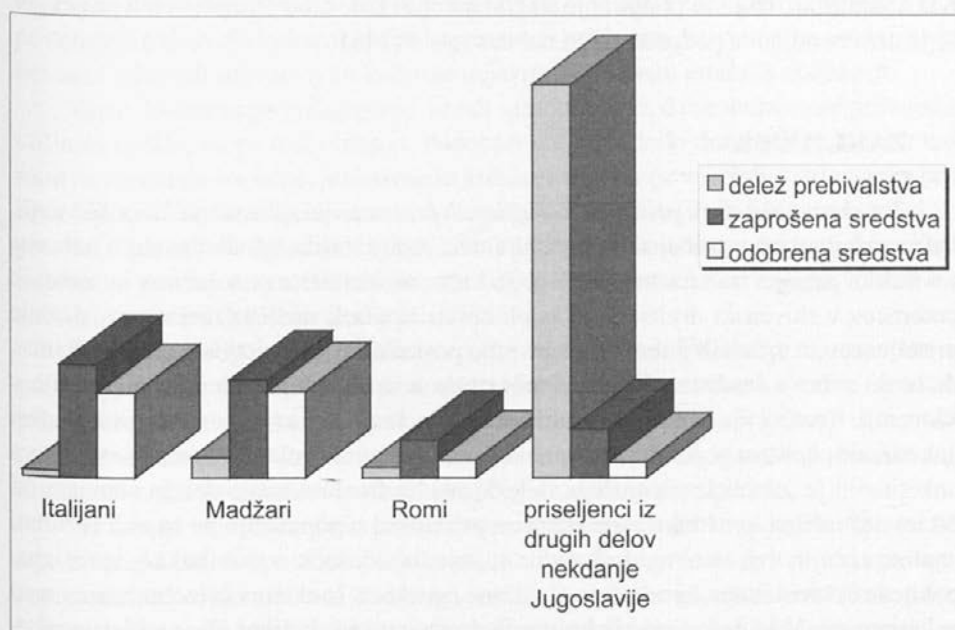
Kako torej v Sloveniji sploh pojmujeemo kulturno integracijo? Celo elitni priseljski pisatelji se imajo za integrirane takrat, ko začnejo pisati v slovenščini ali ko začnejo vodilne založbe objavljati njihova dela v slovenskem prevodu, ne pa takrat, ko začnejo (oziroma naj bi začele) tudi osrednje slovenske založbe objavljati njihova dela v njihovi materinščini. Večina Slovencev (slovenskih državljanov ne glede na etnično poreklo) razume pojem (kulturna) integracija v smislu *enostranske, podrejene prilagoditve, zatajevanja* etnične, jezikovne in kulturne identitete »enakopravnih« priseljenih državljanov in njihovih potomcev; v končni fazi jo večina dejansko razume v smislu *kulturne in jezikovne asimilacije*. Prav tako jo razumejo tudi naši anketiranci. V najnovejšo mednarodno terminologijo pa vse bolj vstopa ravno nasprotni pomen tega pojma.³¹ Integracija naj bi pomenila neokrnjeno vključitev, enakopravno združitev, medsebojno povezavo različnih, vendar enakovrednih sestavnih delov. Jezikovna integracija je torej *enakopravna vključitev* priseljskih in drugih manjšinskih jezikov *med nacionalne jezike*, kulturna integracija pa je *enakovredna vključitev* priseljskih in drugih manjšinskih kultur *v nacionalno polikulturo*. Prevajanje med nacionalnimi jeziki je kajpak osnovni pogoj za kulturno integracijo, za tvorno interakcijo in sožitje nacionalnih sokultur. Ohranjanje, razvijanje in uveljavljanje avtentičnih priseljskih kultur (ne samo kulturnih dejavnosti ob sorazmerno enakovrednem državnem sofinanciranju, kot so ga deležne avtohtone manjšine, ampak tudi ohranjanje in uveljavljanje priseljskih vrednot, običajev, mentalitete, načina življenja) v sklopu nacionalne polikulture in enaki pogoji za vsestransko uporabo vseh nacionalnih jezikov, vključno z njihovim neoviranim vstopom v osrednje nacionalne medije, založbe, prireditve, znanost

³¹ Gl. op. 23.

in šolstvo, pa je drugi osnovni pogoj za dejansko jezikovno in kulturno integracijo. Le v takšnih pogojih se priseljenecem ne bo več treba obremenjevati s tem, kdaj smejo biti v lastni državi to, kar so (etnično in kulturno), in kdaj ne.

Eden od dejavnikov, ki lahko posredno zbuja pomisleke priseljencev glede izražanja svoje etnične in kulturne identitete, so njihove neenake možnosti v okviru državnega sofinanciranja manjšinskih in priseljenjskih kulturnih dejavnosti, kar – tudi po mnenju anketiranih – v veliki meri pogojuje razvoj, uveljavitev in promocijo priseljenjskih kulturnih dejavnosti v širši slovenski javnosti. To pa močno vpliva na kulturno samopodobo priseljencev, ki jo ti prenašajo na svoje otroke in vnuke. Zaradi zavrte integracije priseljencev in njihovih kultur večina Slovencev še vedno dojema slovensko družbo kot monokulturno, torej tako, kot da avtohtone in priseljenjske etnične skupnosti nikoli ne bi obstajale v tej deželi, kot da ne bi ničesar prispevale k njeni kulturi, kot da nikoli ne bi bile del nacije, ki je ustanovila svojo suvereno slovensko državo. Podatek o državni participaciji pri sofinanciranju priseljenjskih kulturnih dejavnosti pa priča o tem, da takšna predstava ni vkoreninjena le v slovenski javnosti, ampak tudi državi.

Kulturne dejavnosti priseljencev so bile vključene v državno sofinanciranje po letu 1992.³² Pa pogledjmo, kolikšna je njihova dejanska kulturna enakopravnost na tem področju. Slika 2 prikazuje razmerje med velikostjo avtohtonih manjšin in priseljenjskih skupnosti v Sloveniji (na osnovi narodnostne opredeljenosti njihovih pripadnikov, popis

Slika 2: Slovenske državne subvencije za kulturne dejavnosti manjšin, 1998-2000: primerjava med sofinanciranjem avtohtonih in priseljenjskih skupnosti

³² Vesna Čopič in Gregor Tomc, *Nacionalno poročilo o kulturni politiki Slovenije*, Ljubljana: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, 1996, str. 187.

2002) ter višino zaprošenih in odobrenih sredstev iz kulturnega proračuna. Razmerje med zaprošenimi in odobrenimi sredstvi v letih 2001–2004 je približno enako kot v prejšnjih letih.

Vsota vseh državnih subvencij za kulturne dejavnosti avtohtonih in priseljskih manjšin predstavlja 0,54 % kulturnega proračuna RS. Ker so veliko večino teh sredstev prejele avtohtone manjšine, ki vse skupaj (vključno z romsko skupnostjo) predstavljajo 0,6 % prebivalstva Slovenije, bi tak delež kulturnega proračuna lahko interpretirali kot ustrezno zaščito teh manjšinskih kultur. Na drugi strani pa so priseljske skupnosti, ki glede na narodnostno opredeljenost v popisu 2002 predstavljajo 6,2 % slovenske populacije, torej imajo več kot desetkrat toliko pripadnikov kot vse avtohtone manjšine skupaj, prejele le 0,03 % kulturnega proračuna. To pomeni, da je znesek državnih subvencij, preračunan na osebo, namenjen, denimo, slovenskim Italijanom, več kot *tristokrat večji* od zneska na osebo, ki ga za svoje kulturne dejavnosti prejemajo priseljenci. Mnoga od njihovih 62 (večinoma kulturnih) društev se prijavljajo na vsakoletni razpis Ministrstva za kulturo, vendar je velik del njihovih vlog vsako leto zavrnjen. Slika 2 jasno kaže, da je razlika med zaprošenimi in odobrenimi sredstvi pri italijanski, madžarski in romski skupnosti povsem neprimerljiva z deležem oziroma obsegom zavrnjenih vlog priseljskih kulturnih društev. O tem poročajo tudi naši anketiranci: »Slovenija naj bi finančno podpirala kulturne dejavnosti priseljencev, a osebno vem, kot dolgoletni član KD »Sandžak«, da je to podpiranje tragikomedija. Letos, od 5 prijavljenih projektov, se je država odločila podpreti samo naš časopis.« (248)

ZAKLJUČEK

Z Anketo o položaju priseljencev, njihovih potomcev in njihovih kultur v Sloveniji, katere rezultati so v pričujočem članku analizirani z vidika spodbujevalnih oziroma zaviralnih pogojev za izražanje etnične in kulturne identitete priseljencev in njihovih potomcev v slovenski družbi, smo želeli zbrati čim bolj različna mnenja in izkušnje priseljencev in njihovih potomcev, zato smo poskušali z njo zajeti takšne anketirance, da bi se njihova struktura čim bolj pokrivala s strukturo priseljske populacije v Sloveniji. Temu cilju v zadostni meri ustrezajo krajevna in regionalna zastopanost anketiranih, njihova generacijska, spolna in narodnostna struktura. Starostna struktura anketiranih je zaradi izstopajočega deleža mladih in skromnega deleža starejših od 60 let neznatna, prav tako neznatna za priseljsko populacijo pa so tudi rezultati analize zadnjih treh strukturalnih vidikov, zajetih v 5. točki vprašalnika – izobrazba, poklic in delovni status, ki odražajo povečano prisotnost študentov in izobražencev med anketiranimi. V 15 priseljskih kulturnih društev od 62, kolikor jih je registriranih v Sloveniji, je aktivno vključenih nekaj več kot deset odstotkov anketirancev. Pri tem je treba izpostaviti, da raziskava ni bila osnovana na reprezentativnem vzorcu, temveč smo uporabili metodologijo študije primera, ki je že načelno zasnovana na naključnem

vzorcju. To moramo upoštevati tudi pri vseh sledečih zaključkih, ki se nanašajo zgolj na naš naključni vzorec in jih nikakor ne moremo posploševati.

Večina anketiranih poudarja, da so ponosni na svoje narodnostno poreklo, približno tretjina pa jih priznava, da po potrebi zatajijo svojo etnično identiteto ali poreklo. Pri tem največkrat omenjajo narodnostno nestrpnost (tudi v različnih uradih in javnih zavodih) kot razlog za prikrivanje svoje etnične identitete.

Med anketiranimi je manj kot deset takšnih, ki vidijo kakršnokoli prednost v svoji priseljski situaciji; kot prednost navajajo znanje dveh maternih jezikov in vraščenost v dve kulturi. Skoraj vsi pa s precejšnjim poudarkom pišejo o težavah, ki jim jih v Sloveniji prinaša njihovo neslovensko poreklo.

Velik del anketiranih ima sporno predstavo o državljski enakopravnosti. Mnogi se počutijo enakopravne že s tem, da je vsaj en član družine redno zaposlen, da otroci obiskujejo šolo in da imajo kaj jesti. V njihovih odgovorih na vprašanja o konkretnih vidikih njihove enakopravnosti pa se pokaže povsem drugačna slika njihove priseljske realnosti. Pogosto v njihovih odgovorih je navajanje lastne izkušnje z etnično diskriminacijo v šolah, pa pri podeljevanju štipendij, pri iskanju zaposlitve, na delovnem mestu in pri poklicnem napredovanju.

Več kot 90 % anketirancev poudarja versko diskriminacijo, malo manjši pa je delež tistih, ki opozarjajo tudi na politično neenakopravnost, zlasti na dejstvo, da kot nepriznane manjšine nimajo svojih predstavnikov v državnem zboru. Mnogi s tem povezujejo tudi svojo kulturno neenakopravnost, predvsem diskriminiranost pri podeljevanju državnih subvencij za kulturne dejavnosti v okviru etničnih skupnosti.

Vsem, ki omenjajo prilagajanje, se zdi samoumevno, da se morajo oni prilagoditi večinski družbi, ne pa tudi obratno. Podobno kot pripadniki dominantne kulture tudi sami ne razumejo socialne, jezikovne in kulturne adaptacije v smislu vzajemnega procesa. Njihovi odgovori kažejo na to, da se pogosto niti učitelji niti učenci ne zavedajo, prav tako pa tudi ne delodajalci in delavci, da slovenska ustava vsakemu državljsanu zagotavlja pravico do svobodne uporabe svojega jezika, vsekakor tudi na šolskih hodnikih in v večini delovnih okolij priseljencev.

Iz anketnih odgovorov se kaže prepad med formalnimi oziroma reprezentativno prikazovanimi in realnimi pogoji za svobodno izražanje etnične/kulturne identitete priseljencev v Sloveniji ter za enakovredno vključevanje njihovih kultur v slovensko nacionalno kulturo. Prav tako omejen je tudi dostop nepriznanih manjšin do oblikovanja družbenih norm nacionalne družbe, ki naj bi ji te skupnosti pripadale.

Na osnovi tu prikazanih in povzetih rezultatov ankete lahko sklenem dve splošni ugotovitvi, ki kot rdeča nit izstopata iz večine anketnih odgovorov in ki dokaj zgovorno replicirata na problematiko svobodnega izražanja etnične in kulturne identitete priseljencev v Sloveniji, hkrati pa potrjujeta ugotovitve domala vseh dosedanjih raziskav o položaju priseljencev in njihovih kultur v Sloveniji.³³

³³ Predvsem pa naslednjih: Silva Mežnarič, »Bosanci: A kuda idu Slovenci nedeljom?«, Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS, 1986; Bojan Dekleva in Špela Razpotnik, *Čefurji so bili rojeni tu: Življenje mladih priseljencev druge generacije v Ljubljani*,

- Dokler bo odnos slovenske države do priseljencev in njihovih političnih, verskih in kulturnih pričakovanj tak, kot je, in dokler bodo priseljenci prezirani v svoji ožji okolici, v šolah in na delovnih mestih, v širši slovenski družbi pa v vseh pogledih odrinjeni na rob, je *paradoksalno govoriti o aktualnem uresničevanju kakršnekoli (enakopravne) integracije priseljencev v Sloveniji*.
- Dokler obstaja v slovenski javnosti predvsem stereotipna, popačena, negativna predstava o priseljenicah, k čemur prispevajo tudi slovenski mediji, bodo priseljenici – tako v popisih prebivalstva kot tudi v vsakdanjem življenju – *še naprej v veliki meri prisiljeni zatajevati svojo etnično in kulturno identiteto*.

SUMMARY

THE STATUS OF IMMIGRANT CULTURES IN SLOVENIA: IDENTITY-RELATED ASPECTS

Janja Žitnik

The central theme of the article is the factors observed in Slovenian society that stimulate the immigrants' expressing or concealing their ethnic and cultural identity. In the 2002 census, the share of those who did not state Slovenian ethnicity was 17 %. Approximately 10 % of the population marked the answer "unknown ethnicity", were ethnically undetermined, or did not answer. Only 6.2 % of the population stated one of the ethnicities relating to other parts of former Yugoslavia, whereas all the other Non-Slovenian ethnicities together, including the autochthonous minorities, constituted less than one per cent of the population. The immigrants from other parts of former Yugoslavia represent 90 % of all first-generation immigrants now living in Slovenia. A comparison between immigration and ethnicity statistics, combined with the results of particular local investigations, show that in the 2002 census not only a vast majority of second-generation but also a considerable part of first-generation immigrants stated Slovenian ethnicity.

Parts of the fieldwork, the results of which are analyzed in this article, were focused on

Ljubljana: Pedagoška fakulteta in Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, 2002; Vlasta Jalušič, Xenophobia or self-protection? On the establishing of the new Slovene civic/citizenship identity, v: *Xenophobia and post-socialism*, ur. Mojca Pajnik, Ljubljana: Peace Institute, 2002, str. 45–72; Miran Komac, Varstvo 'novih' narodnih skupnosti v Sloveniji, *Razprave in gradivo*, št. 43, 2003, str. 6–33; Vera Klopčič, Miran Komac in Vera Kržišnik-Bukić, *Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi v Republiki Sloveniji*, Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2003; J. Žitnik, Immigrants in Slovenia: integration aspects, *Migracijske i etničke teme*, 20, št. 2–3, 2004, str. 221–241; Špela Razpotnik, *Preseki odvečnosti: nevidne identitete mladih priseljenc v družbi tranzicijskih vic*, Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 2004; Anton Gosar, Selected demographic impacts of migrations: the case of Slovenia, v: *Migrants and Education: Challenge for European School Today*, ur. Dan D. Daatland in Jernej Mlekuž, Ljubljana: Institute for Slovenian Emigration Studies at ZRC SAZU, 2005, str. 23–30.

the question of how much the immigrants from other parts of former Yugoslavia feel accepted and equal in Slovenia, and how often, in what circumstances and for what reason they may tend to conceal their ethnic/cultural identity. We wanted to find out whether – besides a degrading attitude felt in the immigrants' closer milieu, and besides their marginalized position in society at large – a discriminatory attitude can also be observed in the Slovenian State and its institutions, and/or in some public institutions. The answer was affirmative: most of the 249 interrogated immigrants have experienced or observed some sort of ethnic maltreatment in state offices or public institutions. On the basis of the questionnaire results presented in this article, two reliable conclusions confirming the findings of all the recent studies on the status of immigrants and their cultures in Slovenia can be established:

- 1 As long as the Slovenian State does not change its attitude towards the immigrants and their political, religious and cultural expectations, and as long as the immigrants are condemned at school, at work, in most places outside their homes, and driven to the edge of society in almost every aspect, it is paradoxical to speak about present implementation of any kind of integration of the immigrants in Slovenia, based upon the principle of equality.*
- 2 As long as the image of the immigrants that prevails in Slovenian public perception remains as stereotypical, distorted and negative as it is, which is partly due to the mainstream media, the immigrants will feel unsafe or unwelcome not only to state their truly felt ethnicity in census forms but also to express their ethnic and cultural identity in everyday life.*

LITERARNE OBJAVE NE-ELITNIH PRISELJENSKIH PISATELJEV V REVII PARALELE – ZNAČILNOSTI IN POLOŽAJ V SLOVENSKI KULTURI

Lidija Dimkovska¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Literarne objave ne-elitnih priseljskih pisateljev v reviji Paralele – značilnosti in položaj v slovenski kulturi

Prispevek je nadaljevanje avtoričine obravnave književnosti priseljencev v Sloveniji, to-krat ne-elitnih oz. neuveljavljenih, ki so zbrani okrog revije Paralele. V prispevku obrav- nava poetiko književnih besedil priseljencev, objavljenih v reviji Paralele, s poudarkom na njihovih motivno-tematskih in literarno-estetskih značilnostih. S pomočjo anketnega vprašalnika in drugih virov informacij avtorica opozarja na položaj književnosti neu- veljavljenih priseljskih pisateljev v slovenski kulturi in daje predloge za integracijo književnosti priseljencev v korpus slovenske nacionalne književnosti.

KLJUČNE BESEDE: priseljenci, književnost priseljencev, revija Paralele, položaj, ne- elitni priseljski pisatelji, slovenska kultura.

ABSTRACT

Literary publications of non-elite immigrant writers in the magazine Paralele – Characteristics and position in Slovene culture

The article is continuation of author's analyse of immigrant literature in Slovenia. For this time the author's topic of interest are non-elite, non-established writers, gathered around the magazine Paralele. The poetics of immigrants' literary works published in Paralele is analysed with emphasis on their thematic and literary-aesthetic characteristics. Grateful to a questionnaire and other sources of information the article calls our attention to the status of immigrant non-elite literature in Slovene culture and offers suggestions as to how immigrant literature can be integrated in the corpus of Slovene national literature.

KEY WORDS: immigrants, immigrant literature, review Paralele non-elite immigrant authors, status, Slovene culture.

UVOD

Več kot 90 % vseh priseljskih pisateljev v Sloveniji sodi v kategorijo, ki jo v sodobni slovenski kulturi imenujem ne-elitno oz. neuveljavljeno, kar pomeni, da objavlja, z red-

¹ Dr. znanosti s področja filologije. Pisateljica in prevajalka. Zunanja sodelavka Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Novi trg 2, Ljubljana. E-pošta: lidija.dimkovska@guest.arnes.si.

kimi izjemami, pri malo znanih in večinoma neuveljavljenih slovenskih literarnih revijah in založbah, pogosto tudi v samozaložbah ali pri založbah etničnih skupnostih. Središče ne-elitne književnosti priseljencev predstavlja revija za vprašanja kulture pripadnikov drugih narodov, živečih v Sloveniji, Paralele, ki je namenjena objavljanju literarnih prispevkov v maternih jezikih, kot tudi literarni festival Sosed tvojega brega, oba v organizaciji Javnega sklada za kulturne dejavnosti (JSKD). Prispevek o književnosti ne-elitnih priseljskih pisateljev v Sloveniji je delni rezultat in nadaljevanje raziskave v okviru projekta Literarna in kulturna podoba priseljencev v Sloveniji, ki ga vodi dr. Janja Žitnik, pri raziskovalnem delu pa sodelujemo še etnolog, kulturni antropolog in geograf Jernej Mlekuž, Maruša Mugerli, ki pod mentorstvom dr. Žitnikove pripravila magistrsko delo na to temo, in jaz.

V prvem poglavju obravnavam poetiko književnih besedil ne-elitnih priseljskih pisateljev, objavljenih v reviji Paralele, v kateri objavljajo svoja dela tudi manjšinski pisatelji, ki pa niso predmet moje raziskave. Nekatere njihove motivno-tematske in literarno-estetske značilnosti, med katerimi štejem kot najpomembnejše motive domotožja, hrepenenja, življenja v tujem okolju, vprašanje identitete, jezika in tudi splošne življenjske in literarne teme. Za predmet obravnave sem vzela vsa književna besedila (poezijo, ki je najbolj priljubljen žanr priseljskih pisateljev, prozo, esejistiko in dramatiko), pa tudi kritične ocene priseljskih pisateljev, ki jih v največji meri pišejo drugi priseljski pisatelji. Vsa analizirana književna besedila so napisana in objavljena v materinščini. Poleg tega ugotavljam, kakšen je pomen revije Paralele za predstavljanje in uveljavljanje priseljskih pisateljev v slovenski kulturi; tematika se nadaljuje tudi v drugem poglavju, v katerem obravnavam položaj literarne dejavnosti ne-elitnih priseljskih pisateljev v slovenski kulturi. Viri, ki sem jih uporabila kot pokazatelje položaja priseljencev v slovenski kulturi, so bili uvodniki, poročila, pogovori in ankete, ki so bile objavljene v reviji Paralele, in anketni vprašalnik, ki sem ga sama pripravila za ta namen in poslala na naslove 38 ne-elitnih priseljskih avtorjev v Sloveniji. Na koncu sem dala predloge za čim boljšo integracijo književnosti ne-elitnih priseljskih pisateljev v korpus slovenske nacionalne književnosti.

1. POETIKA KNJIŽEVNIH BESEDIL PRISELJENCEV V REVIMI ZA VPRAŠANJA KULTURE PRIPADNIKOV DRUGIH NARODOV, KI ŽIVIJO V SLOVENIJI, PARALELE

Revija Paralele, ki izhaja od leta 1994 in je leta 2005 izdala deveto številko, ima delno stabilno strukturo. Vsaka številka vsebuje uvodnik in književna besedila avtorjev (prevladuje poezija, sledijo ji proza, esejistika in dramatika). Nekatere številke ponujajo prevode slovenskih avtorjev v jezike priseljskih in manjšinskih avtorjev, nekatere vsebujejo intervjuje tako s priseljskimi oz. manjšinskimi avtorji kot tudi s slovenskimi in tujimi ustvarjalci, kritične ocene novih knjig, poročila o delovanju kulturnih društev priseljskih in manjšinskih narodov v Sloveniji. Številka 3 (1999)

ponuja izbor iz knjige Kad procvetaju riječi, ki jo je pripravil Ismet Bekrić in vsebuje literarna besedila otrok – vojnih prebežnikov iz Bosne in Hercegovine v Sloveniji, številka 8 (2004) ponuja anketo »Slovenija – skupen dom«, so pa tudi besedila o drugih umetnostih, ne samo o književnosti. V reviji Paralele objavljajo tako manjšinski kot priseljski avtorji. Za potrebe tega članka bom analizirala samo književna besedila priseljskih avtorjev.

1.1. Književna besedila priseljskih pisateljev v reviji Paralele – motivno-tematske in literarno-estetske značilnosti

Pesniška, prozna in esejistična besedila priseljskih pisateljev, ki so bila do sedaj objavljena v reviji Paralele, so večinoma odziv na novo življenje v tuji državi, ki je postala njihova sekundarna domovina. Novo življenje je skoraj vedno gledano s primerjalne perspektive »starega« življenja v primarni domovini. Na motivni in tematski tehtnici spominov in novih izkušenj v več kot 80 % prevladajo prvi, kar na splošno določa poetiko njihovih del. Zato je »pogost motiv v njih hrepenenje po domovini, ki je v precejšnji meri idealizirana in nedosežena« (Sulič 1983: 62). Za priseljske pisatelje tako kot za vse emigrante/imigrante je značilna »prirodna sklonost prema čežnji za zavičajem« (Maalouf 2002: 39). Hrepenenje po domovini (Avsenik - Nabergoj 2005: 126) se v književnih delih priseljskih pisateljev odraža in izraža večplastno, kot moč ali nemoč posameznika, da bi se spoprijel z življenjem v novem okolju, kot tragična usoda, hrepenenje po svojcih, hrepenenje po Bogu, hrepenenje po ljubezni, nenehno spominjanje otroštva, mladosti in nasploh preteklosti, kot samota in osamljenost (v verzih Trajana Jovanovskega-Brdarska »težko je biti sam / prijatelj moj / daleč ...«) (Paralele, 1994: 1), kot potrjevanje oz. priznanje in prepoznanje identitete, kot vez s predniki (David Tasić piše: »čujem ljudski glas; / vapaj u kamenu. / Šapat predaka.«), včasih pa se hrepenenje po rodni grudi sprevrže v popolno zavračanje novega okolja in povzdigovanje starega na raven nacionalnosti ali celo nacionalizma oz. v kult doma, domovine in domoljublja. V verzih pesnice Mile Vlašić »ime / svoje rijeke / izgovorim / da ne sustanem / da ne zalutam« (Paralele, 1994: 1) ji poimenovanje reke, po kateri hrepeni, ker je »njena«, daje moč, da se spopade z novimi izzivi tujosti. Pri njej je hrepenenje terapevtska in pozitivna nujnost (samo)identifikacije. V teoriji književnosti je bilo otroštvo vedno označeno kot referenčna točka pisatelja, pri priseljskih pisateljih pa je to še izraziteje, ker je v spominu na otroštvo shranjen tudi spomin na primarno socializacijo posameznika, ki je v tujem okolju relativizirana oz. je neizogibno podložna resocializaciji. Pri priseljskih pisateljih pogosto pride do »симптоматичко преклопување на два мотиви – домот и детството – во новиот хронотоп на детството, кое се претставува како izguben raj in nepresušen tvoreški arсенal« (simptomatičnega prekrivanja dveh motivov – doma in otroštva – v nov kronotop otroštva, ki se predstavlja kot izgubljeni raj in neusahljiva ustvarjalna zakladnica«) (Šeleva 2005: 25). V pesmi »Crvene ogrlice« Mile Vlašić lahko preberemo naslednje verze: »Upih ljepotu / u djetinjstvu svome, / u svijet ponesoh«. Bolj ko posameznik živi izolirano od okolja, v katerem dejansko biva, uspešneje neguje spomine, bolj ko

aktivno sodeluje v novem okolju, manj časa preživi v svetu spominov. Prehod iz enega eksistencialnega in psihološkega stanja v drugega je očiten v primerjalni analizi dveh pesmi Josipa Bačiča Savkega. V prvi z naslovom »Uspomene« (Paralele 2000: 4) sta intenzivnost in idealiziranje preteklosti in domovine priseljenca v dejanskem stiku s primarno domovino in domačnostjo. Ko se izseljenec vrne »domov« kot povratnik, doživi kulturni šok. Kulturni šok ima poleg negativnega psihološkega pomena za osebo, ki ga doživlja, tudi pozitivnega, saj vodi v zavedanje o nepovratni spremembi »domačega« okolja oz. do nujnega sprejemanja lastne integracije v novem okolju.⁴ Takrat se pri pesniku začne proces »umiranja spominov«, kar je očitno v njegovi pesmi »Istina o zidovima«: »Između zidova nastanu / mijene, kada dođu jedni, / a otiđu drugi ljudi. / Između zidova nastanu najveće promijene, / kada umiru uspomene« (Paralele, 1999: 3). Medicinska odvisnost od spomina je najpogostejša bolezen emigrantskih/imigrantskih pisateljev, ki se niso akulturirali in niso pridobili dvokulturne identitete. (Samo)izolacija emigranta/imigranta zaznamuje tako psihološko kot družbeno: »Let preživela mnogo sem z ljudmi v tujini, / prijatelja pa nisem našla še med njimi« (Nadežda Artamonova Gajič, prevod iz ruščine Peter Kuhar, Paralele, 2005: 9). Ars poetica emigranta/imigranta je dialoška pesem »Zakovana vrata« Jureta Drljepana: »čelikom si zakovao / sva vrata / mislima / protjerao uspomene / ubio čežnju / i pomislio / prošlosti nema / slobodan san / a tek onda shvatio / da si zatočenik / u vlastitoj tamnici« (Paralele, 2000: 4). Nadgrajuje jo realistična percepcija položaja priseljenjskih pisateljev, o kateri piše Suzanne Kiraly Moss: »Samo pregledujemo / včeraj, jutri; / ponavljamo, preživljamo / naše starodavne strahove« (Paralele, 2001: 5).

Vprašanja o identiteti si postavljajo predvsem avtorji, ki so zbrali pogum, da estetsko funkcijo svoje pisave povežejo z eksistencialno. Za razliko od filozofskega iskanja samega sebe kot osebnosti »Kdo sem?«, ki je nasploh značilno za ustvarjalce, je v imagologiji priseljenca pomembnejše avtoreferenčno vprašanje »Kje sem?« Identificiranje s prostorom in v prostoru zaznamuje vsakogar, ki zapusti primarno domovino. »Nisem isti« pravi Vladimir Vekić (Paralele, 1995: 2). Teritorialna identiteta (Južnič 1993: 146) vpliva tudi na doživljanje časa in nemalokrat se zgodi, da emigrant/imigrant zaradi spremembe prostora potrebuje tudi prilagoditev »novemu« času. Značilna je pesem Dušana Cunjaka »Odsustvo shvatanja«, v kateri pesnik pravi: »Gubim svijest o trenu. Gdje to bivam?« (Paralele, 1995: 2). Popolnoma uravnovešena in zdrava identiteta, kot to opaža Lukšičeva, in sicer, da »novo okolje omogoča distanco do izvirnega okolja« (Lukšič - Hacin 1995: 52), se kaže v emigrantski/imigrantski ars poetiki Mile Vlačić Gvozdić: »S rođenim gorama / imam svoje djetinjstvo / Sa slovenskim gorama / imam svoje potomstvo« (Paralele, 2004: 8). V tesni povezavi z vprašanjem identitete je tudi vprašanje jezika. Dvojezična avtorica Jadranka Matić Zupančič v pesmi »Jantar« metafizično doživlja svoja »dva jezika« in svoji »dve deželi« kot dve plati (dva brata) svoje enotne identitete: »dva jezika brata / sljubljena preko nepokretne slike / zavračaju slojeve žive vode / iz bivše i sadanje magnetske / potresne pokrajine« (Paralele, 1995: 2). V svojem eseu »Paralelni jezik« pa opozarja, »da intenzivno življenje i stvaranje na oba jezika znači i bol, i nerazumevanje, i dobrovoljno izgnanstvo, a ponekad i nesreću«

(Paralele, 2004: 8). Večjezikovna izkušnja je dobra za izkazovanje ljubezni: »Ljubim te v tujih jezikih« (Josip Bačić, Paralele, 2003: 7), v primeru otrok, rojenih v dvojezični družini, pa ta predstavlja oviro pri njegovi identiteti: »Dogovorite se več jednom kako ćemo da govorimo, koji jezik. Ne mogu više ovako« (Slobodanka Kocbek, Paralele, 2005: 9). Biološki in družbeni spol je v diskurzih priseljskih avtoric skoraj vedno izenačen, opevanje in hrepenenje po drugem, po dragem, je tradicionalno obarvano in pogosto v zvalniku (Ti), kar besedilom daje intimno vzdušje. Hiperpersonalizacija prostora kot eno od možnih pretiravanj v intenzivnosti identitete (Južnič 1993: 147) je estetska past za priseljske pisatelje, ki jim je pomembneje »izpovedati se, kot povedati«. Priseljska pesnica iz Rusije Nadežda Gajič piše: »Si tuja mi, draga Slovenija / tvoj svet je z mrežami obdan / (...) / Rusija moja, odpusti, / ker sem od tebe odšla ... / pa te ne bom zapustila, verjemi, / spet in spet bom romala k tebi« (prevod iz ruščine Peter Kuhar, Paralele, 2004: 8). Marginalizacija je v tem primeru »samoizolacija v tujem okolju« (Lukšič - Hacin 1995: 110) zaradi neuspele resocializacije.

Razen osrednjega motiva domotožja in vprašanja identitete, jezika in življenja v tujem okolju, se motivno-tematski diapazon književnih besedil priseljencev v reviji Paralele giblje tudi v drugih literarnih svetovih, v splošnih življenjskih in literarnih temah. Zanje se zanimajo predvsem avtorji, ki se, namesto da bi iskali zatočišče v idealizirani preteklosti, raje poistovetijo z dogodki, ki jih obkrožajo. Osvobojeni od nenehnega pritiska spominov in preteklosti se trenutku tukaj in zdaj niso odprli le vsebinsko, ampak tudi oblikovno. Rimo in ritem zamenja prosti verz, ki ponuja avtorjem večjo svobodo v pesnikovanju, nostalgijo premagujejo s humorjem. Zato so njihova književna besedila za slovenske bralce zanimivejša in so v medkulturnem položaju lažje berljiva. Takšne so narativno-lirske pesmi Radeta Vučkovca v Paralelah 3 (1999), v katerih je lirski subjekt utelešen v drugi osebi, predmetu, dogodku, kar v povprečju ni značilno za priseljske avtorje, ki negujejo strogo izpovedno jaz-obliko. Takšna so tudi prozna besedila Jordana Stavreva in dramska besedila Marka Jovanovića, ki posameznika postavijo v osrčje realističnih dogajanj z vsemi njegovimi stiskami in preizkušnjami v družbi, družini ali v svoji samoti (Paralele 3, 5). Urbanizacija literarnih tem in motivov, ironičen in duhovit pristop k obravnavanim temam, postmodernističen in neorealističen val literature, vse te značilnosti sodobne svetovne literature so zajele tudi nekaj priseljskih avtorjev, ki objavljajo v Paralelah in s kvaliteto svojega pisanja izstopajo (poleg Jordana Stavreva, Radeta Vučkovca, delno Jadranke Matić Zupančič in Jureta Drljepana velja omeniti še Emila Kurtovića, Mihaila Gričarja Skeledžija, Angusa Reida, Miroslava Charlieja Elerja, Marka Jovanovića, Gorana Vojnovića, Josipa Kavka, Željka Perovića). Previde njihovih del v slovenščino bi lahko objavili v katerikoli literarni reviji v Sloveniji, popolnoma bi ustrezali bralnim pričakovanjem slovenskih bralcev. Goran Vojnović npr. v slogu rokofske poezije podaja sliko družbe, v kateri se imata dva rada in na ironičen način ponazarja odnos družba-ljubezen (Paralele, 2001: 5). Josip Kavka z maksimalno intertekstualnostjo parafrizira naslove znanih filmov v pesem z ljubezensko tematiko (Paralele, 2003: 7). Izkušnje človeka v skrivnostih univerzuma, postavitev lirskega subjekta v kontekst svetovnih dogodkov in brisanje

meja med konkretnim življenjem in umetnostjo so značilnosti poetike Angusa Reida (Paralele, 2003: 7).

1.2. Kritiške ocene knjig priseljskih pisateljev

Za splošno poetiko književnih besedil priseljskih pisateljev so izredno zanimive kritiške ocene njihovih knjig. V reviji *Paralele* jih je objavilo 90 % njihovih kolegov, ki so tudi sami priseljski pisatelji. Kulturna izmenjava se odvija le v mejah iste subkulturne pripadnosti, v tem primeru priseljske in manjšinske. Solidarnost ali interes etničnih slovenskih kritikov do ne-slovenskih kulturne meje ne prestopi niti takrat, ko gre za kritiške ocene priseljskih pisateljev. Tako vidimo, da v rubriki »Novo na književnih policah« priseljski pisatelj Jure Drljpan piše o knjigah priseljskih pisateljev Ivice Jembriha, Mile Vlašić, Jadranka Matič Zupančič in Ljubena Dimkarovskega, priseljska pesnica Jadranka Matič Zupančič piše o knjigah priseljskih pisateljev Ismeta Bekrića, Josipa Ostija, Antonije Baksi Snel in Jureta Drljepana, priseljski pisatelj Ismet Bekrić piše o knjigah priseljskih pisateljev Radeta Vučkovca in Josipa Ostija, Josip Osti pa o priseljskem avtorju Željku Peroviću. Le dva avtorja, nepripadnika priseljske subkulture v Sloveniji, sta napisala kritiške ocene o knjigah priseljskih pisateljev, in sicer Aleš Gulič o knjigah Nebojše Ignjatovića in Zlatka Kraljića ter Peter Kuhar o knjigi Jordana Stavreva. Tako Jadranka Matič Zupančič piše o Bekrićevi pesniški zbirki »Cipele starijega brata«, da je »zaista poseban doživljaj i za slovenačkog čitatelja, obogaćujući pritom i slovensku književnost za najmlađe« (Paralele, 2000: 4). Toda dejstvo je, da je Ismet Bekrić slovenskim otrokom še vedno neznan in da je njegov položaj v slovenski kulturi dokaj slab, še posebej, ker gre za avtorja, ki je v Bosni in Hercegovini veljal za enega najboljših pisateljev za otroke. Njegova literatura vsebuje kozmopolitsko razumevanje sveta in medkulturno zavest, v Sloveniji pa je padel v anonimnost zaradi medkulturnega neodziva slovenskih literarnih institucij. Podobno je s Kuharjevo knjižno oceno romana »Skrivna zaveza« Jordana Stavreva: »Pogled iz drugačnega kulturno-nacionalnega izhodišča na 'slovensko' izkušnjo je v Skrivni zavezi bralsko nedvomno dragocen in pri nas redek. Dejstvo je, da je Skrivna zaveza tematsko predvsem slovenski roman (...) in je postal neizpodbiten del slovenskega literarnega obnebjaja« (Paralele, 2002: 6). Četudi je celotna poetika Jordana Stavreva izjemno medkulturna in odprta novemu okolju, v katerem živi, tj. v Sloveniji, in lahko govorimo o prozi Stavreva kot o »slovenski« prozi, je Jordan Stavrev zunaj literarnega kanona in še vedno ne pripada slovenski literaturi. Ovira je jezik, v katerem piše. Jezik je faktor, pri katerem tako ali drugače vztraja slovenska kultura. Jure Drljpan je o pesniški zbirki Ljubena Dimkaroskega v *Paralelah* 5 (2001) napisal naslednje: »Pjesme su napisane daleko od Makedonije, ali su ipak pune Makedonije, njenih ljudi i sudbina.« Četudi je tako, Ljuben Dimkaroski ni ne makedonski ne slovenski pesnik, kar je precej tipično za avtorje, ki so začeli ustvarjati šele potem, ko so zamenjali okolje in »začutili željo, da prelijejo vse, kar jih morebiti teži, na papir« (Sulić 1983: 62), in tako so, namesto da bi postali dvonacionalni avtorji, ostali nekje vmes.

Poetika prve generacije ne-elitnih priseljskih pisateljev v Sloveniji oz. pisa-

teljev, ki objavljajo predvsem v reviji Paralele, se navezuje predvsem na tradicije, iz katerih izhajajo in je pogosto fiksirana na rojstni kraj. Dejstvo je, da prva generacija priseljskih pisateljev v svojih delih pogosto piše o ljubezni do domovine, ki so jo zapustili, o ljubezni do lastnega naroda, jezika, preteklega časa oz. o vsem, kar je bilo v njihovem življenju ustaljeno. Hrepenenje je ena vodilnih sil v diskurzivizaciji tujstva in drugačnosti, v katerih so se znašli priseljski pisatelji v tujem okolju. To je še posebej očitno pri avtorjih, ki se ne morejo ali nočejo (zaradi nostalgije in identifikacijske krize) poistovetiti s slovensko resničnostjo in govoriti (tudi) o njej. Ostanejo zvesti in se oklepajo nekega starega sveta, ki ga ni več. Ne-elitna priseljska književnost pogosto nastaja znotraj priseljske skupnosti in je njej tudi namenjena, še posebej, ko govori ali izpoveduje skupne stiske, referenčne točke in interese, ki niso značilni za etnične slovenske pisatelje in bralce. Četudi revija Paralele ni časopis določene etnične skupnosti, metaforično predstavlja zaprto strukturo, v kateri se gibljejo priseljski in manjšinski avtorji, ki se med seboj berejo in spoznavajo, toda le redko vstopajo v širši, slovenski kulturni prostor. Nekateri med njimi so začeli ustvarjati šele potem, ko so se preselili v Slovenijo, njim je »izguba domovine ... prinesla impulze za književno ustvarjanje« (Šprager 2002: 235). Brez prejšnje knjižne kulture se lahko pri njih pojavi arhaizacija pesniškega jezika, zato se krog njihovih bralcev zoži na etnično strukturo, iz katere izhajajo. Sintetiziranje izhodiščnih tem leposlovnih del slovenskega zdomskega pisatelja Leva Detele, o katerih piše Janja Žitnik, se deloma nanaša tudi na poetiko priseljskih pisateljev v Sloveniji, in sicer gre za »razpetost med idiličnim spominom na dom in kruto resničnostjo novega, tujega okolja« (Žitnik 1994: 127). Kot se je pokazalo, v reviji Paralele objavljajo tudi nekateri avtorji, ki izstopajo s kakovostjo svojih literarnih del, s katerimi bi se v slovenskem prevodu lahko predstavili v katerem koli literarnem mediju, a žal zaradi osebnih ali družbenih razmer in odnosa slovenske kulture do ne-slovenskih ustvarjalcev ne prestopijo kulturne meje revije Paralele ali drugih manj znanih slovenskih literarnih revij. Njihova književna dela odlikuje večplastni literarni izraz, refleksivni ton, uporaba najsodobnejših literarnih sredstev in obravnavanje splošnih, globalnih in tudi univerzaliziranih lokalnih tem in motivov, ki so značilni za celotno sodobno svetovno književnost.

Za ne-elitne priseljske pisatelje je revija Paralele postala »zagotovljeno identifikacijsko sidrišče« (Južnič, 1993: 147) v slovenskem prostoru oz. referenčna točka njihovega domovanja in ustvarjanja, v kateri je najbolj izpostavljeno ravno njihovo »občutenje domačnosti« na področju književnosti kot socio-psihološki element identitete. Za potencialno elitne avtorje so Paralele prej ovira kot pa promocija njihovih del v slovenskem kulturnem prostoru. Menim, da bo brez dodatnih naporov za integracijo priseljskih pisateljev v slovensko kulturo oz. brez branja v medkulturnem položaju, v katerem sodelujejo tudi etnični slovenski bralci, revija Paralele še vedno zagotavljala samo predstavljanje le-teh njihovim etničnim skupnostim in bo nezavedno getoizirala priseljsko in manjšinsko književnost v Sloveniji, četudi je njen namen »kulturna menjava«. Za sprejem književnosti priseljencev ne zadostuje izvirna kultura, le sprejem

s strani ciljne kulture zares postavi književna dela priseljskih pisateljev v Sloveniji v medkulturni položaj (Grosman 2004: 34).

2. POLOŽAJ NEUVELJAVLJENIH PRISELJSKIH KNJIŽEVNIKOV V SLOVENSKI KULTURI

Za boljše razumevanje socio-poetološke problematike priseljskih ustvarjalcev bom analizirala uvodnike in poročila priseljskih pisateljev v reviji *Paralele*, pogovor z predstavnikom priseljske književnosti in anketo o Sloveniji kot skupnem domu. K razjasnitvi položaja priseljskih pisateljev v Sloveniji bo pripomogel tudi anketni vprašalnik, ki sem ga pripravila.

2.1. Uvodniki in poročila v reviji *Paralele* kot zgodovinsko ogledalo migracijsko-literarne problematike priseljskih pisateljev v Sloveniji

Uvodnik je na splošno definiran kot članek o dnevno pomembni temi, ki v primeru revije *Paralele* ne samo opozarja, ampak tudi metaliterarno, socioliterarno, informativno in pragmatično in ne le rudimentarno reflektira migracijsko-literarno problematiko priseljskih pisateljev v Sloveniji vse od prve številke revije, ki je izšla leta 1994, pa do zadnje, devete, ki je izšla leta 2005. V prvih šestih številkah revije je uvodnike napisal Jure Drlječan, glavni in odgovorni urednik, tudi sam priseljski pisatelj. V prvi številki revije Drlječanov uvodnik, poleg drugega, optimistično sugerira, da je njen namen tudi »spodbujanje kulturne menjave na vseh področjih kulture« (Paralele, 1994: 1). Gre za menjavo, ki je še posebej pomembna, ko gre za prvo generacijo priseljencev, »ki so s seboj v tujino prinesli sprejet in izgrajen sistem vrednot, svoje nacionalne in kulturne posebnosti ter občutek pripadnosti lastnemu kulturnemu okolju, narodu in domovini« (Razpotnik, 2002: 39). Poziv na kulturno menjavo v Drlječanovem uvodniku ni samo uredniška politika, ampak se dotika medkulturne zavesti in medkulturnega položaja, v katerem so se znašli priseljski ustvarjalci, še posebej po razpadu Jugoslavije. V drugi številki pa dodaja, »naj bi revija v prihodnje bila multikulturalna in odprta za predstavitev znanih in manj znanih kulturnih ustvarjalcev« (Paralele, 1995: 1). Tretja številka *Paralele* izide šele čez štiri leta (1999), v uvodniku pa Drlječan priznava, da »stokanje zaradi premalo kakovostnih prispevkov ne bo kaj veliko pomagalo«, in dodaja, »kar je bilo, je že za nami« (Paralele, 1999: 3). Eden najbolj indikativnih je Drlječanov (zadnji) uvodnik v šesti številki revije, v katerem pravi: »Zdi se mi, da tudi nekateri strahovi pred tujci in tujo kulturo niso več tako izraziti kot desetletje nazaj, s tem pa so tudi odprte dodatne možnosti, da razliko v jeziku, kulturi, religiji itd., ne predstavljajo več neprehodnih zapornic in ločnic, ki razdvajajo, temveč se te razlike postopoma vendarle spreminjajo v dejavnike medsebojnega razumevanja in kulturnega bogatenja. Nimam namena idealizirati obstoječih razmer v Sloveniji, vendar se ne morem izogniti občutku, da so se, generalno gledano, razmere izboljšale« (Paralele, 2002: 1). Razmišljanje uvodničarja je v skladu z ugotovitvijo, da »medkulturna zavest (...) hkrati terja in

omogoča bolj poglobljeno poznavanje lastne kulture in večjo odprtost za tuje kulturne tvorbe» (Grosman, 2004: 25), toda vprašanje je, če se je to resnično zgodilo v slovenskem medkulturnem položaju. Zanimivo je, da se leto pozneje slavist Aleš Leko Gulič v uvodniku k sedmi številki dialoško sprašuje: »Je ta svet tu pod Triglavom tako dobro razumel stiske odseparatistov, da je res postal nova domovina? Ne! Ko prebiram prozo, dramska besedila, eseje in predvsem lirsko poezijo, čutim, da ni tako in da bi bilo tako misliti čist napuh, ki zna razumeti stiske svojih izseljencev in zdomcev in njihovo oklepanje tradicionalne domačnosti, ne zna pa to prenesti na vsakogar, ki ne živi več doma« (Paralele, 2003: 1). Slavist in prevajalec nekaterih priseljenskih pisateljev v slovenski jezik Peter Kuhar v uvodniku osme številke revije, ki mu je dal naslov »Čas in reke, identiteta ali identitete« poetično sklene, da so »besede književnosti v različnih jezikih tokovi mnogih voda, so kakor biseri iz školjk«, in bralcu pošlje sporočilo, naj bo revija »most med vsebinami tega sveta, naj bo most med nami« (Paralele, 2004: 1). V zadnji številki revije so uvodnik zaupali slovenskemu zamejskemu pesniku Marku Kravosu, ki razmišlja o možnosti dvojezičnosti, ali celo pogumu »skočiti v nov jezik, v objem nove ljubezni« in pri tem poudarja pomen energij Josipa Ostija, »ki jih je zbral za novi začetek literarne poti v slovenščini.« Pri tem pušča odprto vprašanje, ali je sprememba jezika »prilagoditev, nekakšna evolucija ali zatajitev« (Paralele, 2005: 1). V tej smeri njegovo razmišljanje zajema tudi neizrečeno dojemanje zapuščanja maternega jezika zaradi novega kot pregnanstvo.

Poleg omenjenih uvodnikov v vsaki novi številki revije Paralele v prvi zasledimo še t. i. uvodnik ali socio-kulturološko besedilo Suzane Čurin Radovič, v katerem avtorica razmišlja o kulturi etničnih manjšin in izpostavi pomen civilne družbe, kakršna bi morala postati sodobna nacionalna država, npr. Slovenija, namreč, da »se mora najprej zavedati svoje realnosti glede večetničnosti« (Paralele, 1994: 1).

Revija Paralele je pogosto obenem tudi zbornik, nastal ob srečanjih literatov drugih narodov in narodnosti, zato v njej zasledimo tudi poročila, ki bralce seznanjajo o poteku in kvaliteti srečanj (Paralele 1, 3, 4, 5, 6). Poročila se ne omejujejo le na splošne predstavitve literarnih srečanj, ampak resnično odpirajo vprašanja o namenu, upravičenosti, odgovornosti in literarno-estetski kvaliteti literarnih del, ki jih predstavljajo na srečanjih pesnikov in pisateljev drugih narodov in narodnosti in se je leta 2002 preimenovalo v Sosed tvojega brega. Letos bo potekalo že osemindvajsetič. Poročila o srečanjih, objavljena v reviji Paralele, so zgodovinska pričevanja ne samo o slovenskih razmerah, ampak tudi o širšem mednarodnem kontekstu. Leta 1994 je Ljiljana Cikoti v poročilu o srečanju zapisala: »Najvišje radova na izvestan način odraža ratno vrijeme u kome živimo, bez obzira na to što u državi Sloveniji živimo mirni, ratna zbivanja pratimo samo posredstvom medija« (Paralele, 1994: 1) in tako zajela celotno življenjsko in poetološko problematiko avtorjev, ki so začeli objavljati v Paralelah. V poročilu o dvajsetem srečanju literatov drugih narodov in narodnosti je Jure Drljepan pojasnil, da se je na začetku srečanje imenovalo »Srečanje pesnikov in pisateljev začetnikov, pripadnikov drugih narodov in narodnosti, ki živijo in delajo v Sloveniji« in da je najprej šlo za »literarno dejavnost delavcev iz drugih republik nekdanje države« (Paralele,

1999: 3). Zdi se, da se je ta oznaka globoko zasidrala ne le v mentaliteto potencialnih ciljnih bralcev in v njihova obzorja pričakovanj, ampak tudi v potencialne promotorje in kanonizatorje priseljske književnosti v slovenski kulturi. Danes, ko se Paralele in srečanje Sosed tvojega brega trudita slovenski literarni javnosti ponuditi čim večjo literarno kakovost, ki bi si zaslužila branje in poslušanje v medkulturnem položaju, so stereotipi »delavske književnosti« preveliki, da bi se razširile meje literarne recepcije. Leta 2001 se med poročili avtorjev, ki so se udeležili 22. srečanja pesnikov in pisateljev drugih narodov in narodnosti, poleg hvale in navdušenja, pojavi tudi naslednja refleksija, ki odraža stanje retrogardnosti multikulturnega duha v Sloveniji: »Književna srečanja (...) so bila na začetku bolj profesionalno pripravljena, bolj prijateljska in bolj medijsko podprta. Verjetno je to bilo zato, ker je takrat še obstajala Jugoslavija kot skupna država in nekoliko drugačna politika do nas, ki živimo v Sloveniji« (Paralele, 2001: 5). Dejstvo je, da se slovenski mediji kot ključni faktor dialoga med priseljskimi ustvarjalci in slovensko širšo javnostjo še vedno izredno malo zanimajo za priseljske umetnike v Sloveniji. Poetološko je pomembno poročilo prof. Aleša L. Guliča o 24. srečanju leta 2002, ki se od takrat imenuje Sosed tvojega brega. Guličeva splošna literarno-estetska ocena je, da je za avtorje, udeležence srečanja »važneje izpovedati kot pa povedati« (Paralele, 2002: 6). Izpoved kot delo avtobiografskega karakterja, v katerem avtor govori o svojem odnosu do sveta in duševnih počutjih je značilna za vso emigrantsko/imigrantsko književnost. Diskurzivizacija Jaz-a in njegovih vprašanj, prepričanj, čutenj in refleksij o lastni podobi, vsebini in strukturi v zunanjem in notranjem svetu je prisotna tako pri mednarodno priznanih kot tudi neuveljavljenih emigrantskih/imigrantskih avtorjih. Literarno-estetska razlika je le v stopnji literarnosti in umetniškem oblikovanju gradiva, od katerega je odvisna kakovost literarnega izraza. V tem kontekstu bi omenila še poročilo oz. mišljenje slovenskega pisatelja Gorana Gluvića, da so nekateri avtorji zaradi nostalgije »z jezikom prinesli teme, ki jih je nekako povozil čas. Tisti, ki so našli teme v slovenskem okolju, se literarno soočili s problemi življenja, ki ga trenutno živijo, so s svojimi deli odmevali širše od samega srečanja« (Paralele, 2003: 7). Zdi se mi potrebno poudariti, da so teme, »ki jih je povozil čas«, tipična arhaizacija kulture, ki je »najbolj opazna skozi jezik« (Lukšič - Hacin, 1995: 177), ne le kot komunikacijski medij, ampak tudi kot instrument umetniškega, literarnega izražanja. Arhaizacija literarnega izraza je posebej opazna pri priseljskih pisateljih, ki se (zaradi nostalgije, krize identitete, podvojenosti in drugih faktorjev identifikacijske referenčnosti) oklepajo tega, kar so prinesli s seboj in je »izhodišče, ki določa lastnosti izseljenske skupnosti v novem okolju« (Lukšič - Hacin, 1995: 190) oz. posameznikove interese in cilje. Kot se je pokazalo, je to vidno predvsem pri analizi nekaterih književnih besedil, objavljenih v reviji Paralele.

2.2. Pogovor in anketa, objavljena v 8. številki revije Paralele – indikatorja položaja priseljskih pisateljev v slovenski kulturi

Pogovorov s priseljskimi pisatelji v reviji Paralele žal ni veliko, zato se mi zdi pomembno omeniti pogovor s priseljskim pisateljem in arhitektom srbske nacio-

nalnosti Markom Jovanovićem, ki v Sloveniji živi več kot štirideset let v 8. številki (2004). Z njim se je pogovarjal Peter Kuhar. Pogovor z vprašanji, ki jih odpira, in še posebej z odgovori, ki jih ponuja, pripomore k razjasnitvi položaja priseljskih avtorjev v slovenski kulturi. Na Kuharjevo vprašanje (»Vaše polje delovanja zunaj arhitekture, v srbskem kulturnem društvu, reviji, gledališču itd. je obrnjeno predvsem k srbski kulturi/jeziku – ali segate tudi širše?«) Jovanović poleg drugega odgovarja: »Za nekog ko želi biti umetnik vrlo je opasno da se usmerava samo ka jednoj kulturi. Umetnost je u osnovi univerzalna i ne bi trebalo da poznaje bilo kakve granice«. Na vprašanje (»V čem vidite pomen in poslanstvo, da ostajate človek dveh domovin, Slovenije, kjer živite in ste se uveljavili osebno, družinsko in avtorsko, ter Srbije in Črne gore, od koder izhajate? Seveda tako bogatite tukajšnjo kulturno pestrost, raznolikost kulturnega življenja v Sloveniji, ampak – zakaj se vam zdi pomembno ohranjanje neke tradicije – saj temu posvečate ogromno časa in energije?«) Jovanović ponudi odgovor, v katerem se znajde veliko priseljskih umetnikov, namreč: »Ne osećam se kao čovek koji ima dve domovine već kao čovek bez domovine. To su moja iskustva za koja bi mi bilo potrebno više i vremena i prostora da bih pokušao da ih zadovoljavajuće objasnim. Tradicija, pak, mogu čuvati samo oni koji je dobro poznaju i koji iskreno veruju u njenu vrednost. A takvih ljudi nema baš puno ni u jednom narodu.« V nadaljevanju pogovora Jovanović govori o položaju ne-slovenskih umetnikov in etničnih društev v Sloveniji, v konkretnem primeru o KUD-u srbske skupnosti. Njegova izjava (»Zainteresovanost večinske populacije i pripadnika drugih etničnih grupa za naše projekte je skromna a medijska pažnja skoro nikakva. Osim retkih izuzetaka osećamo da naše, sami ste rekli kvalitetene priredbe malokoga interesuju pa zato izjave o prednostima multietnične kulture ili bogastvu kulturne raznolikosti deluju pomalo nestvarno, da ne kažem neiskreno.«), se dotakne kulturne politike v Sloveniji, ki je le strpna do multietnične kulture in je monopolizirala celoten kulturni prostor, ni pa v resnici odprta do kulturne drugačnosti.

V isti številki revije je objavljena kratka anketa z naslovom Slovenija – skupen dom, ki sta jo pripravila Jure Drljepan in Peter Kuhar in je posvečena položaju posameznikov, ki so prišli v Slovenijo od drugod ali kot Slovenci živijo zunaj matične domovine ali pa so tukajšnja avtohtona manjšina. Med anketiranimi priseljskimi pisatelji bi rada povzela razmišljanje Jureta Drljepana, ki se sprašuje, »kaj reči o asimilaciji?« in odgovarja: »Osebno jo jemljem kot nekaj povsem normalnega. Če želim živeti v določenem okolju, se mu pač moram prilagoditi, se naučiti jezika in sprejeti določene navade pa tudi pisana pravila obnašanja. Ob mojem spoštovanju kulture novega okolja je to s simpatijami sprejelo tudi moje pisanje in nevsiljeno posredovanje napisanega v materinem jeziku.«

2.3. Osebne izkušnje priseljskih pisateljev, zbrane v anketnem vprašalniku in njegovih rezultatih

Anketni vprašalnik, ki sem ga pripravila, je bil poslan osemintridesetim priseljskim avtorjem v Sloveniji (od katerih je 22 avtorjev in 16 avtoric), katerih naslove mi

je posredovala gospa Dragica Breskvar, samostojna svetovalka za literarne dejavnosti pri JSKD. Odgovorilo je 16 avtorjev, od katerih je ena od avtoric obrazložila, da ni priseljenka, da piše v narečju in je zaradi tega tudi zavrnila odgovore. Med petnajstimi avtorji, ki so odgovorili na anketni vprašalnik, je bilo deset avtorjev in pet avtoric. V nadaljevanju za vse sodelujoče uporabljam izraz anketiranec, da bi bila zagotovljena največja anonimnost. Vprašanja in povzeti odgovori vseh sodelujočih so naslednji:

1. V katerem jeziku pišete?

Samo materni jezik je navedlo osem avtorjev, sedem avtorjev se prišteva med dvojezične (pišejo v maternem in v slovenskem jeziku), nihče pa ne piše samo v slovenskem jeziku.

2. V katerih literarnih revijah v Sloveniji ste do zdaj objavljali?

Le eden od petnajstih avtorjev je svoje delo do zdaj objavil v naslednjih revijah, od katerih vse niso literarne: Fontana, Mostovi, Naš glas, Dialogi, Mladika, Naš čas, Odsevanja, Rogaške novice, Šoštanjski list, Naša reč, Beseda, Razgledi, Sodobnost, Radio Slovenija. Po dva avtorja sta svoja dela objavila v literarnem almanahu Šaleškega literarnega društva Hotenja in literarni reviji Rast. V literarni reviji Primorska srečanja so objavljali štirje avtorji, v Mentorju pa pet. Največ avtorjev, deset od petnajstih, ki so odgovorili na anketni vprašalnik, je objavljalo v reviji za vprašanja kulture pripadnikov drugih narodov, ki živijo v Sloveniji, Paralele, ki izhaja pri JSKD.

3. Katere literarne revije so vas do zdaj zavrnille in zakaj?

Najpogostejši odgovor anketirancev je bil: »Nobena, ker jim svojih prispevkov nisem pošiljal/-a«. Anketiranec št. 1 je odgovoril: »Bilo je nekaj primerov pred 20 leti ali več. Katere revije so to bile, se ne spomnim, posebnih evidenc o tem pa nimam.« Odgovor anketiranca št. 2 nosi v sebi tudi osebno razlago: »Svoje slovenske pesmi sem večkrat poslal/-a v Novo revijo. Zakaj pa jih niso objavili, ne vem, verjetno zaradi tega, ker nisem znano literarno ime in se ne gibljam v nobenem od literarnih krogov.« Najbolj obsežno je odgovoril anketiranec št. 3: »Moja izkušnja je taka, da revije (uredniki torej), ki so me zavrnille, ne odgovarjajo na poslano pošto in ne razlagajo, zakaj prispevka ne bodo objavili (Odsevanja, Literatura, Rast) (...) regionalne literarne revije so bolj zaprte in zazrte v svoje okolje (ki je vsekakor kulturno, in tudi drugače, zelo razgibano in bogato, a kljub temu ...), lepi izjemi sta Dialogi in Primorska srečanja, kjer je opazna odprtost. Verjetno je veliko odvisno od duha in naravnosti glavnih in odgovornih urednikov za literaturo ... V nekaterih osrednjih revijah je opazen krog, kamor se je težko prebiti. Vse navedeno seveda velja za vse pišočje avtorje na Slovenskem, ne glede na priseljenstvo ...« Rada bi omenila, da je anketiranec št. 3 edini od vseh petnajstih priseljskih avtorjev, ki so odgovorili na vprašalnik, objavil svoje delo v reviji Dialogi.

4. Koliko knjig ste objavili v maternem jeziku in koliko v slovenskem?

V maternem jeziku je izšlo deset knjig anketirancev, v slovenskem jeziku pet, dvojezično (v maternem in v slovenskem jeziku) pa šest.

5. Koliko knjig ste objavili v samozaložbi in koliko pri slovenskih založbah? Pri katerih?

V samozaložbi so izšle tri knjige, pri založbah pa štirinajst. Navedene so bile naslednje založbe oz. izdajatelji: Mladika, Mariborska literarna družba, Dolenjska založba, Emonica, Makedonsko kulturno društvo sveti Ciril in Metod v Kranju, Kulturno društvo Mihajlo Pupin, sindikat Železarne Ravne, Srbska skupnost Ljubljana, Literarno društvo Šentjur, Mondena. Dva avtorja sta poudarila, da je njune knjige sofinanciralo Ministrstvo za kulturo RS.

6. Kdo prevaja vaša dela v slovenščino? Sami ali kdo drug?

Sedem avtorjev je odgovorilo, da so sami prevedli svoja dela v slovenski jezik, ostalih sedem pa je odgovorilo, da njihova dela prevajajo drugi (med njimi dva priseljenska avtorja in osem slovenskih avtorjev prevajalcev). Eden od anketirancev ni odgovoril na vprašanje. Le eden od njih je poudaril, da njegove prevode korigira slovenski avtor.

7. Ali sebe vidite kot slovenskega ali/in pisatelja vaše matične države?

Le trije vidijo sebe kot slovenske avtorje, pet jih sebe doživlja kot pisatelje svojih matičnih držav. Da je njihova književnost dvonacionalna, so se opredelili štirje pisatelji, da ne pripada ne slovenski in ne književnosti matične države, je odgovoril eden, da se je težko opredeliti, je prav tako odgovoril eden od anketirancev. Zanimiv odgovor, ki bi ga rada poudarila, je dal anketiranec št. 4: »Ni bistveno, kako jaz vidim sebe, temveč kako me vidi okolje, ki naj bi me sprejelo za svojega. Zaenkrat, nobeno okolje ne kaže zanimanja, da bi bil njihov pisatelj. To se bo zgodilo šele takrat, ko (če) mi bo uspelo, da se na tem področju uveljavim«. Anketiranec št. 5 je poudaril tudi, da je državljan Republike Slovenije in da pretežno piše o tukajšnjem življenju in krajih.

8. Katerih literarnih festivalov v Sloveniji ste se do zdaj udeležili?

Po en anketiranec se je udeležil naslednjih literarnih festivalov in dogodkov v Sloveniji: Herbersteinsko srečanje, Premska srečanja, Pegazovi dnevi, Odprto branje ob svetovnem dnevu poezije v KUD-u France Prešeren v Ljubljani, Verzej, Literarni maraton kluba Dragotin Kette in Literin pesniški turnir v Mariboru. Literarnega festivala Urška sta se udeležila dva avtorja, Literarnega dogodka Mavrica v Železnikih štirje avtorji. Največ, enajst od vseh petnajstih anketirancev, se je udeležilo literarnega festivala Sosed tvojega brega, ki ga organizira JSKD.

9. Ali mislite, da je potrebno razširiti meje slovenske nacionalne književnosti in vanjo vključiti tudi književna dela priseljenskih avtorjev, ki ne pišejo v slovenščini?

Trinajst avtorjev je odgovorilo pozitivno, nobeden ni dal negativnega mnenja, dva avtorja na vprašanje nista odgovorila. Rada bi izpostavila naslednja razmišljanja nekaterih anketirancev: »Vsekakor. Poznam kar nekaj avtorjev priseljencev in njihovih del, ki bi bili v ponos vsaki nacionalni književnosti.« (anketiranec št. 6) »Lepo bi bilo, osebno sem za to, vem pa, da tega nikoli verjetno ne bo.« (anketiranec št. 7) »Osebno se počutim v Republiki Sloveniji odrinjenega (...) Mislim, da mora kaj za to narediti Društvo pisateljev Slovenije.« (anketiranec št. 8) »To bi bilo zanimivo izvesti, seveda

bi bil ključni kriterij pri izbiri neslovenskih avtorjev kvaliteta naše literature. Drugače se mi zdi, da je literarna dejavnost naroda predvsem omejena z jezikom, torej jih drugače pišoči (v drugem jeziku) ne zanimajo.« (anketiranec št. 9) »Vsekakor, saj bi s tem obogatili slovensko kulturo. Pri tem pa bi seveda morale sodelovati institucije, država ...« (anketiranec št. 10) »Vsekakor mislim, da književna dela priseljskih avtorjev bogatijo slovenski kulturni prostor, kar pa lahko razumejo le tisti, ki jim je kultura blizu.« (anketiranec št. 11)

10. Ali ste zadovoljni s svojim položajem v slovenski kulturi in književnosti?

Zadovoljnih je osem avtorjev, nezadovoljni so trije, neopredeljeni trije, eden od anketirancev ni odgovoril. Nekateri odgovori so naslednji: »Sama sem si izbrala tak položaj, torej je treba vzdržati.« (anketiranec št. 12.) »Delno. Premalo je pomoči in vzpodbude matičnega naroda in premalo sredstev s strani slovenske države.« (anketiranec št. 13) »S svojim položajem v slovenski kulturi nisem zadovoljen. Name se gleda kot na tujca.« (anketiranec št. 14) »Zadovoljen sem s svojim položajem. Menim, da je primeren mojemu prispevku in trudu.« (anketiranec št. 15)

Analitična obravnava anketnega zbirnika podatkov pokaže, da je položaj ne-elitnih priseljskih pisateljev v slovenski kulturi precej marginaliziran. »Viri so monopolizirani, ena etnična skupina ima kot matična monopolni položaj« (Lukšič - Hacin 1995: 67). Viri na področju književnosti so založbe, revije, razpisi, nagrade, institucije. V osrednjih slovenskih založbah, revijah itd. objavljajo le elitni priseljski pisatelji, o katerih sem pisala v članku v zadnji številki revije Dve domovini, ne-elitnim priseljskim pisateljem vrata odpirajo le ne-elitne slovenske založbe, revije, manifestacije. Tako je krog uveljavljanja zaprt in le redko se zgodi, da iz njega izstopi priseljski avtor, ki je bil dolga leta neuveljavljen in tako vstopi v krog uveljavljenih avtorjev, če ne v slovenski nacionalni književnosti, pa vsaj v uveljavljeni prevodni književnosti. Iz vseh analiziranih virov je očitno, da različni priseljski pisatelji različno sprejemajo svoj položaj v slovenski kulturi, kar je odvisno od osebnih kriterijev, pričakovanj, stopnje izobrazbe, percepcije samega sebe. Tako kot slovenska kulturna politika pogosto asimilacijo enači z integracijo, se to dogaja tudi pri priseljencih. V tem smislu kulturna politika od priseljskega avtorja pričakuje, da bo spremenil jezik (se asimiliral), da bi se lahko »integriral« v slovensko nacionalno književnost. Toda, integriran pisatelj je pisatelj, ki lahko ustvarja v svojem jeziku in je prevajan, ki svoja dela objavlja (tudi) v slovenščini in pripada slovenski kulturi. Takšnih pisateljev v Sloveniji ni. Primer uveljavljenega priseljskega avtorja v svetu je Joseph Skvorecki, ki piše v češčini, objavlja pa v angleščini in velja za kanadskega pisatelja. Na podoben način zaradi vdanosti v usodo, nepoznavanja problematike ali drugih razlogov razmišlja tudi nekaj priseljskih pisateljev. Pri tem je pomembna tudi »tipologija priseljencev« (Klinar 1976: 161–162) oz. psihološki portret priseljenca, ki je v novem okolju pogosto drugačen kot v starem oz. se spremeni in ga zaznamujejo slabljenje samozaupanja, kriza identitete, doživljanje kulturnega šoka, izgubljanje referenčnih točk, zadovoljevanje z majhnim (po principu boljše nekaj kot ničesar) oz. pomiritev s svojim podrejenim

statusom, kompleks manjvrednosti, občutek, da morajo začeti živeti znova in začeti z ničle. Kulturna politika zaradi lastnih (monopolnih) interesov ne spodbuja ustvarjanja in uveljavitve priseljskih pisateljev in pogosto izkorišča socio-psihološki položaj priseljencev, da bi jih postavila na rob kulture. Zato se nekateri priseljski pisatelji lahko zadovoljijo, če svoja literarna besedila objavijo v revijah, ki v Sloveniji niso osrednje (osrednje so Literatura, Dialogi, Sodobnost, Nova revija, Primorska srečanja, Poetikon, kot pa smo videli, je samo nekaj avtorjev objavljalo v njih), ali se udeležujejo neposrednih literarnih festivalov (osrednji so Vilenica, Dnevi poezije in vina v Medani, Trnovski terceti, Živa književnost, ki se jih ni udeležil nobeden od anketiranih avtorjev). »Moramo upoštevati, kje ljudje govorijo, znotraj ali zunaj privilegiranega prostora, in ali ta prostor zagotavlja, da se različne skupine medsebojno poslušajo« (Lukšič - Hacin 1999: 107). Ne-elitni priseljski pisatelji govorijo zunaj privilegiranega prostora, zato jih slovenska etnična skupnost ne posluša.

Kot paradigmo za priseljske pisatelje v Sloveniji bi omenila položaj pisatelja Jordana Stavreva, ki je po nacionalnosti Bolgar, piše v srbsčini, več kot dvajset let živi v Sloveniji, je slovenski državljani, njegova literarna dela pa se predvsem ukvarjajo s »slovenskimi« temami, oz. življenjem posameznikov v slovenskem družbenem, kulturnem in geografskem kontekstu. Sebe ne vidi kot tujca, ker se je akulturiral oz. resocializiral in živi v slovenskih vedenjskih obrazcih in vrednostih sistemih, slovenski prostor pa ga še vedno sprejema oz. gleda nanj kot na tujca. Razlog zato je jezik, v katerem ustvarja, ki ni slovenski, torej Stavrev ne izpolnjuje pogoja, ki ga strogo določajo slovenska nacionalna literatura in njene institucije: slovenski avtor je avtor, ki ustvarja v slovenščini. Vsi drugi, ki ustvarjajo v tujih jezikih, so po definiciji tujci. »Slovenci so vedno poudarjali pomen kulture – zlasti literature – za svoje narodnostno oblikovanje, vendar nikoli niso spregledali tudi pomena etnosa. Kdor ni bil »vrojen« v njihovo jezikovno (na nek način »krvno«) skupnost, so ga težko priznali za svojega« (Grdina 2003: 7). Namesto jezikovne integracije priseljskih pisateljev, ki pišejo v svojih jezikih, ta pa predpostavlja tako objavlanje njihovih del v jezikih, v katerih pišejo, kot tudi prevode v slovenščino, brez katerih književno delo za bralce ne obstaja zunaj njegovega jezikovnega sistema, slovenska nacionalna književnost ponuja le dva radikalna izbora: ali jezikovno asimilacijo ali nesprejetje v slovenski literarni sistem. Dolgoletno ignoriranje literarnega ustvarjanja priseljskih pisateljev s strani slovenske nacionalne književnosti se ne kaže kot negativno glede na psihološki in sociološki status priseljskih pisateljev, ampak je slabo za slovensko književnost samo, ki se ne zaveda izgube lastne, nove, osvežilne moči, ki bi jo pridobila z integracijo književnosti priseljencev v svoje strukture in se omejuje v stereotipne meje pripadnosti na osnovi jezika. Zato menim in moj predlog za izboljšanje položaja priseljskih pisateljev v Sloveniji so nujni (strokovna, stanovska in medijska) problematizacija položaja književnosti priseljskih pisateljev (elitnih in ne-elitnih), določanje jasne meje med asimilacijo in integracijo književnosti priseljencev v slovensko nacionalno književnost, programi za integracijo različnojezikovno pišočih avtorjev, spodbujanje prevajanja njihovih del v slovenski jezik, dejansko izvajanje multikulturne politike slovenskih

kulturnih institucij, odpiranje velikih in ne samo malih vrat slovenske kulture, da bi v njej našli svoje mesto tudi tisti, ki mnogo let že ustvarjajo v njenih geografskih, duhovnih, zgodovinskih kotičkih.

SKLEP

Ne-elitni priseljski pisatelji so večinoma vključeni in so aktivni v svojih etničnih institucijah in skupnostih, v institucije slovenske družbe in kulture pa se v največji meri vključujejo le preko JSKD in njegovih struktur (revija *Paralele*, literarni festival *Sosed tvojega brega*), kar ne zadostuje za njihovo delovanje v slovenskem kulturnem prostoru. Za to sta kriva tako samoizolacija (zaradi različnih socioloških, psiholoških in antropoloških dejavnikov, ki zaznamujejo preselitev in življenje v novem okolju) kot tudi izolacija s strani večinske družbe. Slovenska družba se retorično imenuje za večkulturno, toda v praksi priseljska književnost kot vrsta »drugačnosti« ni vključena vanjo, saj slovenska kultura še vedno ni pripravljena razbremeniti kulturnih meja, s katerimi ostro ločuje priseljence od svojega okolja, v svoje strukture kulturne različnosti noče sprejeti drugih narodov, ki živijo v Sloveniji in ustvarjajo v svojih jezikih. Četudi je namen *Paralel* spodbujati kulturno izmenjavo, prestopanje kulturnih meja in s tem promocijo književnosti, ki je napisana v drugih jezikih, v slovenski kulturi, je dejstvo, da je krog bralcev ne-elitne književnosti priseljencev zožen na občinstvo iz istih in (morebiti) drugih etničnih struktur, z minimalno udeležbo slovenskega. Književna besedila, objavljena v *Paralelah* v maternih jezikih, ki ponujajo literarno-estetske odgovore na vprašanja identitete, jezika, čutenja pripadnosti, so dvonacionalna, zato je čas, da jih kot take sprejme tudi slovenska nacionalna književnost. Tako književnost ne-elitnih priseljencev ne bo več marginalizirana, jezik bo še naprej notranja govorica bitja, spremenil pa se bo odnos do njega kot ideološkega nosilca nacionalne identitete, slovenska družba in kultura pa bosta postali sodobni strukturi, v katerih bo mogel vsak, ki živi ali biva v Sloveniji, najti svoje mesto in ostalim ponuditi kulturno bogastvo, ki ga je prinesel s seboj, ali ustvaril v Sloveniji v sobivanju z ostalimi.

LEPOSLOVJE

Paralele, Revija za vprašanja kulture pripadnikov drugih narodov, ki živijo v Sloveniji, št. 1–9, Ljubljana, JSKD.

LITERATURA

- Avsenik - Nabergoj, Irena (2005). Hrepenenje po domovini v poeziji slovenskih avtoric v zdomstvu. Ljubljana: *Dve domovini*, 21, str. 125–142.
- Grdina, Igor (2003). Narod in njegova literatura ali literatura in njen narod? Ljubljana: *Apokalipsa*, 70, str. 7–31.

- Grosman, Meta (2004). *Književnost v medkulturnem položaju*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Južnič, Stane (1993). *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Klinar, Peter (1976). *Mednarodne migracije*. Maribor: Založba Obzorja.
- Lukšič - Hacin, Marina (1995). *Ko tujina postane dom*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, Zbirka Sophia.
- Lukšič - Hacin, Marina (1999). *Multikulturalizem in migracije*. Ljubljana, Založba ZRC.
- Maalouf, Amin (2002). *U ime identitete*. Zagreb: Prometej. Prevod: Živan Filipi.
- Sulič, Nives (1983). *Thank God I am Slovenian*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Šeleva, Elizabeta (2005). *Dom-identitet*. Skopje: Magor.
- Šprager, Venčeslav (2002). *Priseljski pisatelji v Nemčiji: ustvarjalna motivacija. Dve domovini/Two Homelands*, 16, str. 235–238.
- Žitnik, Janja (1994). *Lev Detela: upornik med literati. Dve domovini/Two Homelands*, 5, str. 123–135.

SUMMARY

LITERARY PUBLICATIONS OF NON-ELITE IMMIGRANT WRITERS IN THE MAGAZINE *PARALELE* – CHARACTERISTICS AND POSITION IN SLOVENE CULTURE

Lidija Dimkovska

More than 90% of all immigrant writers in Slovenia in the frame of contemporary Slovene culture belong to the category of non-elite or non-recognised writers, which is to say that, with rare exceptions, their work has been published in small, non-recognized Slovenian literary magazines and publishing houses, ethnic communities' publishing houses or even often published by the authors themselves. The centre of non-elite immigrant literature are the magazine for questions of the culture of others' nations representatives who live in Slovenia – *Paralele* which is dedicated to publishing of literary works in mother tongues and the literary festival *Sosed tvojega brega*, both in the organization of JSKD. The article offers analysis of poetics of the literary work (poetry, prose, essays, drama, critics) of non-elite immigrant writers published in *Paralele*. The typical feature of their literary work are the motifs of homesickness, craving, life in foreign environment, the question of identity, language and also general, life's and literary themes. All considered writers write in their mother tongues. On the other side the language is still the major Slovene ideological and cultural border and the major agent for their non-being part of Slovene national literature and culture. Even though the purpose of the *Paralele* magazine and the *Sosed tvojega brega* festival is to stimulate cultural exchange, crossing cultural borders and promotion of the literature written in other languages in the frame of Slovene culture, the fact is that the

circle of readers of non-elite immigrant literature is narrowed on audience of the same and (eventually) other ethnic structures with a minimal participation of Slovene readers. The status of immigrant (elite and non-elite) writers should be improved with urgent (expert, collegial and media) problematization, defining of clear borders between assimilation and integration of immigrant literature, programs for integration of other languages' writers in Slovenian national literature, stimulation of their works' translations in Slovenian, sure implementation of multicultural politics, opening of big and not only small doors of Slovene culture in order everyone who live and create in Slovenia irrespective of nationality and language to find a place in Slovene culture.

SLOVENCİ Z BUREKOM V EVROPO IN/ALI DIKTATURA KRANJSKE KLOBASE: NEKAJ O BUREKU, REPREZENTACIJAH BUREKA IN »SLOVENSKEM« ETNONACIONALNEM DISKURZU

Jernej Mlekuž¹

COBISS 1.01

Od nekdanj lepé so Ljubljanke slovele,
al boljše od mesn'ga bilo ni nobene jst
[avtor spletne strani *burek na žaru* (<http://burek.uni.cc>)]

IZVLEČEK

Slovenci z burekom v Evropo in/ali diktatura kranjske klobase: nekaj o bureku, reprezentacijah bureka in »slovenskem« etnonacionalnem diskurzu

Prispevek prikaže razmerje med izbranim prehrabenim objektom s poudarjeno priseljsko, »tujsko« konotacijo in (slovenskim) etnonacionalnim diskurzom. Pri tem se opira predvsem na različne reprezentacije bureka v medijih, imenih idr., občasno pa pokuka tudi v druge procese, v katerih se ustvarjajo pomeni (produkcija, distribucija, potrošnja idr.). Besedilo razkrije dva diskurza o bureku: nacionalističnega in antinacionalističnega. V tako imenovanem nacionalističnem diskurzu burek postane asociiran z negativnimi konotacijami, pomeni, postane označevalec »manjvredne kulture juga«. Vzporedno s tem diskurzom, verjetno z delno časovno zakasnitvijo, pa so se pojavili tudi alternativni politični pomeni bureka. Ti pogosto niso bili formulirani kot ekspliciten upor proti nacionalizmu, toda na ravni pomenov so bili bolj ali manj v navskrižju z nacionalističnim diskurzom.

KLJUČNE BESEDE: Kulturne študije, sociologija hrane in prehranjevanja, reprezentacije, etnične študije, nacionalizem, priseljenci, burek v Sloveniji

ABSTRACT

Slovenes to Europe with burek and /or the dictatorship of kranjska klobasa: something about burek, representations of burek, and "Slovene" ethno-national discourse

The contribution presents the relation between a chosen alimentary object with emphasised immigrant "outlandish" connotation and the (Slovene) ethno-national discourse. The treatise is based mainly on different representations of burek in the media, in names and other; occasionally it peeks into other processes as well in which meanings are being created (production, distribution, consumption, and other). The paper reveals two disco-

¹ Mag. znanosti, geograf, etnolog in kulturni antropolog, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija; e-pošta: mlekuz@zrc-sazu.si

urses on burek: the nationalistic and the anti-nationalistic. In the so-called nationalistic discourse, burek is associated with negative connotations and meanings; it is an indicator of "inferior culture of the South". Parallel with this discourse, and presumably with a partial time delay, alternative political meanings of burek occurred. Those were usually not formulated as an explicit revolt against nationalism; however, on the level of meanings they are more or less in discord with the nationalistic discourse.

KEY WORDS: Cultural studies, the sociology of food, representations, ethnic studies, nationalism, immigrants, burek in Slovenia

1. TEORETSKI MALO MEŠANO

Prvi del naslova je sposojen iz slovenskega časopisnega hegemonu *Dela*. Prva polovica, okrancljana z burekom, govori o prehranskem supersejmu Angua v Kölnu, kjer je bila tudi *Pekarna Pečjak*, kateri se »na nemškem trgu obeta posel z burekom in ne s kifeljci, zavitki in drugim pecivom iz sodobne tovarne ...« (Šoštaršič 2003: 4). Druga polovica, odišavljena s kranjsko klobaso, pa sicer govori predvsem o evropskih integracijskih procesih, med drugim pa lahko preberemo tudi tole: »Slovenci se na srečo hranimo s kranjskimi klobasami, vsaj tako se govori, in te dni so neki antinacionalni zanesenjaki pripravili celo nekakšen javni protest proti 'diktaturi kranjske klobase'. To se lepo sliši, kajti zdrava pamet prej namigne proti diktaturi bureka in čevapčičev« (Jež 2004: 7). Iz konteksta iztrgani besedili ne povesta prav veliko, namigneta pa, da hrana za »etnonacionalno« nikakor ni nedovzetna, nepomembna stvar.

Razmerje med hrano in etničnostjo, nacionalnostjo (etnično in nacionalno identiteto) je v najpreprostejši obliki ujeto v frazi »si to, kar ješ«, ki jo najbolj neposredno uporabljamo pri označevanju »drugih« (npr. Italijani = Makaronarji).² V nekaterih primerih se razlikovanje med »nami« in »njimi« v hrani odraža, vsaj na zunaj, zelo jasno. Tu gre v prvi vrsti za številne prehrabene tabuje, prepovedi in pravila, ki jih najdemo v številnih etničnih in drugih skupnostih na zemeljski žogi (recimo judovska hrana *kosher*). Vsaj v večini sodobnih družb pa se etnični in nacionalni odnosi v hrani pogosto izražajo bolj eksplicitno, opraviti imamo s kompleksnimi, dialektičnimi procesi prilagajanja, zavračanja in interpretiranja.³ Diktatura, patrimonij kranjske klobase!? Do

² Podobnih primerov najdemo med različnimi etničnimi in nacionalnimi skupnostmi v različnih zgodovinskih obdobjih mnogo. Angleži so npr. Irce v 19. stoletju imenovali »krompirjevi ljudje«, Italijani s severa dežele Siciljance v 16. st. »jedci makaronov«, Francozi danes Italijane imenujejo »makaroni«, Belgijce »jedci pomfrita« Angleže »Rostbif«, za Angleže so Francozi »Žabe« itd. (Scholliers 2001: 4).

³ Hrana je torej simbolni medij. In če se le na hitro ozremo naokoli, ugotovimo, da so simbolni pomeni hrane skoraj neizčrpni. Toda razmerje med hrano, prehrabenim objektom in njegovim simbolnim pomenom lahko interpretiramo na različne načine. Mennell, Murcottova in Ottrelloo (1993: 6) so po obsežnem pregledu raziskav ugotovili, da je družboslovna analiza hrane in prehranjevanja sledila splošnim teoretskim smerem v sociologiji in družboslovju: funkcionalizmu, strukturalizmu in razvojnozgodovinskim pristopom. V zadnjem času pa se na paleti teoretičnih

kam ta sploh sega? Do Fernetičev, ko igrata Slovenija in Italija, verjetno do Trojan ko žogo brcata Olimpija in Maribor, toda do kam, ko plošček lovita Olimpija in Jesenice? In, ali res mislita na isto kranjsko klobaso komentator Jež in etnolog Bogataj, ki pravi, da bi jo morali tržiti kot slovensko nacionalno jed in jo zaščititi kot »slovensko« bla-govno znamko. Kaj pa se skriva za to diktaturo? »Iskanje narodnih korenin«, narodna, nacionalna nivelizacija in standardizacija kulture, ekonomski interesi, ki uporabljajo tudi etnonacionalna orodja ali povsem nekaj drugega? Kako pa se pravzaprav ob kranjski klobasi počutijo »slovenski« vegetarijanci?

Že ta mastna kranjska klobasa nam namigne, da se gibljemo na zelo obsežnem, nepreglednem polju, ki zaobjema tako rituale, posebne priložnosti kot vsakodnevne prakse, milejše, lahko tudi zabavne stereotipe kot tudi rigidne prepovedi in tabuje, ma-terialni, stvarni svet kot svet idej, podob, besed ter reprezentacij, emocije kot tudi neke bolj formalne stvari in objektivna dejstva, subjektivitete kot tudi neke širše identitete ter še in še marsičesa.

* * *

Hrana nas označuje in po drugi strani nas razlikuje od drugih. Hrana ljudi ne le združuje, ampak tudi ločuje. Prehrana⁴ ima torej lahko funkcijo socialnega zблиževanja, na drugi strani pa nam je dobro znana tudi njena nasprotna vloga – družbena segregacija (Godina Golija 1996: 9). Kot poudarja Fischler (1988: 275), je hrana osrednja v našem zaznavanju identitete. Prehranjevanje je seveda biološko dejanje, toda, kot nadaljuje, je hkrati tudi veliko več. Hrana prehaja meje med zunanostjo in notranostjo, in ta princip inkorporacije se v veliki meri dotika narave osebnosti. Ta inkorporacija je po Fischlerjevem mnenju, osnova skupinske identitete. Hrana je tako osrednjega pomena za občutek skupinske pripadnosti. Številne raziskave etničnih manjšin recimo kažejo, da se v procesu stapljanja z večinsko kulturo določene značilnosti izvirne kuhinje ohranijo dlje kot jezik.

pristopov k hrani in prehranjevanju vse pogostejše omenjajo tudi ženske študije (glej npr. Tivadar 1998: 5, 35–44). Če je za strukturaliste zveza med objektom in njegovim simbolnim pomenom (prehrambene preference, odpori in prepovedi) arbitrarna, jo razvojno zgodovinski pristopi razlagajo kot instrumentalno, torej pogosto neposredno odvisno od ekoloških, ekonomskih in tehnoloških dejavnikov določena območja (Mennell et. al. 1993: 12).

⁴ Ulrich Tolksdorf (citir. po Godina Golija 1996: 20–21) definira hrano kot »kulturno dobrino«, prehrano pa kot »obliko družbene dejavnosti«. Pri tem opozori na pomen »situacije uživanja hrane«: gre za zapleten sistem odnosov, v katerem je jed zaužita. Ta situacija ima ob razsežnosti, da so z njo zadoščene določene potrebe, še institucionalni in socialni pomen določene komunikacije (delovna jed), religiozne komunikacije (kulturna jed), namen ugleda in reprezentacije (praznična jed) in namen fiksiranja identitete (nacionalne in regionalne jedi).

Južnič (1998: 206) navaja naslednje pomen družbene vloge hrane, ki jo ima skupno hranjenje ali hranjenje v skupini: pomen sociabilnosti, simbolični pomeni, ritualizacija, poudarjanje (družbene-ga) prestiža, manipulacije s hrano (gladovna stavka), element spolnega razlikovanja. In naslednje ravni konzumacije (ibid.: 207): biološka raven, hedonistična izraba, emocionalna plat, simboličen pomen, apotropijsko pojmovanje, magična moč hrane in zdravilnost.

Toda na drugi strani, kot pravi Warde (1997: 199–200), je hrana za večino ljudi »marginalen način izražanja osebnostne identitete«. Hrana je po njegovem mnenju le eden od številnih načinov izražanja identitete in največkrat igra stransko vlogo. Večina ljudi je in opazuje druge, kako jedo, brez kakršnih koli sodb. Pomembna jim je količina, dostopnost in domačnost hrane. Ne obremenjujejo se posebej s kategorizacijami, znaki, modo. Večina ljudi tudi ne vlaga velikega napora v dešifriranje kod, povezanih s hrano in tako ne registrira ali jim je malo mar za pojave, kot so na primer razkazovalne požrtije novopečenih bogatašev (*beujolais nouveau*). Warde sklene, da vsekakor obstajajo meje hrane v zmožnosti izražanja osebne identitete.⁵

Toda zdi se, da Warde podcenjuje povezavo med uporabno vrednostjo in identitetno, simbolno vrednostjo. Družbeno razlikovanje in identificiranje sta, kot je nazorno pokazal Bourdieu (1984), pa verjetno še kdo, prisotni, navzoči v preprostih, samoumevnih in nezavednih stvareh. Tako imenovana samoumevna potrošnja in še posebno (pre)hrana sta pomembni za identiteto ljudi, tudi če jima ti posvečajo malo pozornosti.

* * *

Toda povezava hrane z identiteto nikakor ni vezana samo na fizični konzum, kot lahko bralec narobe razbere iz dosedanjih vrstic. Pomeni materialnega sveta, hrane, se ustvarjajo skozi uporabo objektov v zelo različnih praksah vsakdanjega življenja. Hrano ne le jemo, ampak jo tudi kupujemo, pripravljamo, z njo živimo, jo mečemo stran in jo mečemo nasprotnikom (jogurtna revolucija), jo preklinjamo in jo častimo, jo dajemo v dar in smo z njo obdarjeni, se z njo predstavljamo (Slovenci s potico) in postavljamo (*beujolais nouveau*), jo upodabljamo in gledamo na slikah (Warholova ikona, podoba odprte, že uporabljene jušne konzerve podjetja *Campbell*), v filmih (goveja juha v filmu *Kajmak in marmelada*), jo uporabljamo v metaforah (»nimaš za kruh«), poslušamo v pesmih (Korado in Brendi sta s čevapčiči poimenovala tako ploščo kot pesem) in še in še bi lahko naštevati. Torej hrana biva tako v materialnem svetu, kar nikakor ne sme biti zanemarljivo dejstvo, kot v svetu idej, podob, govorov, tekstov, reprezentacij.⁶

Predmeti, hrana, tako lahko dolgo živijo, čeprav imajo zelo omejen rok trajanja. Hamburgerjeva zgodba, biografija ali zgodovina se (vedno) ne konča s konzumom. Hamburger nastopa v hip-hop, pop in rok besedilih, nad njim se verbalno, pa včasih tudi fizično znašajo antiglobalisti, tiska se na majicah in brisačah itd. Ali pa priključimo podobo odprte, že uporabljene, toda »večne« jušne konzerve podjetja *Campbell* ... In kje je pravzaprav tista meja, ki loči materialni svet od sveta podob, idej, tekstov,

⁵ Problemiziranje (v večini primerov tesnega) razmerja med različnimi oblikami identitete in hrano je mogoče najti v številnih sodobnih socioloških, antropoloških, etnoloških, geografskih, psiholoških, filozofskih idr. študijah (npr. Bell in Valentine 1997, Caplan 1997, Kotnik 2001, Visočnik 2004 idr.).

⁶ Več o pojmu, konceptu reprezentacije, ki ga na široko uporabljam v besedilu, glej v odmevnem besedilu Stuarta Halla (2002).

reprezentacij? Boste hamburger z mikice postavili v materialni svet ali svet reprezentacij? Še večje težave boste imeli pri vonju sveže pečenega hamburgerja: vam diši bolj materialno ali reprezentacijsko? Z drugimi besedami: vam le draži kruleči želodec ali vas spominja tudi na sladke »randije« v McDonaldsu in še slajša nadaljevanja brez spodnjega perila?

Proizvodnja pomenov, proces kulturnega prisvajanja materialne kulture, hrane torej, nista vezana le na fizični konzum. In tudi če se omejimo le na ta požrešni akt »žrtja«, ga težko ločimo od dela reprezentacij. Bolj kot sama materialnost bodo v besedilu interpretirane reprezentacije te materialnosti. S tem pa nikakor nočem zanikati pomembnosti materialnosti, stvarnosti hrane, materialne kulture.⁷

* * *

V prispevku bom poskušal prikazati razmerje med izbranim prehrabenim artiklom s poudarjeno priseljensko, »tujsko« konotacijo in (slovenskim) etnonacionalnim diskurzom. Z diskurzom mislim verigo označevalcev, ki jo uporabljamo pri govoru o določenem fenomenu. Toda diskurz ni le jezikovni slog, saj z njim ne le opisujemo, temveč tudi konstruiramo konkretne fenomene, praviloma na način, ki odraža razmerja moči. In diskurza tudi ne vzpostavljajo samo jezikovne, lingvistične prakse. O jogurtu ne le govorimo, ampak ga tudi kupujemo, pripravljamo, jemo, ga mečemo nasprotnikom v glavo, o njem fantaziramo in imamo z njim še stotine tako materialnih kot tudi nematerialnih interakcij, ki jih le zelo, zelo pogojno spravimo pod patrimonij jezika. Vse te interakcije vzpostavljajo naš specifični odnos do predmeta, do prehrabnega objekta in ga tako tudi konstituirajo. In na koncu (ali na začetku) so v ta proces »kulturne izgradnje« jogurta vključene tudi institucionalne regulacije, zakoni, moralni red in še kaj.

Preden resneje zagrizemo v burek, se mi zdi nujno prišepniti še eno stvar. Besedilo pred vami je prvi zapisan korak daljše študije o bureku, ki poteka v okviru projekta *Literarna in kulturna podoba priseljencev v Sloveniji* in je hkrati tudi del nastajajoče doktorske disertacije. Gre za prve, najverjetneje še precej nerodne in nesigurne korake, zato ni nemogoče, da se bom čez leto, dve ali trinajst ne samo smejal tem besedam, ampak jih tudi ...⁸

⁷ Stvari, tako naravne kot človeško preoblikovane in oblikovane, v primerjavi s podobami, idejami, govorom in tekstom, niso le reprezentacije, ampak imajo fizično prisotnost v svetu, ki ima materialne posledice (Dant 1999: 2). Predmeti torej obstajajo kot fizične, konkretne oblike in te so na tej stopnji neodvisne od kakršnekoli mentalne predstave o njih. Ta lastnost pa predstavlja ključno razumevanje njihove moči in pomembnosti v kulturnem oblikovanju. Kot so pokazali osrednji teoretiki materialne kulture (Appadurai 1986, Miller 1987 idr.), pa tudi manj »materialno angažirani« teoretiki (Bourdieu 1984), je socialni svet prav tako konstituiran z materialnostjo, kot je materialnost utemeljena s socialnim svetom.

⁸ Zažigal na grmadi?

2. MESNI ALI SIROV!? NEKAJ ZGODOVINSKIH, KONCEPTUALNIH, KONTEKSTUALNIH IN TERMINOLOŠKIH (NE)JASNOSTI BUREKA»BUREKA« V SLOVENIJI

Začetki? Verjetno ne bomo nikdar izvedeli, kdaj je burek prvič stopil na »slovenska« tla. So ga v vojaških nahrbtnikih prinesli Bosanci⁹ na soško fronto? Težko verjetno da. Nekaj dni star razveseli kvečjemu le še prašiče. So ga mogoče celo sami Bosanci na fronti, no, verjetno prej kje v zaledju, zgnetli, spekli in pojedli? Še manj verjetno da. Dvomim, da so bili Bosanci v kuhinji soške fronte kakorkoli pomemben element in konec koncev »burek« in druge pite v Bosni in Hercegovini tradicionalno pripravljajo ženske. So bili kolonizatorji bureka mogoče delavci južnoslovanskih narodov, ki so na začetku 20. stoletja gradili tursko-bohinjsko železniško progo? Ali so bili to Turki na svojih osvajalskih pohodih? No, to za nas ni posebej važno. In tudi o »slovenskih« tleh za časa Sulejmana II. Veličastnega lahko govorimo le zelo, zelo pogojno. Začeli bomo s SFRJ in priseljevanjem v SR Slovenijo. S priseljevanjem, ki je bilo v primerjavi s prejšnjimi po večini bolj začasni obiski iz južnih dežel bureka trajnejše in predvsem številčnejše.

Pravzaprav je prostor, ki ga danes označujemo kot slovensko etnično ozemlje, burek že poznal in ga še vedno pozna pod sicer drugačnim imenom. Toda kot se je zgodilo z večino kulturnih pojavov, je bila tudi hrana in z njo burek žalostna, nesrečna priča nacionalni oziroma narodni nivelizaciji: pojedla sta ga potica in kranjska klobasa. Diktatura kranjske klobase torej.

Večkontekstualnost bureka. Tu je potrebno v prvi vrsti razlikovati med »burekom« in različnimi pitami v kuhinji priseljenjskih družin iz nekdanje Jugoslavije ter burekom, ki ga prodajajo v prodajalnah tako imenovane hitre prehrane in ga tudi konzumiramo predvsem v funkciji hitre prehrane v pretežno urbanih slovenskih okoljih. Konceptualna, kontekstualna razlika med pripravo in konzumacijo »bureka« v priseljenjskih družinah ter »fast-food« bureka je več kot očitna. »Burek« je v večini priseljenjskih družin pripravljen in zaužit kot »pravi obrok«, bodisi kot kosilo ali večerja, in tako podpira dominantno (če sploh še je dominantna) tradicionalno-družinsko strukturo prehranjevanja.¹⁰ Burek z ulice se največkrat tej dominantni prehranjevalni strukturi upira. »Burek« v priseljenjskih družinah predstavlja relativno »tradicionalen« element prehrane, »fast-food« burek pa je vsaj na urbanih ulicah neke vrste »prišlek«, ki ga

⁹ Z besedo »Bosanci« v nadaljevanju besedila opredeljujem populacijo iz Bosne in Hercegovine (priseljeno v Slovenijo). Gre torej za teritorialno in ne za etnično opredelitev.

¹⁰ V tem kontekstu je potrebno omeniti predvsem prispevek ženskih študij, ki so pri razumevanju spolnih razmerij v prehrabnenih praksah posebej podčrtale strukturo družinskih obrokov. Teoretski koncept »kuhanega kosila« ali »kuhanega obroka« [cooked dinner] je prva natančneje opisala Anna Murcott. V analizo sta ga vključila že Mary Douglas in Michael Nicod, ki pa nista obravnavala njegovih socialnih učinkov. V raziskavah, ki so sledile Anne Murcott, se sinonimno uporabljata tudi izraza »pravi obrok« [proper meal] in »pravo kosilo« [proper dinner]. Obstoj »pravega kosila« so nato potrdile številne »neotoške« študije (Tivadar 1998: 36–37).

slovenska mesta in večina etničnih Slovencev pozna kvečjemu dve, tri desetletja. Z iskanjem razlik bi še lahko nadaljevali, toda to ni naša preokupacija številka ena.

Tej delitvi se upirajo nekatere novejšje oblike priprave ali konzumacije bureka. Recimo burek, ki ga pripravljajo nekatere »slovenske« pekarne in se večinoma prodaja v trgovinah ali trgovinah-pekarnah. Ta burek bi le težko povsem pospravili pod streho zgoraj navedenih opredelitev in delitev. Gre lahko namreč tako za znotrajdružinski kot zunajdružinski prehrabeni objekt, tako za »pravi obrok« kot za »junk food« (zamrznjen burek, ki ga doma spečemo in zaužijemo za kosilo ali večerjo – recimo v kombinaciji z govejo juho – ali burek, ki ga kupimo v trgovini z namenom takojšnjega »požrtja«),¹¹ hkrati pa lahko tudi za nekaj povsem tretjega. Manj se verjetno tej delitvi upira burek, ki ga pripravljajo »slovenske« družine in posamezniki. Toda te posebnosti in doslednosti pustimo za naslednjo zgodbo.

Mala terminološka zmeda? Zakaj »burek«, pripravljen in zaužit v priseljskih družinah, pišemo v navednicah? Etnične skupnosti iz nekdanje Jugoslavije, od katerih smo Slovenci tako ali drugače prevzeli oziroma ponovno uvozili to jed, z besedo burek označujejo jed iz listnatega testa, nadevano z različnimi mesnimi, sirovimi, zelenjavnimi ali sadnimi nadevi. Toda vse etnične skupnosti nekdanje Jugoslavije le niso tako široko »bureko-potezne«. Bosanci, ki si od vseh najbolj lastijo »burek«, z »burekom« označujejo le jed iz listnatega testa, nadevano z mesom. In ta spada v skupino pit, med katerimi se znajde še »sirnica« (sirov nadev), »krumpiruš« (krompirjev nadev), »zelnica« (nadev z zeljem) idr.¹² Bosansko tolmačenje bureka je zavladalo tudi v prvi izdaji *Leksikona yu mitologije*: »Za izmišljotine poput »burek s jabukima« trebalo bi prekršitelje kažnjavati oduzimanjem ugostiteljske licence« (Kršić 2004: 65). »Burek« je torej v Bosni in Hercegovini lahko le »mesni« in tako označuje vsebino. Drugje na območju nekdanje Jugoslavije, pa tudi Balkana in v Turčiji – od koder je ta jed najverjetneje osvojila Balkan – pa burek pomeni formo, obliko. Ta koncept »forme« so prevzele tudi prodajalne bureka v Sloveniji (in SSKJ ter Slovenci nasploh),¹³ ki jih

¹¹ Pekarna Pečjak recimo prodaja zamrznjen burek (mesni, sirov, jabolčni in picaburek), prav tako pa različnim trgovskim verigam prodaja tudi že pečen burek.

¹² Toda tudi med pitami obstaja hierarhija, med katerimi je meso (očitno) najbolj cenjeno. O tem priča tudi naslednje reklo: »Sve su pite pripitice, samo je pita burek(uša) – pita pitac!«

¹³ SSKJ (1970: 226) burek označi kot »orientalsko pecivo iz listnatega testa z nadevom: burek s sirom; burek z mesom«.

Številni »slovenski« novinarji in drugi »pišočiči« ljudje, ki so se tako ali drugače dotaknili bureka, so koncept »burek kot forma in ne kot vsebina« prepoznali kot slovensko posebnost. To so interpretirali bodisi kot neke vrste »kulturno inovacijo« ali kot ignoranco pri poznavanju in sprejemanju drugih kultur. Da so navedeni koncept prepoznali kot posebnost, so bili najverjetneje »krivi« Bosanci, pri katerih je burek tako v domačem kot »javnem« okolju najbolj viden in poudarjen. Bosanski popzvezdnik Dino Merlin na vprašanje, zakaj je svoj zadnji album poimenoval *Burek*, odgovarja: »Burek sam, na simboličnoj razini, htio prikazati kao jednu od vrijednosti koje imamo, ali kao i muž koji svaki dan prolazi pored svoje lijepe žene i ne vidi njenu lepotu nego gleda okolo, tako i mi ne vidimo vrijednosti bureka. Dakle, šta sve to imamo, a ne primećujemo. Nešto što je standardno dobro stotinama godina je po definiciji kvalitet, klasika i umjetnost. Jer samo ono što preživi toliko

povečini vodijo in so v njih zaposleni Albanci iz Makedonije¹⁴ (pogovor z Martinom Berishajem, 20. 5. 2005).

Razširjenost? Različne pite, ki so prišle v Slovenijo s priseljenci in njihovo kuhinjo, so pogosto zadišale in še danes pogosto zadišijo na njihovih mizah. Toda, če se ne bi pojavile prodajalne burekov, najverjetneje večina Slovencev ne bi nikoli slišala za burek. Vsaj za burek v Sloveniji ne! Prodajalne burekov, ki so po Balkanu znane kot buregdžinice, v Sloveniji nimajo posebnega imena in za razliko od vsaj nekaterih južnih sosed pogosto poleg burekov ponujajo tudi pleskavice, hamburgerje, pice in drugo hitro prehrano. Veliko slovenskih prodajaln bureka tudi pogosto nima prostora za sedenje. Burek je tako v slovenskih prodajalnah bureka pogosto serviran zavrit v papir in se konzumira brez pribora, med južnimi sosedi pa ga vsaj v buregdžinicah dobimo serviranega na krožniku in ga marsikje spravimo v želodec s pomočjo vilic. (No, tudi v BiH, ki velja za najbolj tradicionalno »burek deželo« na področju bivše Jugoslavije, prihaja do sprememb.) Kakorkoli, burek v Sloveniji postane pomemben del urbane ponudbe hitre prehrane. V Delovi telefonski anketi je med tako imenovano hitro prehrano burek dosegel drugo mesto (14,3 %), za zmagovalko, »pico na kose« (27,1 %), in pred hamburgerjem (11,1 %), sendvičem (8,6 %), pomfritom (7,1 %), hot dogom (4,4 %) in kebabom (4,2 %).¹⁵

Toda če bi ostali le pri priseljskih družinah in hitri prehrani, bi bureku v Sloveniji naredili hudo krivico. Burek danes najdemo tako v osnovnošolskih mali-

stotina godina je vrijedno pažnje i takvih epiteta kao što su klasika i umjetnost. Burek je autentični bosanski fenomen, stovremeno i antiglobalistički» (Bikić 2004).

¹⁴ Na tem mestu navedimo eno, dve od številnih zabavnih zgodbic iz tega naslova: »Schollmayer pa se je izkazal tudi kot izredno neotesan. Tako je v intervjuju za Ekipo rekel: 'Neki 'Šiptar' je to podjetje (SGP Galjevica) kupil, ne dela nič, edino, kar dela, je to, da toži nas zaradi glavnice, ki znaša 2,5 milijona tolarjev, zdaj je 30 milijonov.' V označbi Šiptar, ki nič ne dela, se je prepoznal Dragan Lazić, komercialni direktor podjetja SGP Galjevica. Novinarjem je povedal: 'Poslovni prijatelji so me začeli spraševati, kdaj jim bom prinesel **burek**'« (Praprotnik 2004: 32) (»omastil« J. M.). V portretu akademskega slikarja albanskega rodu Ganija Llalloskega, živečega v Ljubljani, med drugim beremo: »Le z ironičnim vprašanjem se dotakne najpogostejšega slovenskega stereotipa o Albancih: 'Kaj bi Slovenci brez baklave in **bureka**'« (Černe 2003: 24) (»omastil« J. M.).

¹⁵ Pri tem je potrebno reči, da je (pričakovano) v urbanem okolju izrazito več ljubiteljev bureka, hamburgerja in kebaba, v ruralnem okolju pa sta nadpovprečno priljubljena pica in pomfrit, saj druga hitra prehrana večinoma tu ni na voljo. (Toda v kakšni meri sta v ruralnem okolju pica in pomfrit sploh zaužita v kontekstu hitre prehrane. In ali je sploh smiselno govoriti o hitri prehrani v ruralnem okolju? Pred tem pa bi se seveda morali vprašati, kaj sploh mislimo z besedno zvezo »hitra prehrana«?) Delež ljubiteljev bureka tudi narašča z izobrazbo vprašanih. Med višje in visoko izobraženimi burek celo premaga pico in zasede prvo mesto s 23,3 % ljubiteljev, pica pa je druga z odstotkom manj. V telefonski anketi so spraševali: »Katera izmed naštetih hitrih hran je vaša najljubša?«, »Katera hitra hrana vam je najmanj ljuba?« in »Katera hitra hrana se vam zdi najbolj nezdrava?« Zanimalo jih je tudi, kateri burek imajo vprašani najraje. Najbolj je priljubljen sirov burek (47,3 %), sledi mesni (16,7 %), nato jabolčni (10,6 %) in picaburek (4,7 %). Telefonska anketa je bila izvedena 25. 2. 2005 na vzorcu 406 oseb. V članku ni navedeno, ali je vzorec reprezentativen, očitno pa je, da ni bil narejen samo v urbanem okolju, kjer je sicer hitra hrana večinoma »doma« (Pal 2005: 13).

cah, kot obrok v vojski, na nekaterih Adriinih letih, na takšnih in drugačnih zabavah, predstavitev stripov, filmov, celo na svečanostih v »hramu slovenstva« *Cankarjevem domu* in še in še kje. Prav tako pa je burek, sicer v čisto drugi pojavnosti, pogost na zidovih, v popbesedilih, v žargonu itd. V nadaljevanju ne bomo omejevali te bogate kontekstualnosti bureka, zamejili pa bomo njegovo pomenskost. Odstri bomo le eno od burekovih zgodb v Sloveniji: zgodbo o nacionalizmu, odnosu do »jugoslovanskega« in priseljencev iz nekdanje skupne države, osamosvajanju in formiranju nacionalne identitete, izključevanju in razlikovanju. Zgodbo, ki je bila verjetno med ostalimi »burek zgodbami« pomensko, simbolno dominantna.

3. BUREK, REPREZENTACIJE BUREKA IN SLOVENSKI ETNONACIONALNI DISKURZ

Burek je bil ob prihodu v Slovenijo hrana priseljencev. To bo najverjetneje držalo tako za bureke (in pite), narejene v priseljenjskih družinah, kot za bureke, ki so se prodajali v pionirskih prodajalnah bureka. Kot priča spomin nekaterih intervjuvancev, se je burek v osemdesetih začel prijemati tudi med »nepriseljenci«, praviloma tistimi, kot pravi Stankovič (2005: 36), ki niso zapadli v nacionalistično evforijo in z njo povezanimi pojavi jugofobije. To naj bi bili predvsem študentje, pankerji in urbana mladina nasploh. Na ravni pomenov pa je to posledično pomenilo, kot nadaljuje Stankovič, »da burek kmalu ni označeval zgolj etnične razlike (med 'nami' in 'njimi', 'Slovenci' in 'Neslovenci'), temveč tudi tiste Slovence, ki niso imeli večjih problemov s prisotnostjo imigrantov iz drugih republik iz bivše Jugoslavije.« Toda na tem mestu je treba podčrtati eno stvar. Po pogovorih s številnimi protagonisti urbanih subkultur v osemdesetih, burek v tem času ni bil vidnejši del subkulture potrošnje. Gregor Tomc, ki je pripadal »generaciji pankerjev iz poznih 70. let, ki je v 80. letih že precej upehala, s policijsko pomočjo«, pravi, da hrana »pri panksih« ni bila del subkulturnega »izražanja«. »Del subkulture je bilo pitje alkohola, v glavnem v obliki piva, v glavnem v kavarni union, na železniški, v medeksu, v fv-ju itd.« (elektronsko pismo, 16. 3. 2005). Ali Žerdin iz generacije, »ki se je politično kulturno socializirala v času prvega novega roka (1981)«, pravi o bureku naslednje: »Tole z burekom je po mojem mnenju prej koincidenca kot kaj drugega. Pač, ob enih ponoči je bil na postaji odprt samo kiosk z burekom in nič drugega. Zato smo občasno pač šli na burek. Če rečem občasno – mogoče enkrat na leto. Sam sem stanoval na Brodu, zato sem, če sem želel na postajo, moral naredit ovinek. Tega pa navadno nisem delal. Če bi ob enih ponoči posloval kak kiosk z drugo hrano, bi pa mogoče hodil na polento« (elektronsko pismo, 31. 3. 2005).

Povzamemo lahko, da velika večina ljudi, ki je jedla burek (ali ga ni jedla), najverjetneje tega ni razumela kot eksplicitne politične geste. Za urbano mladino osemdesetih, ki je bolj ali manj občasno segla tudi po bureku, je ta pomenil »kalorije in ne simbolov«. Ponavadi nekaj toplega na »alkoholni« želodec in nekaj poceni za plitve žepe.

A konec osemdesetih let se že kažejo prva znamenja, ki bi lahko govorila o tem, da je burek začel prevzemati politične oziroma etnonacionalne konotacije, pomeni.

Zgodba o bureku in slovenskem etnonacionalnem diskurzu, identiteti je kot številne podobne zgodbe polna konfrontacij. Prva se kaže že na samem začetku. Grafit »Burek? Nein, danke!«, ki se je konec osemdesetih let pojavil na Gosposki ulici v Ljubljani in se od takrat pojavlja po ljubljanskih zidovih, po mnenju nekaterih takratnih pouličarjev (in tudi uživalcev bureka) ni črpal iz takrat obstoječih pomenov bureka. Kaj naj to pomeni? Je grafit oziroma avtor grafita z uporabljeno reperezentacijo burek »avtorsko« postavlil v nov diskurz, ga je popeljal v novo pomensko polje? Vprašanje, ki nam hitro priključa sociološko metadilemo: struktura ali/in delovanje? A vprašanje raje poenostavimo in zožimo: bi se to bureku, ne glede na grafit, zgodilo prej ali slej? In zakaj se je to zgodilo ravno bureku? Zakaj se ni, recimo, takrat prav tako dostopnim sarmam ali vsepovsod videnem in vsaj v šalah in frazemih že trdno formiranem »jugu«? Vprašanja bomo pustili zavita v meglo, saj mislim, da jih lahko na tej naši poti brez težav spregledamo. Dejstvo pa je: burek je z grafitom »Burek? Nein, danke!« postal (opaznejši, jasnejši) označevalec »manjvredne kulture juga«. Manjvredne? Ne nujno. Postal je označevalec »manjvredne kulture juga« v popularnem, dominantnem nacionalističnem diskurzu. Če si sposodimo Hallov besednjak, je to postalo preferenčno razumevanje, skoraj vedno pa obstajajo tudi, kot pravi Eco, odklonska razkodiranja (Fiske 2004: 118).¹⁶

* * *

V tako imenovanem **nacionalističnem diskurzu** burek postane asociiran z negativnimi konotacijami, pomeni. Kot smo že rekli, postane označevalec »manjvredne kulture juga«. Omenili smo grafit »Burek, nein, danke!«, toda, kot smo namignili, ni nujno, da je grafit »izvorno« produkt tega diskurza. Lahko da je bil izvorno zakodiran, zapisan na zid Gosposke brez kakršnih koli nacionalističnih pretenzij, kot bolj ali manj »nedolžen štos«. Toda predpostavljamo lahko, da so bile reprodukcije tega zapisa, ki se je cela devetdeseta pojavljal po ljubljanskih zidovih, večinoma zakodirane pod dežnikom nacionalističnega diskurza. Puščamo pa odprto pomembno vprašanje: kakšni pomeni so se pravzaprav ustvarili pri srečanju, interakciji grafita z občinstvom, bralci?

¹⁶ Stuart Hall [1973] poda model, ki omogoča povezavo dogovorjenih pomenov sporočila z družbeno strukturo, znotraj katere delujeta tako sporočilo kot tudi bralec. Pri tem se naslanja na Parkinovo razumevanje, delitev pomenskih sistemov, s katerimi posamezniki interpretirajo ali se odzivajo na percepcijo svojega položaja v družbi (dominanten, podrejen in radikalen). Stuart Hall tako poveže te pomenske sisteme tudi z načini razkodiranja sporočil množičnih medijev. Dominanten sistem ali dominantna koda prenaša preferenčna razumevanja, dominantne vrednote družbe. Podrejeni sistem ali podrejena koda sprejema dominantne vrednote družbe in obstoječo strukturo, a je pripravljen dokazovati, da je potrebno izboljšati položaj določene skupine znotraj te strukture. Radikalni sistem ali opozicijska koda pa zavrača dominantno razumevanje in družbene vrednote, ki so ga ustvarile. Opozicijski razkoder prepozna preferenčno razumevanje, a ga zavrne kot napačno. Sporočilo poišče v pomenskem sistemu, ki se radikalno zoperstavlja dominantnemu pomenskemu sistemu (Fiske 2004: 118–119).

Niti sapice dvoma ne postavlja referenčni kod imena projekta *Anti Burek Sistem* (A. B. S.) skinhead skupine *SLOI*, ki je, kot piše Marta Gregorič (1999: 104), svoja besedila s takti izvajal kar za gostilniškimi šanki. Skupina iz začetka devetdesetih je namreč igrala brez glasbil. *Anti Burek Sistem* se torej zdi še bolj nedvoumna, neposredna nacionalistična reprezentacija bureka.

Pri številnih reprezentacijah bureka pa je večkrat zelo težko ali celo nemogoče določiti diskurz, prepoznati referenčni kod. Smo res prepričani, da je burek iz *Agropopovega* komada *Jasmina* (Pesmi s Triglava, 1986, ZKP RTV Slovenija)¹⁷ reprezentacija nacionalističnega diskurza?

»On bil zares, je moški pravi,
po konju strašno je smrdel.
Po hrbtu bil močno je dlakav,
Na sirov burek me je ujel.«

Nas torej nacionalistični diskurz usmerja k temu, kaj naj bi bilo preferenčno razumevanje besedila skupine, ki je med drugim prepevala tudi »Samo milijon nas je«?

Toda kako se je ta diskurz kazal v potrošnji, konzumu bureka? Kako in v kolikšni meri so ti negativni pomeni bureka vplivali na njegovo potrošnjo in uživanje? Z drugimi besedami: so nacionalisti in vsi tisti, ki so se tako ali drugače napajali v tem diskurzu, jedli burek? In če da, kako so ga jedli? Na skrivaj ali javno, s slabo vestjo ali brez slabe vesti, so ob njem stresali nacionalistične šale ali so ugotavljali, da je burek nekaj, kar v resnici ni vredno diskriminacije? Žal, ne bomo odgovorili, navedemo pa lahko nekaj zgodbic iz tega naslova. Aida Kurtović, dolgoletna novinarka na *Radiu Študent*, od leta 1989 do 1991 voditeljica oddaje *Balkan urnebes* in od leta 1991 do 1997 oddaje *Ja nisam odavde*, je decembra 1991 v eni od svojih oddaj naredila intervju s takratnim prvakom nacionalistov Zmagom Jelinčičem v srbohrvaščini. V oddaji ga je med drugim povabila na prvi »Balkan žur« v klub K4 in tako tudi na burek, ki so ga razdajali ob vstopu. Jelinčičev odgovor na povabilo (na burek) je bil: »Iz vaših rok pojem še hudiča« (pogovor z Aido Kurtović, junij 2005). Zgodba je dobila mesto tudi v zabavni rubriki *Rolanje po sceni* v *Mladini* (1992: 6): »Zmago Jelinčič je pred novim letom, skupaj z rojaki, sodeloval na Balkan žuru v K-4 (jedel je burek iz rok aide kurtović press)«.

No, zdi se, da nikakor ni šlo za preprosto, linearno povezavo, korelacijo med »(ne)žrtjem« bureka in (ne)afiniteto do »Juge«, »Balkana«, priseljencev. Namreč, kot znajo povedati številni poučitelji iz konca osemdesetih in začetka devetdesetih let, je vsaj prva generacija slovenskih skinheadov pogosto ponoči zavila na burek. Pomembno vprašanje pa je, ali je bilo to »zavitje« le posledica zelo omejene »nočne« ponudbe konec osemdesetih in v začetku devetdesetih, ali se za tem »odklonom« skriva mogoče še kaj drugega?

V devetdesetih burek pride v frazeme slenga (»si burek«, »nimaš za burek«). Negativni pomeni, ki jih ima burek v (slovenskem) slengu so v nasprotju s pomeni, ki

¹⁷ Glasba: Aleš Klinar, besedilo: Aleš Klinar in Urban Centa, priredba: Sašo Fajon.

jih ima burek v Bosni in Hercegovini, kjer je asociiran z domom, toplino, varnostjo, družabnostjo. Ne glede na to, ali so ti frazemi produkt tega diskurza ali niso, so verjetno vsaj delno vplivali na njegovo ohranjanje oziroma obnavljanje, čeprav veliko manj očitno, zavedno kot druge bolj »direktne« reprezentacije bureka.

Burek je torej v devetdesetih začel (pri)dobivati eksplicitne politične in etnično-nacionalne pomene. Toda, ali je res vse pomene obvladoval nacionalistični diskurz?

Vzporedno s tem diskurzom, verjetno z delno časovno zakasnitvijo, so se pojavili tudi alternativni politični pomeni bureka. Ti pogosto niso bili formulirani kot eksplicitni upor proti nacionalizmu, toda na ravni pomenov so bili bolj ali manj v navskrižju z nacionalističnim diskurzom. Predvsem med mlajšo urbano populacijo, med študenti in dijaki, je začel burek, kot pravi Stankovič (2005: 36), vse bolj funkcionirati kot znak nečesa »kul« in je začel prinašati tudi drugačne pomene »Juge« in »Balkana«.

Kot eno od začetnih reprezentacij tega, imenujmo ga **antinacionalističnega** diskurza, lahko navedemo že omenjeni burek, ki so ga razdeljevali ob vstopu, vstopnici za prvi »Balkan žur« konec decembra 1991 v ljubljanskem klubu K4. Še pred tem pa so burek delili tudi na drugem »Balkan žuru« 29. novembra 1991 v ljubljanskem klubu B-51. Na prvem »Balkan žuru« (24. 5. 1991) v klubu B-51 so obiskovalci ob nakupu vstopnice pri vhodu dobili tudi šilce rakije, znotraj pa srbski sir, čebulo in kruh. Na drugem žuru pa so bili gostje postreženi s pasuljem in burekom, ki ga je spekla že omenjena Aida Kurtović (pogovor s Igorjem Bašinom, 7. 6. 2005, telefonski pogovor, 24. 3. 2006).

Članek z naslovom *Burek za Jelinčiča* iz avgusta 1992 je naslednji primer iz tega procesa kanaliziranja kodifikacij bureka. V članku Marka Crnkoviča (1992: 477) se burek v besedilu pojavi le na koncu: »*Obstojajo inhibicije, ki morajo ostati: ljudje se rojevajo enaki, ljudje smo bratje in sestre, bratje in sestre pa si med seboj pomagajo. Kdor jih odpravlja, pripravlja rasizmu teren, in takšnim je treba zapreti usta. Pa čeprav samo z burekom.*« Čeprav tu burek nastopa le kot »mašilo za (proto)rasistova usta«, je diskurz jasen.

Nedvoumen diskurz je tudi v tem »proglasu« še svežega datuma: *slika 1*

Toda ta diskurz se ni kazal le v številnih reprezentacijah bureka, ampak se je odražal tudi v potrošnji, konzumu. Številni pogovori z mladino iz devetdesetih let pričajo, kako je burek postal predvsem med mlajšo urbano populacijo, študenti in dijaki, zelo hitro pomemben del prehrane. Čeprav je zelo težko dodobra osvetliti kompleksno razmerje med obravnavanim diskurzom in potrošnjo bureka, ni težko prepoznati družbeno-kulturnega ozadja tega razmerja.

Stankovič (1999: 46) pravi, da se je predvsem med urbano mladino, ki je izražala ravnodušnost do projekta slovenske osamosvojitve, začel širiti oporečniški duh. Ta se je izražal z navdušenjem nad vsem balkanskim.¹⁸ To sicer ni bilo politično gibanje, prineslo

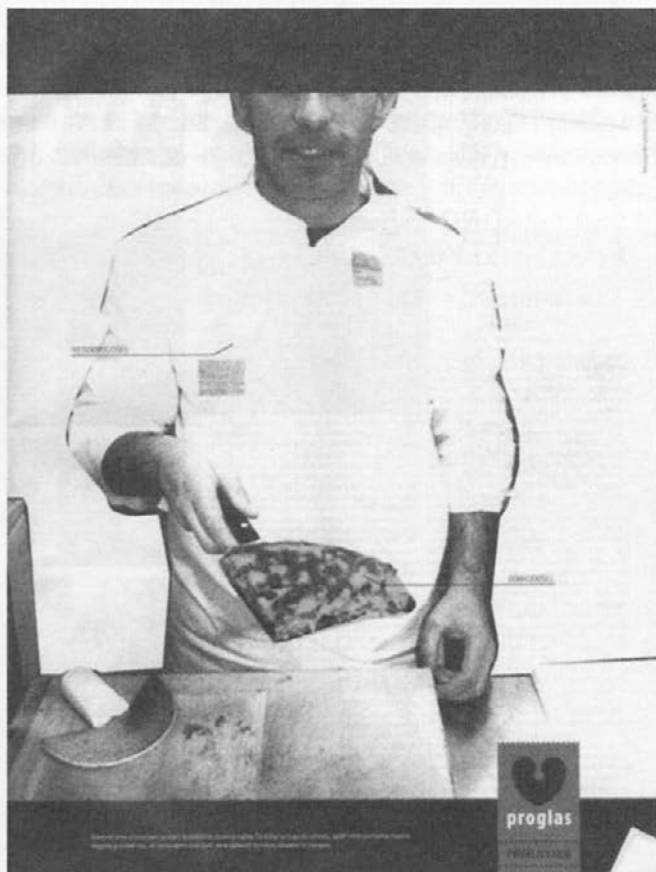
¹⁸ Stankovič kot primer ene od začetnih manifestacij tega oporečniškega duha navede žur, ki se je zgodil povsem spontano in neorganizirano v klubu B-51 na Gerbičevi ravno na dan razglasitve slovenske samostojnosti, 25. junija 1991: »*V trenutku ko se je vsa Slovenija veselila oceptive od Jugoslavije, je množica mladcev in mladenk do jutra plesala in popivala ob nostalgčnih zvokih*

oziroma konstituiralo pa je zanimiv kulturni obrat, ko se za del urbane mladine (predvsem študente, alternativce, srednješolce itd.) vse »balkansko« iz simbola slabega spremeni, kot nadaljuje Stankovič, v simbol dobrega. Torej, gre za odklon, ki je bil v nasprotju z »uradnim«, dominantnim diskurzom:

»V trenutku so se razpasli tako imenovani balkan žuri, pop in rock glasba z območja nekdanje Jugoslavije je postala 'zakon', tudi za tiste, ki so bili premladi, da bi rasli ob njenih zvokih, uporaba srbohrvaščine v pogovornem jeziku se je razširila do prav neverjetnih dimenzij, bureki in baklave so postali zadnji krik mode, znamenite srbske komedije (Ko to tamo pjeva, Maratonci, Balkanski špijun, Kako je propao rokenrol itd.)

reference, ki jih je bilo zaželeno čim pogosteje citirati, skratka, med urbano mladino se je bliskovito razširil neki nostalgичen sentiment, ki je verjetno bolj kot kaj drugega odražal določen strah, da bo življenje v samostojni Sloveniji postalo preveč »avstrijsko«: zaprto, ozkosrčno, čistunsko in zaplankano« (Stankovič 1999: 46).

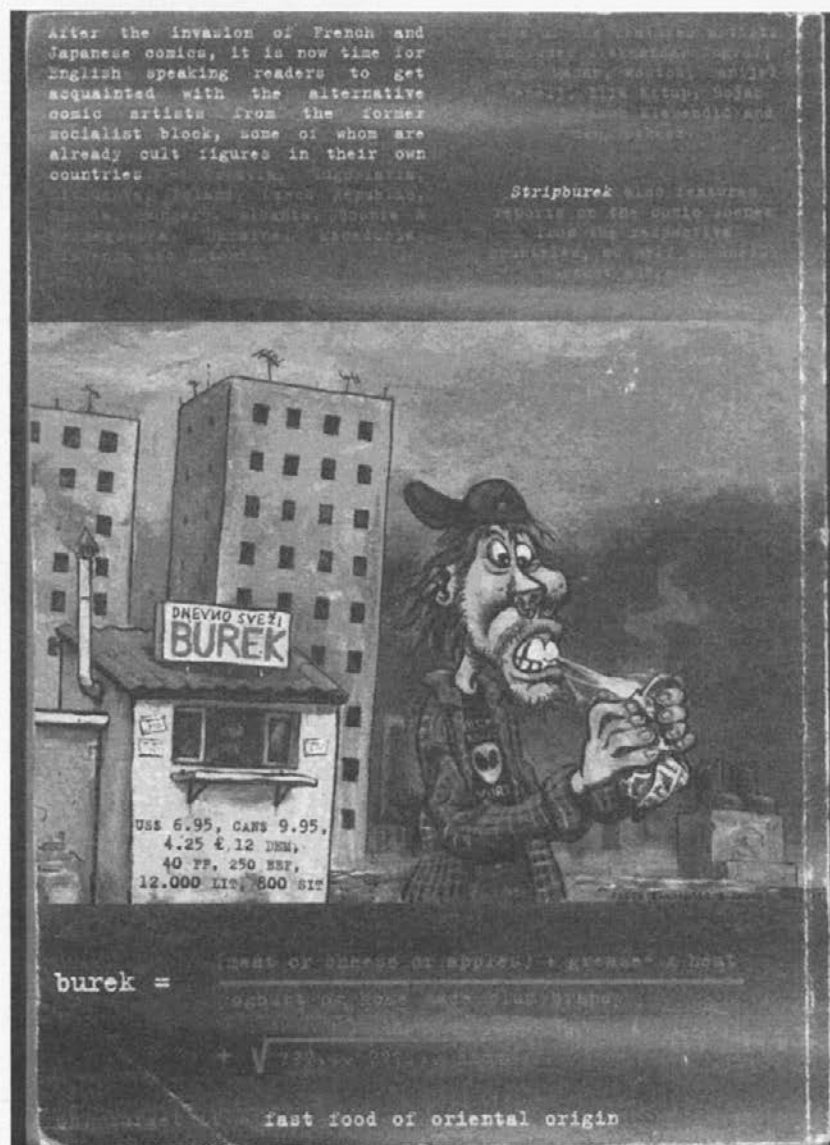
Toda, da ne bo pomote: ozadja tega antinacionalističnega diskurza ne gre omejevati samo na »nostalgичno« spominjanje in »čaščenje« »južnjaškega«, »balkanskega«. Reprezentacije bureka v tem diskurzu niso vezane samo na kontekst »jugonostalgije« in »balkannostalgije«, kot lahko beremo tudi v članku *Burek za Jelinčiča*.

Sl. 1: »Slovenci smo pripravljeni sprejeti le določene stvari iz tujine. Če dišijo po jugu ali vzhodu, sploh hitro zavijamo nosove. Mogoče je prišel čas, da sprejmemo ljudi, ne le njihovih burekov, kebabov in čevapov.« (Proglas priseljevanje 2006: 1)

jugo rocka, na koncu pa tudi že rajala v pobesnelih ritmih srbskih narodnjakov« (Stankovič 1999: 46).

Pravzaprav se zdi smiselno ta diskurz razdeliti na antinacionalističnega in nenacionalističnega (kar seveda lahko pomeni vse živo). V prvo skupino bi spadale politično angažirane reprezentacije bureka, v drugo pa tiste, za katere bi le težko rekli, da res to so. Kaj bi, recimo, rekli za hit Alija Ena *Sirni al mesni*, za ime dramske skupine *Burekteater*, za posebno izdajo *Stripburgerja*, imenovano *Stripburek* (Stripburek 1997: ovitek)

in še za veliko večino drugih imen, besedil, podob, ki burek najverjetneje uporabljajo brez izrazitih političnih pretenzij? Toda že sama izbira (bureka) priča, največkrat

še le ob razumevanju širšega konteksta, ozadja, da burek najverjetneje ni bil izbran z nacionalističnimi motivacijami, ampak ravno nasprotno, z neko, čeprav ne nujno povsem zavestno, subverzivno držo (kolikor še sploh je subverzivna), ki bureka ne izključuje. Dalaj Egol, prej Ali En, še prej pa Ramiz Džafić, pravi, da ob pisanju komada *Sirni al mesni* ni bilo nič političnega, (anti)nacionalističnega. Na vprašanje »*Ali si se ob pisanju komada zavedal, da ima burek tudi politične, (anti)nacionalistične konotacije, pomena?*«, odgovarja: »*Ob komadu sem se zavedal, da je dobra fora. Ni bilo nobenih takih stvari, kot sprašuješ. Moj odnos v komadu je bil striktno do bureka.*« In za pojasnilo pošilja besedilo pesmi, v kateri vsaj na zunaj ni nič »političnega, (anti)nacionalističnega« (elektronsko pismo, 16. 6. 2005).

»Burek (8 x)

*Mam prjatla, ime mu je Ranko, da bi jedu burek je oropal banko,
ampak dragi Ranko, kaj ti to pomaga, v zaporu suh kruh in plesniva vlaga.
Kaj boš zdaj, ko bureka ni, mraz pa stiska ti kosti,
Malo premisli, možgane pretegni, hitro pobegni in teci na burek.*

Burek (8 x)

*Burek, burek, ti full pomaga za trebuh, da ni prehlada,
Ampak včasih se je treba nahraniti za moč, za ženo obraniti.
Ko je letu poštar iz našega praga, ga je vidu sosed in si mislu vraga,
Tej so močni, tej so divji saj ne jedo druge hrane, kot pa mesni sirni burek*

Burek (8 x)

(...)«

Reprezentacija bureka Alija Ena je verjetno vsaj malenkostno vplivala k popularizaciji, verjetno tudi k »normalizaciji« in/ali »mainstreamizaciji« bureka v Sloveniji. Komad, ki se je vrtel dolgo časa po skoraj vseh radijskih postajah, je bil najverjetneje najuspešnejša tržna in promocijska »reklama« za burek. Mladina iz druge polovice devetdesetih je ob različnih priložnostih glasno prepevala »*burek, burek ...*« in znani so prav »filmski prizori« spontano zbrane mladine v nočnih urah, v vrsti čakajoče na burek pred kioskom na Miklošičevi, ki je glasno prepevala hit Alija Ena.

Verjetno ista mladina, ki je pred kioskom prepevala »*burek, burek ...*«, je v slengu precej nezavedno uporabljala tudi frazeme (»si burek«, »nimaš za burek«), ki so vsaj malenkostno sooblikovali in ohranjali nacionalistični diskurz. Vsaj del te mladine je hkrati komuniciral, živel, ohranjal, konstituiral oba diskurza. Na burek je lepil tako pozitivne kot negativne pomena, čeprav ene veliko bolj zavedno kot druge.

In konec koncev se burek verjetno lahko v veliki meri »zahvali« temu diskurzu, da ob koncu tisočletja »zaplava« v slovenskem prehranjevalnem »mainstreamu«. Res je, da ga že okoli leta 1989 na trg spravi *Pekarna Pečjak* (sprva že pečenega in v začetku devetdesetih tudi zamrznjenega), toda »slovenske« pekarnice in trgovine ga začnejo množično peči in prodajati ob koncu tisočletja ter začetku novega – kar na ravni pomenov nikakor ni zanemarljivo dejstvo. Ob koncu tisočletja ga začnejo streči tudi v slovenski

vojski, znajde se v slovenskih šolah, na nekaterih Adriinih letih itd. Burek se ne zdi več tako sporen, subverziven, izzivalen, kot je bil v prvi polovici devetdesetih let.

S tem ko postane nekakšen prehranjevalni »mainstream«, pa se zdi, da začne izgubljati »etnonacionalno« pomensko moč, začne se manj angažirano pojavljati v etnonacionalnem diskurzu. Vse pogostejše ga zasledimo v debati o zdravi prehrani, v nekakšnem »zdravoživljenjskem« diskurzu, v katerem najpogostejše nastopa v navezavi z besedno zvezo »mastna navlaka«. In tudi novi izrazi, oblike potrošnje, konzumacije – recimo, srednješolci ga začnejo vsaj delno uporabljati kot nekakšen znak upora proti »zdravoživljenjskemu« diskurzu – pričajo o tem, da so se pomeni bureka vsaj delno preselili tudi na druga pomenska polja, debate, diskurze.

A še vedno se burek oziroma njegove reprezentacije pogosto pojavljajo v etnonacionalnem diskurzu. Ko so leta 2003 v Cankarjevem domu na razstavi ob stoletnici »velikega« slovenskega grafika in slikarja Nikolaja Pirnata postregli z bureki (sicer veliko manjšimi, kot se dobijo v »slovenskih« burek prodajalnah in trgovinah), je bilo med udeleženci slišati veliko komentarjev in pripomb na račun njegove »primernosti« (telefonski pogovor s Ksenijo Berk, 23. 2. 2005). Večjo naklonjenost pa je verjetno požel med gledalci slovenskega nizkoproročnega filma *Tu pa tam*¹⁹ v prizoru, kjer mladenič, potomec priseljencev z »juga«, v Zvezdinem dresu (»čapac«) naroči burek z ajvarjem. In to ne za šalo. Naročilo mora seveda ponoviti. Po premieri je sledila še zabava, napovedana kot »odbit burek party« (Suljič 2005). In kaj mislite, da po Boževih (Brano Djurić kot Bosanec) besedah pripravlja Špelina (Tanja Ribič) mama (in seveda z njo ostali Slovenci) v filmu *Kajmak in marmelada*?²⁰ »Burek sa šećerom« = »štrudl«.

4. SKLEP

Težava naše analize je, da se v veliki meri omejuje na tekstualno, podčrta moč teksta, promovira dominantno ali preferenčno branje. Seveda pa pomeni tekstov ne morejo biti razkriti le z njihovo analizo. Ustvarjeni so v trenutku, ko se tekst sreča z bralcem in pri tej interakciji lahko bralec v proces oblikovanja pomena vključi nepričakovane, netekstualne dejavnike. Pomeni se ustvarjajo v družbenih interakcijah med reprezentacijami (teksti, podobami itd.) in ljudmi in ustvarjanje pomena je dinamično dejanje, pri katerem sodelujeta tako reprezentacija kot občinstvo, uporabniki, bralci, poslušalci idr. Ko sta reprezentacija in občinstvo člena tesno povezane kulture ali subkulture, je ta interakcija gladka in lahka, v drugih primerih pa so pomeni ustvarjeni z veliko več truda. Preferenčno razumevanje grafita »Burek? Nein, danke!« nekateri pridobijo z lahkoto, medtem ko je pri drugih lahko vzrok za nelagodje, stres, jezo, pisanje grafitov in drugih besedil »proti«, z odklonsko vsebino ali razbijanje avtomobilov.

¹⁹ Scenarij: Mitja Okorn, Adnan Omerović, Marko Podgoršek, režija: Mitja Okorn, Dallas records, 2004.

²⁰ Režija in scenarij: Branko Djurić, ATA produkcija, 2003.

Toda kot so na primeru walkmana Sony pokazali de Gay et. al. (2000), se ustvarjanje pomena ne odvija le znotraj praks reprezentacije, ampak tudi znotraj procesov produkcije, potrošnje, regulacije in glede na vrsto identitet, ki se povezujejo z objektom (tako imenovani »kulturni krogotok« [circuit of culture]). Kulturni pomeni bureka tako izhajajo že iz proizvodnih praks, praks distribucije, uporabe, regulacije ter s tem povezanih identitet. To, da se burek prvenstveno pripravlja v kuhinjah priseljencev in da ga na mestnih ulicah pečejo in prodajajo večinoma Albanci – torej priseljenci, tuji –, se zdi »produksijska baza« proizvodnje pomenov bureka v Sloveniji, vsaj v kontekstu etnonacionalnega diskurza. Na ravni pomenov tudi ni bilo zanemarljivo, da so ga začele peči »slovenske« pekarnice in da so ga začeli prodajati na nekaterih Petrolovih bencinskih črpalkah.

Številni pomeni bureka so nastajali in nastajajo tudi skozi procese potrošnje. Namreč, pomene ustvarjajo tudi potrošniki skozi uporabo objektov v praksah vsakodnevne življenja. Bourdieu (1984) pravi, da vrsta kupljenega potrošniškega blaga in način potrošnje vedno vključuje sodbo o nas samih. To pa istočasno identificira in omogoča klasificiranje naše lastne sodbe o okusu drugih ljudi. Toda Bourdieu ne pokaže le, da prakse potrošnje odsevajo družbeni položaj (v njegovi analizi je to /le/ razredni položaj), temveč tudi, kako se družbene razlike konstituirajo prek potrošnje blaga. Postavili bi lahko tezo, da je vsaj del mladine v devetdesetih uporabljal potrošnjo bureka kot označevalca v aktivnem procesu konstruiranja opozicijskih identitet.

Ustvarjanje pomena je torej dinamičen, razvijajoč se proces. Pri odkrivanju te kompleksne dinamike pa bi morali nujno vključiti tudi druga metodološka orodja: etnografijo, recepcijske študije in še kaj. Toda zdi se, da so reprezentacije bureka v največji meri pomagale ohranjati etnonacionalni diskurz. Govorimo o ohranjanju in ne o konstruiranju obravnavanega diskurza. Pri konstruiranju so bile, kot smo že omenili, zelo pomembne, najverjetneje pa kar ključne, identitete, ki so se povezovale s produkcijo in distribucijo. »Nezavezujočemu« glagolu »zdi se« dodajamo še »nezavezujoči« pridevnik in samostalnik: vsaj na neki »zunani ravni«. Namreč, v Giddensovi (1997) nociji posameznika in delovanja – ta deluje na treh ravneh zavesti: nezavedni, praktični in diskurzivni – se reprezentacije oblikujejo predvsem na diskurzivni ravni. Gre torej za aktivno premišljene motivacije in delovanje »razmišljujočih« subjektov. Medtem ko se, recimo, pomeni (bureka) v procesih potrošnje oblikujejo verjetno veliko bolj na ravni praktične zavesti: posamezniki hrano kupujejo, pripravljajo, konzumirajo, s hrano živijo, ne da bi o tem posebej razmišljali.

Na tej točki, na ravni praktične zavesti torej, pa bomo našo zgodbo končali. Čas je namreč za pravi, materialni burek. Dovolj je bilo teh nematerialnih, nenasitnih reprezentacij. Pred ugrizom v to mastno, dišečo, toplo stvarnost, pa le še hiter, neakademski pogled na burek-zgodbo v Sloveniji. Slovenska »burek-zgodba« je uspešna zgodba. Burek ni postal samo najbolj popularna, množična hitra prehrana v večini slovenskih mest, ampak je postal tudi »pomenski zmagovalec«. Vsaj v kategoriji hrane, če že ne tudi na kakem bolj ambicioznem tekmovanju. In pravzaprav nas je tudi burek popeljal v Evropo. Veliko bolj kot kranjska klobasa. Britanski časnik *Guardian* je leta 2004 v

članku o Sloveniji za slovensko nacionalno jed razglasil burek. Kasneje so sicer napako popravili, burek so v spletni ediciji časopisa spremenili v potico (Pirc 2004). In ko so mormonskega misijonarja Jordana Cullimoreja v Jani vprašali o kulinaričnih dobrotah »naše lepe«, je odgovoril. »Jaz pa bom pogrešal Cokto, burek in salamo Poli, ko bom odšel« (Izjave tedna 2003). O kranjski klobasi pa ne duha in ne sluha!

LITERATURA

- Appadurai, Arjun (1992) [1986]. Introduction: commodities and the politics of value. *The social life of things: commodities in cultural perspective* (ur. Arjun Appadurai). Cambridge, New York: Cambridge University Press, str. 3–63.
- Bell, David in Valentine, Gill (1997). *Consuming geographies: we are where we eat*. London, New York: Routledge.
- Bourdieu, Pierre (1984) [1977]. *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Caplan, Pat (1997). *Food, health and identity*. London, New York: Routledge
- Dant, Tim (1999). *Material culture in the social world: values, activities, lifestyles*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Fischler, C. (1988). Food, Self and Identity. *Social Science Information*, str. 275–92.
- Fiske, John (2004). *Uvod v komunikacijske študije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Giddens, Anthony (1997) [1984]. *The Constitution of Society: outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press, Cambridge.
- Godina – Golija, Maja (1996). *Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja*. Maribor: Založba Obzorja Maribor.
- Du Gay, Paul, Hall, Stuart, Janes, Linda, Mackay, Hugh in Negus, Keith (2000) [1997]. *Doing cultural studies: the story of the Sony walkman*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage, Milton Keynes, The Open University Press.
- Hall, Stuart (2002) [1997]. The work of Representation. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* (ur. Stuart Hall). London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage, str. 13–74.
- Južnič, Stane (1998). *Človekovo telo med naravo in kulturo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kotnik, Vlado (2001). Utelešenje sebstva in izgradnja identitete ob spominu na hrano. *Teorija in praksa*, 38 (5), str. 861–880.
- Mennell, Stephen, Murcott, Anne in Otterloo, Anneke H. (1993). *The sociology of food: eating, diet and Culture*. London: Sage.
- Miller, Daniel (1987). *Material culture and mass consumption*. Oxford, New York.
- Scholliers, Peter (2001). Meals, Food Narratives, and Sentiments of Belonging in Past and Present. *Food, Drink and Identity in Europe Since the Middle Ages* (ur. Peter Scholliers). Oxford: Berg, str. 3–23.

- Stankovič, Peter (1999). Rokerji s konca tisočletja. *Urbana plemena. Subkulture v Sloveniji v devetdesetih* (ur. Peter Stankovič, Gregor Tomc, Mitja Velikonja). Ljubljana: Študentka založba, str. 43–52.
- Stankovič, Peter (2005). Burek? Ja, bitte! *Dnevnik, zelena pika*, 14, str. 36–37 (http://www.fdv-kulturologija.si/kulturologija_kolumna.htm#Burek).
- Tivadar, Blanka (1998). *Hrana kot simbolna potrošnja* [magistrsko delo]. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Visočnik, Nataša (2004). Hrana i identitet u Japanu. *Etnološka istraživanja*, 10, str. 7–28.
- Warde, Alan (1997). *Consumption, Food and Taste. Culinary Antinomies and Commodity Culture*. London: Sage Publication.

ČASOPISNO, SPLETNO IN DRUGO GRADIVO:

- Bikić, Jasmina (2004). (http://www.dinomerlin.net/press/index_11_07_04.php) [Intervju z Dinom Merlinom z naslovom *Ja sam živi dokaz protiv riječi nemoguće*, objavljen v Ljiljanu 11. 6. 2004]. (21. 2. 2005).
- Crnkovič, Marko (1992). Burek za Jelinčiča. *Naši razgledi*, str. 474.
- Černe, Tea (2003). Le kaj bi Slovenci brez bureka in baklave? *Nedelo*, 45, str. 24.
- Gregorič, Marta (1999). Vikingi ali Valhala – skinheadi Slovenije. V: *Urbana plemena. Subkulture v Sloveniji v devetdesetih* (ur. Peter Stankovič, Gregor Tomc, Mitja Velikonja). Ljubljana: Študentka založba, str. 97–110.
- Izjave tedna (2003). (<http://www.mladina.si/tehdnik/200332/clanek/izjave/>) (21. 2. 2005).
- Jež, Boris (2004). Diktatura kranjske klobase. *Delo, Sobotna priloga*, 48, str. 7.
- Kršić, Dejan (2004). Burek. *Leksikon yu mitologije* (ur. Iris Adrić, Vladimir Arsenijević in Đorđe Matić). Zagreb in Beograd: Rende in Postscriptum, str. 65.
- Pal, Nejc (2005). Mesni ali sirni? Mesni. *Več*, str. 13.
- Pirc, Vanja (2004). (http://www.mladina.si/tehdnik/200421/clanek/uvo-manipulator--vanja_pirc/) (21. 2. 2005).
- Praprotnik, Nejc (2004). Jurij Schollmayer, *Več*, 46, str. 32.
- Proglas priseljevanje (2006). Proglas priseljevanje [oglas Studio Marketing JWT]. *Mladina*, 4, str. 1.
- Rolanje po sceni (1992). Rolanje po sceni [satirična rubrika]. *Mladina*, 2, str. 6.
- Suljić, Tomica (2005). (http://www.mladina.si/tehdnik/200505/clanek/kul--filmska_vzgoja-tomica_suljic/) (21. 2. 2005).
- SSKJ (1970). *Slovar slovenskega knjižnega jezika. I. knjiga*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za slovenski jezik.
- Stripburek (1997). Stripburek, (ur. Katerina Mirović). Ljubljana: Forum Ljubljana.
- Šostaršič, Marjeta (2003). Slovenci z burekom v Evropo. *Delo*, 241, str. 4.

SUMMARY

SLOVENES TO EUROPE WITH BUREK AND /OR THE DICTATORSHIP OF KRANJSKA KLOBASA: SOMETHING ABOUT BUREK, REPRESENTATIONS OF BUREK, AND "SLOVENE" ETHNO-NATIONAL DISCOURSE

Jernej Mlekuž

Burek – a pie of various fillings “came” to Slovenia with immigrants from the republics of former Yugoslavia. In the beginning, it was confined to the family kitchen of immigrants; in the 80s, it emerged mainly in urban environment in the choice of some fast-food shops. At first, the consumption was linked above all to the immigrants. Later, part of the young population in urban environments began consuming burek. The end of the 60s and the entire 90s present a period when burek was gaining emphasised political meanings that were mainly linked to ethnic-national discourse. The mentioned period was also the time of expansion of this alimentary product, when not only its production and consumption increased (some Slovene bakeries and shops began preparing and selling burek), but it also left a noticeable seal in popular culture, in media, graffiti, slang etc.

The contribution presents the relation between a chosen alimentary object with emphasised immigrant “outlandish” connotation and the (Slovene) ethno-national discourse. It analyses above all different representations of burek in journalistic texts, semi-textual graffiti texts, names and other; occasionally it peeks into other processes as well in which meanings are being formed (production, regulation, consumption and other). The contribution reveals two discourses regarding burek, the nationalistic and the anti-nationalistic. In the so-called nationalistic discourse, burek is being associated with negative connotations and meanings; it becomes an indicator of the “inferior culture of the South”. Parallel with this discourse, possibly with partial time delay, alternative political meanings of burek occur. Those were usually not formulated as explicit revolt against nationalism but on the level of meanings, they were more or less in discordance with the nationalist discourse. Especially among younger urban population, students and schoolchildren, burek began increasingly functioning as a sign of something “cool” and thus brought about other meanings of “Juga” and “Balkan”.

The contribution also presents the relation of representations to other processes in which meaning are being created. Namely, the creation of a meaning does not occur within practices, ways of representation only but as well within processes of production, consumption, regulation, and in regard of type of identities linked to the object (de Guy et al. 2000). Cultural meanings of burek thus derive from practices of production, distribution and application and with that connected identities: the fact that burek is primarily being prepared in the kitchens of immigrants and that mainly Albanians, that is immigrants, foreigners, bake and sell it on the streets, seems to be the “output base” of production of meanings of burek in Slovenia, at least in the context of ethno-national discourse. Not negligible on the level of meanings is the fact that “Slovene” bakeries began baking it

Slovenci z burekom v Evropo in/ali diktatura kranjske klobase: nekaj o bureku ...

and "Slovene" shops selling it. Numerous meanings of burek have emerged and still are, through processes of consumption. We could set a thesis that at least part of the youth in the 90s used the consumption of burek as indicators in the active process of constructing "opposition" identities. However, those are issues for the next "burek story".

FIZIONOMSKA TRANSFORMACIJA MEĐIMURSKOG PROSTORA POD UTJECAJEM VANJSKE MIGRACIJE

Rebeka Mesarić Žabčić¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Fizionomska transformacija međimurskog prostora pod utjecajem vanjske migracije

Rad se bavi analizom migracija, a težište je usmjereno prema utjecaju vanjske migracije na fizionomsku transformaciju naselja Međimurja. Međimurje se nakon Drugoga svjetskog rata među prvima u bivšoj državi uključilo u tijekomove vanjske migracije radne snage zbog velike gospodarske nerazvijenosti, nemogućnosti zapošljavanja u rodnom kraju itd. Na smjerove vanjske migracije prema zapadnoeuropskim zemljama (Austriji, Njemačkoj i Švicarskoj) pored geografske blizine i relativno dobre prometne povezanosti utjecaja su imali i povijesno-politički i ekonomski odnosi navedenih zemalja s Hrvatskom. Tezu kako su vanjske migracije utjecale na fizionomsku transformaciju naselja istražili smo na terenu anketom. Najznačajnije promjene i posljedice vanjskih migracija odražavaju se u promjeni izgleda naselja. Kako će se u budućnosti odvijati transformacija međimurskih naselja pod utjecajem migracija ovisit će o povratnički orijentiranim migrantima koji će biti zainteresirani za društveno-ekonomski razvitak rodnog kraja.

KLJUČNE BESEDE: vanjska migracija, povratnici, naselje, fizionomska transformacija prostora, Međimurje

ABSTRACT

Physiognomic transformation of the Međimurje region under the influence of external migration

The contribution deals with the analysing of migrations and is focused on the influence of external migrations on physiognomic transformation of the settlements of Međimurje. Međimurje was after World War II among the first regions in the previous state to include in the migrations of labour force due to its economic underdevelopment, impossibility of employment in native places etc. Directions of external migrations towards western European countries (Austria, Germany and Switzerland) were besides geographical proximity and relatively good traffic connections also determined by historical-political and economic relations of the mentioned states with Croatia. The thesis on how external migrations influence the physiognomic transformation of settlements was investigated in the field by an opinion poll. The most significant changes and consequences of external migrations reflect in the change of the image of settlements. How the transformation of the Međimurje settlements under the influence of external migrations will develop in the future will depend on the returning home oriented migrants who will be interested in social-economic development of the native place.

¹ Dr. sc. Rebeka Mesarić Žabčić, Institut za migracije i narodnosti, Trg Stjepana Radića 3, 10 000 Zagreb, Hrvatska.

KEY WORDS: external migrations, re-emigrants, physiognomic transformation of the settlements, Međimurje

UVOD

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća veliki je broj međimurskog stanovništva otišao na privremeni rad u inozemstvo. Zbog mnogih uzroka, od kojih posebno treba izdvojiti nemogućnost zapošljavanja u rodnom kraju i veliku gospodarsku nerazvijenost Međimurja, pronašli su zaposlenje u zapadnoeuropskim državama koje su zbog nedostatka domaćeg, bile prisiljene zapošljivati strano radno sposobno stanovništvo iz manje razvijenijih zemalja. Stekavši uvjete za mirovinu, u nekim slučajevima i prije mirovine, veliki broj ih se vraća u rodni kraj. Izgradivši kuće, ugostiteljske objekte, objekte za raznu namjenu, podizanjem poljoprivredne mehanizacije na višu razinu, otvaranjem malog obrtništva, ulaganjem u lokalnu infrastrukturu itd., povratnici s privremenog rada iz inozemstva značajno sudjeluju u transformaciji međimurskih naselja. Poznavajući i promatrajući Međimurje od djetinjstva, do danas, primjetila sam postupno transformiranje poljoprivrednog i nerazvijenog prostora iz sedamdesetih godina prošlog stoljeća u sve razvijeniji i prosperitetni prostor Republike Hrvatske. Transformacija je vidljiva u mnogim segmentima i strukturama. Transformacije nastale utjecajem socijalno-geografskih procesa i migracija odražavaju se u fizionomiji naselja, kulturnom pejzažu, uočavaju se u transformaciji, prilagodbi i načelno u izjednačavanju ponašanja i odijevanja stanovnika sela sa stanovnicima grada. Općenito možemo reći da se značajnije uočavaju u višem nivou životnog standarda u odnosu na ostale krajeve Republike Hrvatske. Zadane su bile slijedeće hipoteze:

- * Zbog teške gospodarske situacije 1960-ih i 1970-ih godina iz Međimurja u europske zemlje, Njemačku, Švicarsku, Austriju, kreće visoki udio radne snage.
- * Međimursko stanovništvo je osobito pokazalo sklonost povratka rodnome kraju.
- * Migracije su utjecale na fizionomsku transformaciju naselja.
- * Povratnici iz inozemstva značajno sudjeluju u fizionomskoj transformaciji naselja Međimurja.

EVOLUCIJA VANJSKE MIGRACIJE MEĐIMURSKOG STANOVNIŠTVA

Svaka migracijska skupina ima određena specifična obilježja po kojima se razlikuje od ostalih. Specifičnosti i uzroke potrebno je tražiti u selektivnosti migracije koja utječe samo na tu određenu strukturu stanovništva da se prostorno pokrene.

Evoluciju vanjske migracije može se pratiti od početka 20. stoljeća kada Međimurje bilježi agrarnu prenapučenost koja se zbog velikog prirodnog priraštaja u posljednjih

stotinu godina stalno povećavala, a odražavala se na usitnjavanju posjeda i višku radne snage. Zbog toga, već krajem 19. stoljeća s ovog prostora započinje iseljavanje najvitalnijeg stanovništva i to prvo u prekoceanske zemlje, a zatim u zapadnu i sjevernu Europu². Laci (1962.) ističe kako veliki prirodni prirast i male mogućnosti zaposlenja u zavičaju, prisiljavaju međimursko stanovništvo krajem 19. stoljeća na iseljavanje u prekoceanske zemlje, a kasnije u zapadnu Europu. Isto tako, veliki prirodni prirast poljoprivrednog stanovništva, te prodaja i dijeljenje veleposjeda, odražavaju se u usitnjavanju parcela što se zbiva vrlo brzo, a ta je pojava, naročito poslije Prvoga svjetskog rata dovela do velikog siromaštva poljoprivrednog stanovništva što se odrazilo u pojačanoj migraciji (Laci, 1962.). Do Drugoga svjetskog rata stanovništvo Međimurja je uglavnom iseljavalo u prekoceanske zemlje, a nakon 1945. godine u europske zemlje. Službena statistika raspolaže o poslijeratnoj (ekonomskoj) vanjskoj migraciji tek od 1960. godine, jer dotada "europska struja" nije poprimila masovniji karakter (Nejašmić, 1991.). Međimurje se rano uključilo u tokove suvremene vanjske migracije radne snage, proces se proširio na cijelom području, iako su intenzitet i posljedice prostorno vrlo različiti. Odlazak međimurskog stanovništva na privremeni rad u inozemstvo nakon Drugoga svjetskog rata istodobno prati migracijske tokove koji su u tom razdoblju bili aktualni na području cijele Hrvatske. Najveći val vanjskih migracija u tom razdoblju zahvaća Međimurje krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća³, a migracije radne snage s međimurskog područja pripadaju tipu privremenih ili povremenih migracija s krajnjim ciljem povratka u "rodni kraj".

Tablica 1. Broj radnika na privremenom radu iz Međimurja od 1971. do 2001. godine prema zastupljenosti.

Godina	Njemačka	%	Austrija	%	Švicarska	%	Ostale zemlje	%	Ukupno
1971.	7138	60,2	3147	26,5	460	3,9	1111	9,4	11856
1981.	6480	66,8	2093	21,6	622	6,4	502	5,2	9697
1991.	5600	58,3	1816	18,9	933	9,7	1261	13,1	9610
2001.	5080	46,0	2731	24,7	878	8,0	2347	21,3	11036

Izvor: 2, 3, 4, 5, 6.

U tablici 1. uočili smo da se broj međimurskih radnika na privremenom radu u inozemstvu od 1971. godine postupno smanjuje u Njemačkoj. Ukupan broj radnika

² U 19. i 20. stoljeću možemo izdvojiti četiri velika vala iseljavanja hrvatskog stanovništva: od 1880-ih godina do Prvoga svjetskog rata (prekomorsko iseljavanje), nakon Drugoga svjetskog rata (prekomorsko i zapadnoeuropsko iseljavanje), u 1960-im godinama (odlazak na tzv. privremeni rad u inozemstvo, uglavnom europske emigracije), u 1990-im godinama (zapadnoeuropsko i dijelom prekomorsko iseljavanje) (Akrap, 2003., Čizmić, Živić, 2005.).

³ Grupa autora (1982.) ističe kako je 1974. godine izvan granica tadašnje Jugoslavije bilo preko 16 000 osoba iz Međimurja što je tada činilo oko 14% ukupnog stanovništva Međimurja.

2001. godine u odnosu na 1971. godinu smanjio za 820 osoba ili 7,4%. Dakle, Njemačka konstanto bilježi lagani pad, dok Austrija i Švicarska osciliraju s brojem migranata od popisa do popisa. Austrija od popisa 1971. godine do popisa 1991. godine bilježi pad radnika na privremenom radu za 1331 osobu, da bi popisom 2001. godine zabilježila porast za 915 osoba. Švicarska je do popisa 1991. godine bilježila porast osoba na privremenom radu, a popisom 2001. godine prvi puta bilježi lagani pad. Ukupno smanjenje broja međimurskih radnika na privremenom radu u inozemstvu, može se objasniti ili povratkom osoba srednjih godina s djecom koje su u jednom trenutku iz određenih razloga donijele odluku o povratku u rodni kraj, starenjem i stjecanjem uvjeta za mirovinu određenog broja radnika ili umiranjem prve generacije radnika, s obzirom da je prva generacija u inozemstvo odlazila u najvitalnijoj dobi života prije četrdesetak godina. Porast radnika na privremenom radu u Austriji ne iznenađuje, s obzirom da je Austrija, osobito danas zbog dobrih cesta i autocesta, ali i sve boljih i bržih automobila nekima bliža od Zagreba. Potrebno je spomenuti da i zbog pada nataliteta unazad desetak godina, strane ženske osobe koje rađaju djecu u Austriji brže i jednostavnije dobivaju zaposlenje i određena prava što je dodatni stimulans nekima za odlazak na privremeni rad. Opće je poznata činjenica da su Austrijanci oduvijek cijenili međimursko stanovništvo upravo zbog njihovog odnosa prema radu i radnih navika, pa bez obzira na teškoće stranaca u pronalaženju zaposlenja u Austriji, mnogi ih privatni poduzetnici i danas vrlo rado zapošljavaju.

U analizi i odgovorima na pitanja tko odlazi i iz kojih dijelova Međimurja, pomogli su rezultati ankete koji pokazuju kako od ukupnog broja ispitanika 72,1% odlazi iz donjeg, 27,9% iz gornjeg Međimurja. Isto tako, od ukupnog broja ispitanika na privremeni rad u inozemstvo odlazi 65,7% muškaraca i 34,3% žena koji su u vrijeme odlaska pripadali najvitalnijoj i mlađoj reproduktivnoj dobnoj skupini. Opća je karakteristika Međimurja, a i tadašnje Hrvatske da je najvećim dijelom odlazilo mlado, radno aktivno, nekvalificirano, najvitalnije i uglavnom muško stanovništvo sa sela koje je bilo glavni izvor radne snage za zapošljavanje u inozemstvu. Prvi odlasci bili su redovito ilegalni, odlazili su mahom mladići što predstavlja svojevrsnu teškoću statistici u utvrđivanju tko su zapravo bili prvi vanjski migranti i gdje je proces najprije započeo (u kojem dijelu Međimurja). Smatra se da je migracija u inozemstvo manjim intenzitetom započela krajem pedesetih godina prošlog stoljeća i opće je uvjerenje da je najprije počelo odlaziti stanovništvo donjeg Međimurja, da bi početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća proces iseljavanja zahvatio i stanovništvo iz gornjeg Međimurja (Pavlaković-Koči, 1976.).

MOTIVI I RAZLOZI ODLASKA NA RAD U INOZEMSTVO

Važnost utvrđivanja motiva kao poticajnih razloga na reagiranja nekih socijalnih grupa u prostoru ne može se uvijek shvatiti i objasniti po principu istovjetnosti jer ponekad iste socijalne grupe ne reagiraju jednako. Otkrivanje motiva pomaže kako bismo shvatili reagiranje određene socijalne grupe i razumijeli širenje istraživanog procesa u nekom

geografskom prostoru. Zbog toga smo se odlučili za prikupljanje što točnijih i preciznijih podataka putem ankete. Na primjeru Međimurja, negativne poticajne okolnosti koje su utjecale u najvećoj mjeri na odlazak na privremeni rad u inozemstvo bile su besposlica, nedovoljno radnih mjesta u obližnjim gradovima (Čakovec, Varaždin, Koprivnica), neriješeno stambeno pitanje, neposjedovanje nikakvih nekretnina i slično. Pozitivne poticajne okolnosti i ciljevi kojima su težili radnici koji su se odlučili za odlazak na rad u inozemstvo su prije svega mogućnost zaposlenja, mogućnost veće zarade i štednje, rješenje stambenog pitanja (gradnja kuće ili kupnja stana), kupnja poljoprivrednog zemljišta ili strojeva, kupnja automobila, kamiona, otvaranje privatne radnje, obrta (zanatske, ugostiteljske), veća mogućnost potrošnje, viši nivo na društvenoj i socijalnoj ljestvici i slično.

U sastavljanju ankete vodilo se računa da se za utvrđivanje motiva i razloga odlaska ponudi pet glavnih kategorija (nemogućnost zapošljavanja u domovini, teški uvjeti rada, mala, niska plaća, nemogućnost razvoja započete karijere, politički razlozi), a ponuđena je i kategorija nešto drugo, ukoliko bi ispitanici smatrali da je potrebo upisati još nešto prethodno navedeno, a za njih značajno i neizostavno. Rezultati ankete su dokazali kako su ekonomski motivi i razlozi bili presudni kod donošenja odluke za odlazak na privremeni rad.

Baučić i Maravić su 1971. godine u zajedničkom istraživanju vanjskih migranata iz SR Hrvatske došli do zaključka da se kao tri osnovna motiva zapošljavanja u inozemstvu izdvajaju: mogućnost dobivanja zaposlenja, mogućnost rješenja stambenog pitanja i želja za uštedom koja će im omogućiti da se nakon povratka bave nekom privrednom djelatnošću.

Svi motivi, razlozi i ciljevi međusobno se isprepliću, podložni su mnogim promjenama tijekom boravka radnika u inozemstvu, pod utjecajem su promjenjivih uvjeta života i rada u stranoj sredini i promjenama prilika u obitelji. Ciljevi su bili različiti, u odnosu na generaciju kojoj su migranti pripadali, a postajali bi viši stjecanjem novih spoznaja o kvaliteti života.

Motiva i razloga je nekoliko. Rezultati ankete su pokazali slijedeće:⁴

Od ukupnog broja anketiranih ispitanika, statističke frekvencije su pokazale da je 92,5% ispitanika odlučilo migrirati zbog nemogućnosti zapošljavanja u domovini, 90,6% ispitanika odlazi i zbog teških uvjeta rada, a 94,5% odlazi zbog niske plaće. Razvoj karijere i politički razlozi ukupno gledani nemaju veće značenje za stanovništvo s međimurskog prostora.

No prije temeljne analize postavlja se pitanje da li su motivi i razlozi odlaska bili isti, slični ili različiti u svim prethodno navedenim razdobljima odlaska. Te smo rezultate dobili križanjem pitanja 5 (varijabla: PO5) i pitanja 13 (varijable: P13.1, P13.2, P13.3, P13.4, P13.5, P13.6).

Rezultati križanja varijabli su slijedeći (tablica 2.), dok slika 1. zorno prikazuje razloge odlaska međimurskog stanovništva na privremeni rad u inozemstvo u istraživanim razdobljima.

⁴ Pitanje 13 u anketi.

Tablica 2. Motivi i razlozi odlaska u inozemstvo

1. nemogućnost zapošljavanja u domovini

Razdoblje	jako važno	donekle važno	nevažno	Ukupno
do 1961.	5 100%	0 0%	0 0%	5 100%
1961.-1971.	77 61,6%	45 36,0%	3 2,4%	125 100%
poslije 1971.	30 42,9%	29 41,4%	11 15,75	70 100%
Ukupno	112 56,0%	74 37,0%	14 7,0%	200 100%

 $\chi^2=18.565$ Cramer's V .215df 4značajnost .001 $p<0.05^{*5}$, Izvor: 1.2. teški uvjeti rada⁶

Razdoblje	jako važno	donekle važno	nevažno	Ukupno
do 1961.	4 80%	1 20%	0 0%	5 100%
1961.-1971.	86 68,3%	33 26,2%	7 5,6%	126 100%
poslije 1971.	42 60,9%	16 23,2%	11 15,9%	69 100%
Ukupno	132 66,0%	50 25,0%	18 9,0%	200 100%

 $\chi^2=6.538$ Cramer's V .128df 4značajnost .162 $p>0.05^{*}$

Izvor: 1.

3. mala (niska) plaća

Razdoblje	jako važno	donekle važno	nevažno	Ukupno
do 1961.	5 100%	0 0%	0 0%	5 100%

⁵ Svi mogući odgovori ispitanika označavaju se simbolom *df*. To su ujedno i stupnjevi slobode, tj. frekvencije njihovih odgovora. Simbolom *p* označava se razina značajnosti. Značajnost mjeri razliku između odgovora koji su se očekivali i odgovora koje smo dobili prilikom anketiranja (tj. to je razlika između očekivanih i dobivenih frekvencija). *P* se testira na grešci od 5% i to je dopustiva statistička greška. Ako je $p>$ onda nema statistički značajne razlike, a ako je $p<$ onda razlika postoji. (Npr. možemo očekivati da će se svi 60 odgovora podijeliti na: 20, 20, 20 tj. ravnopravno, no u praksi to nije tako, tj. odgovori će se podijeliti nepravilno, ali će na kraju njihov zbroj iznositi 60.).

⁶ Odgovor na pitanja 2. i 3. popunjavali su svi ispitanici (zaposleni i bez posla)

Razdoblje	jako važno	donekle važno	nevažno	Ukupno
1961.-1971.	122 96,8%	1 0,8%	3 2,4%	126 100%
poslije 1971.	61 87,1%	1 1,4%	8 11,4%	70 100%
Ukupno	188 93,5%	2 1,0%	11 5,5%	201 100%

$\chi=7.719$ Cramer's V .139

df 4značajnost .102p>0.05*

Izvor: 1.

4. nemogućnost razvoja započete karijere

Razdoblja	jako važno	donekle važno	nevažno	Ukupno
do 1961.	0 0%	2 40%	3 60%	5 100%
1961.-1971.	5 4,0%	12 9,5%	109 27,1%	126 100%
poslije 1971.	4 5,7%	19 27,1%	47 67,1%	70 100%
Ukupno	9 4,5%	33 16,4%	159 79,1%	201 100%

$\chi=13.151$ Cramer's V .181

df 4značajnost .011p<0.05*

Izvor: 1.

5. politički razlozi

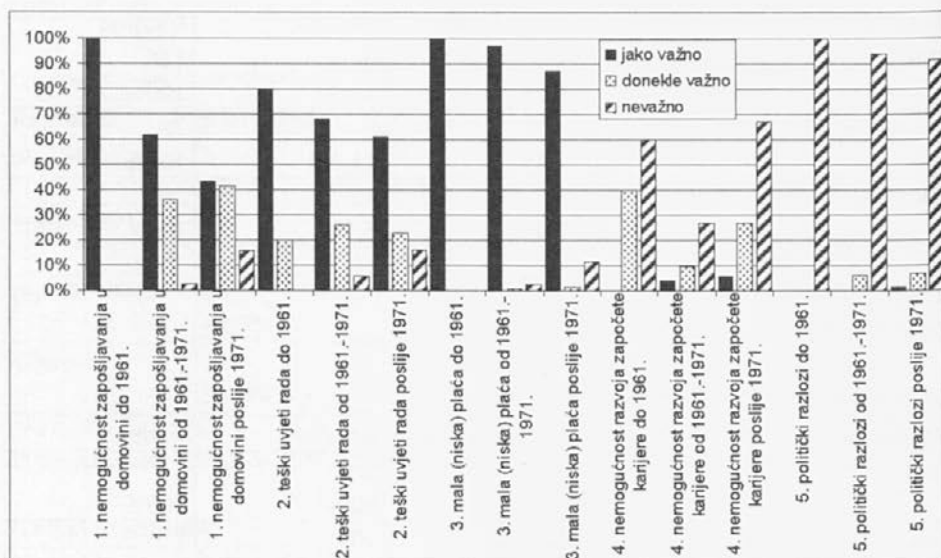
Razdoblja	jako važno	donekle važno	nevažno	Ukupno
do 1961.	0 0%	0 0%	5 100%	5 100%
1961.-1971.	0 0%	8 6,3%	118 93,7%	126 100%
poslije 1971.	1 1,4%	5 7,1%	64 91,4%	70 100%
Ukupno	1 0,5%	13 6,5%	187 93,0%	201 100%

$\chi=2.298$ Cramer's V .076

df 4značajnost .681p>0.05*

Izvor: 1.

⁷ Razlike između odgovora ispitanika označenih različitim varijablama izračunali smo χ^2 testom. U slučajevima kada više od 20% kućica (čelija) ima očekivane frekvencije manje od 5, nismo najčešće mogli sažimati kućice jer bismo tako izgubili smisao istraživanja, pa u tim slučajevima (koji će biti označeni sa slijedećim simbolom*) "uvjetno" koristimo kriterij značajnosti od 0.05.

Slika 1. Razlozi odlaska u inozemstvo prema istraživanim razdobljima.

Ako se kao polazna pretpostavka uzme osnova da su velika gustoća naseljenosti i veliki udio poljoprivrednog, ruralnog stanovništva⁸, uzrokovali potrebu da se dio radno sposobnog stanovništva uputi na rad u inozemstvo, (tj. kako su službeni statistički podaci i istraživanje pokazali, uglavnom u zemlje zapadne Europe), jer u rodnom zavičaju ili nije uopće postojala mogućnost zapošljavanja ili se nije mogao dobiti posao u stečenoj struci, od posebne je važnosti bilo istražiti koji su uz navedene bili ostali negativni čimbenici u promatranim razdobljima odlazaka zbog kojih je stanovništvo iseljavalo.

Rezultati ankete pokazuju da su na pitanje 13., o razlozima odlaska kod svih skupina ispitanika, bez obzira na sociodemografska obilježja, najčešći odgovori ispitanika u postavljenim pitanjima bila je podkategorija "jako važno".

Do 1961. godine svi traženi faktori odlaska zastupljeni su sa zanemarivim postocima jer je broj ispitanika koji je migrirao u tom razdoblju bio 5. U razdoblju od 1961.-1971. godine nemogućnost zapošljavanja u domovini, teški uvjeti rada, mala (niska) plaća i opredjeljenje za odgovor "jako važno", presudni su čimbenici zbog kojih su se ispitanici odlučili otići na rad u inozemstvo, dok nemogućnost razvoja započete karijere i politički razlozi za ispitanike nisu bili važni. Poslije 1971. godine situacija je gotovo identična s prethodnim razdobljem, ali uz činjenicu da se dio ispitanika (32,8%) izjasnio kako su se uz spomenute faktore odlučili na odlazak i zbog nemogućnosti

⁸ Gustoća naseljenosti iznosila je 1961. 154 stan./km², a 1971. godine 159 stan./km². Istodobno, 1961. godine udio aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu iznosio je 61,02%, a 1971. godine 57,62%.

razvoja započete karijere. Mogućnost dviju komparacija među ispitanicima, prvi koji su odlazili na privremeni rad u inozemstvo u razdoblju od 1961.-1971. godine, mahom su bili ispitanici s nezavršenom ili završenom osnovnom školom, osnovnom školom ili poneki sa srednjom školom što potvrđuje i opis posla što su ga obavljali (spremači, fizički radnici, radnici u građevinarstvu i sl.) i drugi koji su odlazili nakon 1971. godine koji su u odnosu na prethodne ispitanike imali su srednjoškolsko, više ili visoko školsko obrazovanje. Zabrinjavajuća je činjenica o odlasku visoko obrazovanog kadra.

Rezultati ankete ponovo upućuju na zaključak i potvrđuju da je stanovništvo Međimurja odlazilo u inozemstvo zbog nepovoljnih prilika koje su šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća zahvatile Međimurje, ali i mnoge druge krajeve Hrvatske. Ipak, ovdje posebno treba istaknuti kako su Međimurci i oni, koji su se među prvim u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata otisnuli u inozemstvo kako bi pokušali svojim radom i ustrajanošću učiniti svojevrstan pomak na društvenoj i socijalnoj ljestvici, što su u većini i uspjeli!

SMJEROVI VANJSKE MIGRACIJE

Neposredno nakon Drugoga svjetskoga rata migracije su bile u funkciji rekonstrukcije zapadnoeuropskih privreda i rasta koji je posljedično uslijedio u tim zemljama. Smjerovi vanjske migracije bili su usmjereni u početku prema Njemačkoj, Italiji, Švicarskoj, Francuskoj, Austriji, a kasnije prema Velikoj Britaniji, Nizozemskoj, Švedskoj, Danskoj i Belgiji (Salt, Clout, 1976., Mikulić, 1991., Nejašmić, 1991.).

Potkraj šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća iz Međimurja u europske zemlje (Njemačku, Austriju i Švicarsku) kreće visoki udio radne snage, a Međimurje postaje odmah nakon Dalmatinske zagore druga emigracijska regija u Hrvatskoj (Heršak, 1991.). Zbog toga se s pravom postavlja pitanje koji su razlozi da se međimursko stanovništvo odlučilo upravo najvećim dijelom za navedene zemlje?

Najčešće tri destinacije (prema postojećim službenim statističkim podacima, a naknadno su potvrđene i anketiranjem povratnika 2002. godine) koje su posebno bile interesantne i popularne za Međimurce, bile su Njemačka (48,2% ispitanika), Austrija (34,3% ispitanika) i Švicarska (14,9% ispitanika), a tek onda slijede ostale zapadnoeuropske i sjevernoeuropske zemlje. To su ujedno i top odredišta općenito za vanjske migrante iz Hrvatske. Nekoliko je razloga tome:

Jedan od razloga možemo obrazložiti činjenicom da su navedena tri odredišta vjerojatno bile popularne i favorizirane zbog blizine tih zemalja rodnom kraju i velikom potrebom navedenih zemalja za radnom snagom. Drugi razlog je taj što je većina međimurskog stanovništva (konkretni slučaj: svi ispitanici ankete, Izvor: 1., pitanje 26)⁹ investirala u izgradnju nekretnina u rodnom kraju i kako je određeni dio stanov-

⁹ Pitanje u anketi je glasilo: Da li ste tijekom rada u inozemstvu ili nakon povratka u Međimurje izgradili ili dogradili neki objekt? 1.da 2.ne. Svih 201 ispitanika je odgovorilo pozitivno da su izgradili ili dogradili neki objekt.

ništva otišao bez obitelji (kategorija pojedinci, Izvor: 1., pitanje 7), blizina mjesta, države, privremenog rada rodnom kraju imala je i te kako veliku ulogu i značenje kod putovanja mjesto rada-rodni kraj i obrnuto kao i za sve oblike održavanje veza. *Faktor udaljenosti* bio je za veći dio vanjskih migrantata *prvi* značajan čimbenik pri odluci kuda (u koju državu) migrirati. Blizina države u kojoj su bili na privremenom radu omogućavala im je češći dolazak u rodni kraj, mogućnost gradnje kuće u kraćem vremenskom roku, kao i gradnju ostalih objekata primarnog, sekundarnog i tercijarnog sektora djelatnosti. *Drugi* razlog zašto su odlučili otići na rad u Njemačku, Austriju i Švicarsku, je istodobna potreba navedenih zemalja za jeftinom radnom snagom, zbog manjka domaće. Pasivno znanje njemačkog jezika kod pojedinih ispitanika *treći* je važni čimbenik zašto su izabrali jednu od tri već spomenute destinacije, a što je itekako imalo značajnu ulogu prilikom razgovora za posao i ugovaranja posla. Pod *četvrtim* razlogom smatramo mogućnost da su vanjski migranti-ispitanici u izabranoj primajućoj zemlji rada imali nekog bliskog, ili iz kruga obitelji, prijatelja, susjeda, poznanika.

TIPIČNA ULAGANJA

Bez obzira na motiv i razloge odlaska, gotovo svim radnicima na privremenom radu u inozemstvu uspijevalo je da nakon podmirenja egzistencijalnih životnih potreba, jedan dio zarade izdvoje i uštede i da ga neposredno i sukcesivno troše za poboljšanje životnog standarda ili da ga dijelom ili u cijelosti akumuliraju za manje ili veće investicije. Mesić (1991.) ističe kad je riječ o Čakovcu da je ta prije nerazvijena općina svoj razvoj među prvim (izostajanjem većih državnih investicija) uvelike bazirala na uštedama svojih migranata i povratnika. Za očekivati je i to da nekim pojedincima akumuliranje ušteđevina, može biti i krajnji cilj rada u inozemstvu. Na primjeru međimurskih vanjskih migranata-povratnika rezultati ankete su pokazali kako svi ispitanici ulažu svoju ušteđevinu u nepokretne objekte (kuće, vikendice, ugostiteljski objekti i sl.). Pavlaković-Koči isto ističe kako je glavni cilj vanjskih migranata nova kuća i poboljšanje životnog standarda (1976.). Provedenim istraživanjem 1991. godine u Međimurju, Mesić (1991:106) daje rezultate ulaganja ušteda povratnika¹⁰. U izgradnju kuću ili kupnju stana ulaže 95,2% povratnika, u gradnju/kupnju vikendice ulaže 3,3% povratnika, poljoprivrednu zemlju je kupilo 52,7% povratnika, 59,4% povratnika je kupilo poljoprivredne strojeve, a 5,2% otvorilo je zanatsku radnju.

Rezultati ankete iz 2002. godine pokazali su kako gradnja, dogradnja ili kupnja kuće (stana) apsorbira najveći dio svih ulaganja. Kuće se redovito grade jako velike, veće nego li što su potrebne sada i u budućnosti, s obzirom na činjenicu da su pojedini članovi obitelji (misli se na djecu i unučad) odlučili ostati raditi i živjeti u inozemstvu. Osim kuća, 35,8% ispitanika osnovalo je privatnu tvrtku, što se s obzirom na broj anketiranih

¹⁰ Mesić i suradnici su u okviru projekta "Vanjske migracije i društveni razvitak" proveli anketno ispitivanje radnih migranata porijeklom iz Čakovca i Slunja. Uzorak je sačinjavalo 215 ispitanika iz Čakovca.

može smatrati velikim brojem, 3,0% ispitanika izgradilo je imanje za seoski turizam, 32,3% uložilo je u poljoprivrednu farmu, mehanizaciju, a 37,8% ispitanika uložio je svoju uštedevinu u "nešto drugo".¹¹ Kategorija "nešto drugo" stavljena je s namjerom i s ciljem da ispitanik sam navede što je izgradio u rodnom kraju (često su odgovori što su izgradili u vezi s njihovim zanimanjem što su radili u inozemstvu), uz pretpostavku da se prethodno nije mogao poistovjetiti s ponuđenim odgovorima u anketi (pitanje 27 glasi: Ako jeste što ste izgradili?). Odgovori na tu kategoriju pitanja dali su uvid u planirano zanimanje po povratku u Međimurje i njihovim budućim planovima.

Iz navedenog proizlazi zaključak da je dosadašnje investiranje uštedevina ispitanika polučilo mnoge korisne rezultate u unapređenju gospodarstva i poboljšanju egzistencijalnog položaja određenog broja ljudi s područja Međimurske županije. Ulaganjima povratnika transformirana je većina međimurskih naselja ili pojedine četvrti (u 64 anketirana naselja postoje konkretni dokazi o navedenom) otvorena su nova radna mjesta u sekundarnim i višim sektorima djelatnostima na čitavom prostoru, od osobitog je značaja i spoznaja kako je ipak jedan dio mladih pronašao zaposlenje u struci "kod kuće" nakon završenog školovanja.

Baučić (1971.) ističe da empirijska istraživanja pokazuju da su migrantska ulaganja u stambene nekretnine vršena mahom, u preko 90% slučajeva, u zavičajnim krajevima, tj. na područjima iz kojih su oni krenuli na rad u inozemstvo, što i u slučaju Međimurja potvrđuje hipotezu da većina migranata ni nakon povratka ne planira i ne želi mijenjati svoje mjesto boravka u Republici Hrvatskoj. Rezultati ankete pokazuju kako se od ukupnog broja ispitanika 93% ispitanika vratilo u isto naselje iz kojeg su otišli na rad u inozemstvo, a samo 7% mijenja naselje nakon povratka. Pretpostavljamo da se 7% ispitanika vratilo u rodno mjesto supružnika ili u Čakovec. Time potvrđujemo polaznu hipotezu kako su povratnici pokazali sklonost povratka rodnome kraju te nakon povratka iz inozemstva ne mijenjaju svoje mjesto boravka u Međimurju.

Isto tako na primjeru Međimurja ne možemo u potpunosti potvrditi i složiti se sa stavovima autora koji zastupaju tezu da vanjski migranti nakon povratka iz inozemstva postaju unutarnji. Nejašmić ističe kako "... istraživanja pokazuju da povratnički kontingent nije tako izrazito mobilan kako se često pretpostavlja ...; ... realno je za pretpostaviti da je privremeni rad u inozemstvu (odnosno stečeni novac) ubrzao transfer stanovništva na relaciji selo-grad ..." (1991: 194-195). Prema rezultatima ankete pri povratku povratnici se uglavnom vraćaju u isto naselje iz kojeg su iselili i tamo osnivaju i pokreću novi posao ili uživaju u mirovini (ako se vraćaju kao umirovljenici), a samo dio njih postaju unutarnji migranti i to uglavnom dnevni unutarnji migranti.

Koliko je suditi po razgovorima i snimljenim intervjuima s ispitanicima i migranticima koje smo slučajno zatekli na vikendu, može se pretpostaviti da će se u narednim godinama vratiti još određeni broj osoba s privremenog rada, ali starije dobi, pa je stoga

¹¹ Pod pojmom nešto drugo ispitanici su naveli: restaurant, kafić, cesta, vinski podrum, vikendica, vinograd, hipodrom, videoteka, auto salon, autopraonica, staklenik s vrtom, kapelica, trgovina, radionica za preradu drva, pizzeria, garaže za automobile, bazen, frizerski salon, benzinska pumpa, salon za masažu, knjižara, pekara, autoradiona i servis, nogometni stadion, teniski tereni.

za očekivati da će se situacija razvijati slično kao i do sada. Za značajniji povratak mladih osoba iz inozemstva vrlo je teško iskazati i govoriti o pozitivnim pretpostavkama, iako u pojedinim općinama postoje i takvi slučajevi.

FIZIONOMSKA PREOBRAZBA NASELJA I STANOVNIŠTVA

Opće je poznato da se ulaganja pojedinaca, a kasnije i zajednice u poboljšanje uvjeta života i standarda (kuće, infrastruktura, objekti za kulturu, šport, zabavu i slično) odražavaju u promjeni izgleda naselja. U Međimurju, većinska ulaganja započela su povremenim dolascima (tjednim, mjesečnim, godišnjim, za vrijeme blagdana) ili definitivnim povratkom radnika s privremenog rada iz inozemstva krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća. Modernizacija naselja kao efektivan učinak migracije i usvajanje modernijeg "mota" o životu (tzv. stila života), utjecala je i na promjene ponašanja pojedinaca, stanovništva i lokalne zajednice.

Općenito se može reći da je u međimurskim naseljima s većim brojem vanjskih migranata došlo do jače fizionomske transformacije naselja. Prema relevantnim podacima Međimurske županije (podjela na gradove i općine), gradovi i općine s većim brojem vanjskih migranata su:

- gradovi Mursko Središće i Prelog,
- u gornjem Međimurju općine: Štrigova, Sv. Juraj na Bregu Sv. Martin na Muri, Selnica, Gornji Mihaljevec,
- u donjem Međimurju općine: Podturen, Dekanovec, Domašinec, Belica, Mala Subotica, Orehovica, Prelog, Sv. Marija, Kotoriba, Donja Dubrava.

Fizionomska transformacija naselja, primarno se odražava na objektima za stanovanje, na okućnicama za odmor i rekreaciju, na izgradnji ili dogradnji malih tvrtki, u privredi, na poljoprivrednim česticama i na komunalno-infrastrukturnim objektima. S obzirom da su vanjski migranti pristup i način života, kao i drugačiji stil života donijeli iz zapadnoeuropskih zemalja u kojima su bili na privremenom radu, možemo sa sigurnošću reći da fizionomska transformacija naselja utječe i na promjene ponašanja¹² vanjskih migranata-povratnika, ali i domicilnog stanovništva¹³.

Intenzivna izgradnja i promjene u izgledu sela u Međimurju, glavni su dokazi koji potvrđuju da je stanovništvo bilo na radu u inozemstvu uz obrazloženje da fizionomija pojedinih četvrti naselja podsjeća na tipove naselja koje susrećemo u Njemačkoj, Austriji, Švicarskoj. Seoska naselja mijenjaju izgled na tri načina:

¹² Ognjen Čaldarović (1985:30) tvrdi da se okolica uzima kao uzročni element u postavljanju odnosa između habitata i čovjeka. Ako pojedinca preselimo iz "nezdrave" u "zdravu" okolicu, njegovo će se ponašanje promijeniti. Promjenu ponašanja možemo primjetiti i u međimurskim naseljima.

¹³ A. Hodžić ističe kako je pored ishrane značajna i možda najzapaženija promjena u standardu (a što znači i kulturi) seoskog stanovništva, jest promjena u stanovanju. Ona je višeslojna, ne znači samo mladi stambeni fond niti povećanje stambene površine, ona znači drugi tip gradnje, tj. drugčije funkcionalno uređenje stambenog prostora, drukčiju opremljenost stanova (kuća), drukčiji način (bar potencijalno) obitavanja u tom prostoru (1984:177).

a) gradi se na području starih jezgri, u blizini crkve, škole, gdje se isprepliću novi elementi sa starima pa nerijetko pojedina naselja dobivaju nove male trgove (središta okupljanja nakon misa, važnih događanja i slično),

b) naselja se šire na potpuno novom prostoru, uglavnom pretvaranjem poljoprivrednih površina u zemljište za gradnju, pa tako nastaju novi dijelovi i četvrti naselja, kao i nove ulice,

c) grade se nove industrijske zone¹⁴ tj. sela postaju središtima nove industrije¹⁵.

U nekim međimurskim naseljima postoje izdvojene četvrti u kojima su gradili ili još uvijek grade isključivo vanjski migranti, a od domicilnog stanovništva možemo saznati gdje su ulagači boravili i radili, jer ih oni najčešće nazivaju prema zemlji rada (npr. njemačka, austrijska ulica), ili prema pojedinoj regiji (npr. Tirol, Schwarzwald i slično). Izgled novih četvrti u naseljima stvara dojam da su vanjski migranti morali uložiti mnogo truda, vremena i novaca da bi se izgradili danas postojeći objekti. Terensko istraživanje glede investiranja u izgradnju objekata za razne namjene polučilo je nadasve značajne rezultate koje smo podijelili u tri faze:

Istraživanje je dokazalo da je u *prvoj fazi* vanjskih migracija većina vanjskih migranata investira u mjestu boravka, (rezultati ankete su pokazali da je 99% ispitanika izgradilo kuću u mjestu boravka, 9,0% gradi i u drugom naselju kuću, najčešće djeci ili roditeljima)¹⁶, najčešće grade kuću kako bi riješili prvobitno postavljeni cilj zbog kojeg su migrirali; stambeno pitanje. U *drugoj fazi*, investiraju i daju doprinose za izgradnju i asfaltiranje prometnica u naselju (12,4% ispitanika daje svoj doprinos za asfaltiranje cesta), što je krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih prošlog stoljeća pospješilo proces redistribucije stanovništva unutar Međimurja.¹⁷ U *trećoj fazi*, vanjski migranti investiraju u poslovne, ugostiteljske i športske objekte (76,6% ispitanika ulaže u poslovne objekte, 7,9% u ugostiteljske, 1,9% u športske objekte, dok su ostali ispitanici, 13,4%, uložili ili samo u kuću ili su statističkom obradom podataka pribrojeni u kategoriju nešto drugo, npr. kapelica, vikendica ili slično.

Materijalne prednosti od rada u inozemstvu najbolje se uočavaju u porastu životnog standarda pojedinca, odnosno pojedinih domaćinstava. Materijalne prednosti zbog više zarade u inozemstvu omogućile su određenoj, migracijskog grupi stanovništva da u relativno kraćem vremenu u komparaciji s ostalim grupama stanovništva poboljša životni standard, a nove kuće (najčešće prevelike), otvoreni obrti, pokrenuta poslovna suradnja, moderni kućanski aparati, poljoprivredni strojevi, moderni odjevni predmeti, novi vozni park i slično, postaju indikatori ekonomskog i socijalnog uspona pojedinaca.

¹⁴ Industrijske zone formirane su u Donjem Kraljevcu, Kotoribi, Murskom Središću, Goričanu, Donjem Vidovcu i Nedelišću (Grupa autora, 1982.).

¹⁵ Razvitak industrije u ruralnim centrima služi zapošljavanju stanovništva, ali ona djeluje i na otvaranje novih (uslužnih) djelatnosti tj. formiranje urbanog naselja (Nejašmić, 1991.).

¹⁶ Ovdje nisu uključene vikendice; one su bile posebna kategorija u anketi.

¹⁷ Proces redistribucije stanovništva posebno je ubrzan u gornjem Međimurju zbog asfaltiranja prometnica sedamdesetih godina prošlog stoljeća, što ga je bolje povežalo s Čakovcem, ali je i međusobno okupilo i povežalo okolna raštrkana naselja.

Transformacije koje smo primjetili u prostoru i na ljudima pokušali smo analizirati i objasniti na sljedećim činjenicama.

Vanjski migranti kao specifična grupa utječu na domicilno stanovništvo u međimurskim naseljima koje ne migrira jer se povećava struktura potrošnje cjelokupnog stanovništva naselja i šire zajednice. Dugoročna težnja i želja većine vanjskih migranata je da trajno promjene socijalni status kojeg su imali prije odlaska na rad u inozemstvo. Istodobno se javlja specifičan oblik ponašanja razvijen između vanjskih migranata i domicilnog stanovništva, ekonomsko-socijalni prestiž. Kako bi održali postignuti viši nivo standarda, vanjski migranti kao grupa stanovništva koja je ekonomski i socijalno bila prethodno integrirana u drugi (zapadnoeuropski) prostor, unosi nove elemente u izgled naselja i u način života. Javljaju se novi pokazatelji postignutog višeg nivoa životnog standarda, a povećava se i konzumna moć domicilnog stanovništva s naglašenim mehanizmom oponašanja vanjskih migranata na cijelom prostoru. Ipak, promjene u izgledu naselja i očitija promjena u ponašanju, odijevanju, promijeni voznog parka i slično, očekivano se najvećim dijelom pojavila u seoskim naseljima, s obzirom na činjenicu da je većinom na privremeni rad u inozemstvo odlazilo seosko, ruralno stanovništvo. A. Hodžić isto tako ističe kako seosko stanovništvo brže i masovnije usvaja inovacije, mijenja prehranu, način odijevanja i sl. (1984.). U ruralno nasljeđe se kao element novog urbanog identiteta seoskog stanovništva, projektiraju gradski elementi; postepeno su unošeni elementi gradskog načina života mijenjanjem strukture seoskog načina života. U lokalnim zajednicama pojedinci mijenjaju ponašanje, stječu nove manire i postepeno se u međimurskom selu oblikuje specifično kulturološko i motivacijsko ozračje koje se identificira s gradom. U početku je domicilno stanovništvo novitete, informacije, odjeću, "kopiralo", preuzimalo i oponašalo od grupe vanjskih migranata, dok danas do in-trendova dolaze uz dostupnost raznih medija i postojanje svih oblika komunikacija. Sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća neki indikatori životnog standarda, kao npr. broj radioprijemnika, televizora, satelitska antena i slično, bili su pokazatelji višeg životnog standarda¹⁸. Danas je taj pokazatelj zanemariv zbog činjenice da uglavnom svako kućanstvo ima po nekoliko radioprijemnika i televizora. Jedan od važnijih pokazatelja danas je priključak na internet, ISDN i ADSL mrežu. Prema informacijama HT-a, Carneta i ostalih mreža navedenih u izvorima, na području Sjeverne Hrvatske ima 12,3% internet korisnika (Izvor: 11.). Ne zna se koliki je točan postotni udio Međimurske županije u ukupno 12,3% jer navedene mreže još uvijek ne vode podatke po hrvatskim županijama.

Dakle, na selu se transformacija odrazila ne samo u promjeni izgleda naselja, već i u promjeni ponašanja seoskog stanovništva koje sve više pod utjecajem urbanizacije prelazi na gradski, urbani način života. Pod utjecajem sveopće modernizacije društva,

¹⁸ U jednom od svojih programa razvojnog planiranja između ostalog, FAO je 1973. godine predložila za unapređenje života seoskih stanovnika sustav ekonomskih i socijalnih indikatora. Riječ je o 104 ekonomska i 20 socijalnih indikatora, čija analiza i okvir nisu predmet ovoga rada (Grupa autora, 1984.).

seosko stanovništvo u svim aspektima oponaša urbano stanovništvo kako bi se identificiralo s gradom, a to se najviše uočava kod promjene ponašanja.

Isto tako, promjena u načinu odijevanja u međimurskim selima prisutna je kod svih dobno-spolnih skupina, a posebno kod mlađe populacije, tako da je vrlo teško zaključiti po izgledu da li je promatrani pojedinac stanovnik sela ili grada. Kod većine posjećenih domaćinstava primjetili smo moderno uređena dvorišta i okućnice¹⁹ koja nakon završenog radnog dana postaju prostorom za opuštanje i rekreaciju. U naseljima gornjeg Međimurja (npr. Lopatinec, Pleškovec, Vukanovec itd.) pojavljuje se relativno novi oblik stanovanja; kojeg s pravom možemo nazvati vikend stanovanje, jer pojedine skupine ljudi tamo borave isključivo za vikend. Tzv. "vikend" grupu stanovništva možemo podijeliti na: stanovnike koji odlaze u vikendice isključivo zbog odmora i relaksacije i na stanovnike koji dolaze u vikendice jer tamo dodatno uz primarno zanimanje i posao obrađuju vinograd, vrt ili voćnjak. Rezultati ankete su pokazali da je od svih anketiranih povratnika, 7,9% izgradilo vikendicu u gornjem Međimurju, 6,9% ih je izgradilo vinski podrum (za očekivati je da će u skoroj budućnosti uz vinski podrum i vinograd izgraditi i vikendicu), a 3,4% ih je zasadilo vinograd.

U međimurskim seoskim naseljima dolazi do mijenjanja općeg stila života, podiže se razina kulturne svijesti seoskog stanovništva, lokalni identiteti zamjenjuju se regionalnima, pojavljuje se vrijednosno polje gdje je predmet s oznakom "novi" određen vrijednijim, šire se tercijarne djelatnosti na selo gdje pojedinci u tercijarnom sektoru rekonstruiraju svoju obiteljsku ekonomiju. Selo se pojavljuje kao novo urbano mjesto (I. Rogić, 1990.). Urbanim novitetima u međimurskim selima povećana je kvaliteta života, a selo postaje "mali agrarni grad".

Sastavni dio fizionomske transformacije u naseljima je osnivanje i razvoj malog vlastitog obrta²⁰. Obrtništvo je od 70-tih do 90-tih prošlog stoljeća upošljavalo maleni broj djelatnika, s malim brojem uslužnih obrtničkih radionica proizvodnog karaktera i rašireno najviše u građevinskom sektoru i poduzetništvu s proizvodnjom tekstilnih i sličnih proizvoda, preradom drva i preradom metala. Povratnički kapital radnika s privremenog rada iz inozemstva, jedan je od značajnijih razloga bržeg razvoja obrtništva

¹⁹ Ne skrivajući oduševljenje izgledom dvorišta i okućnice i na naš upit tko ih uređuje, nekolicina nam je rekla da mjesečno naručuje i kupuje strane magazine (zbog slabe zastupljenosti ili nepostojanja hrvatskih) gdje se mogu vidjeti najnoviji trendove za uređenje kuće, vrta i okućnice. Uređuju ih sami, što je dokaz da su "poljoprivredne" aspiracije u reduciranom obliku još uvijek prisutne. U samo dva slučaja, ispitanici naručuju uređenje okućnice od strane djelatnika iz Gradskog komunalnog poduzeća ČAKOM, što je svojevrsni dokaz da će elementi načina gradskog uređenja prostora uskoro doprijeti i u širim razmjerima na selo.

²⁰ Obrt ima dugu tradiciju u Međimurju. Prva izvješća o obrtnicima datiraju iz razdoblja Rimskog Carstva. U srednjem vijeku nema pouzdane evidencije, ali postoje zapisi da je obrtništvo ponovo oživjelo u 15. stoljeću. Juraj Zrinski 1579. godine daruje poveljom posebna prava građanima-obrtnicima. Veći uzlet obrtništva zabilježen je u 17. stoljeću, a u 18. stoljeću kao poznata obrtnička naselja spominju se Čakovec, Prelog, Donja Dubrava, Štrigova, Kotoriba i Nedelišće (današnji centri rada). U 19. stoljeću postoje cehovske udruge i osnovane su obrtničke skupštine koje su se brinule ne samo za razvoj obrta, nego i za sportske i kulturne aktivnosti (Lajtman i ostali, 1995., Cimerman, 2002.).

i poduzetništva u ovom dijelu Hrvatske. Prema podacima Obrtničke komore Međimurske županije iz 2000. godine u komori su učlanjena 1952 aktivno djelujuća obrtnika, zaposleno je oko 4500 građana što predstavlja gotovo 12% od ukupnog broja zaposlenih osoba²¹ u Međimurju. Među njima najbrojniji su prerađivački i proizvođački obrti (30%), slijede ih različite usluge i trgovina (21%), obrtnici koji obavljaju transportne usluge (12%) i obrtnici u djelatnostima pripreme i proizvodnje hrane (11%).

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Na temelju provedenog terenskog istraživanja, analize podataka, konzultiranjem navedene literature i izvora mogu se izvesti određeni rezultati i zaključci o učincima i posljedicama istraživanih vanjskih migracija međimurskog stanovništva. Također se mogu identificirati postojeći problemi kao i neka moguća rješenja.

Može se zaključiti kako su vanjske migracije utjecale na transformaciju međimurskog prostora. Hipotezu da li su vanjske migracije utjecale na transformaciju naselja istražili smo na terenu anketom. Svi ispitanici ulažu u nepokretne objekte (kuću, vikendice, ugostiteljske objekte i slično). Uz navedeno izgrađeno, 35,3% ispitanika ulaže i u izgradnju privatne tvrtke, 3,0% gradi objekat za budući seoski turizam, 32,3% investira u poljoprivredu, a 37,8% ulaže uštedevinu u "nešto drugo" (vinski podrum, auto salon, autoradionu, hipodrom, frizerski salon, benzinsku pumpu, infrastrukturu naselja, itd.). Izgrađeni poslovni objekti često su u vezi s njihovim zanimanjem kojeg su obnašali u inozemstvu. Proces transformacije međimurskog prostora se 1960-ih i 1970-ih godina brže i jače širio u naseljima donjeg Međimurja gdje se najprije javljaju fizionomske promjene naselja kao "rezultat i dokaz" rada u inozemstvu. Dakle, zaključuje se kako su naselja koja imaju veći broj vanjskih migranata postala inicijatori fizionomskih promjena.

Istražujući i analizirajući fizionomsku transformaciju prostora pod utjecajem vanjske migracije polučeni su korisni i nadasve zanimljivi zaključci. Fizionomske transformacije u širem značenju, odmah na prvi pogled, vizualno su uočljivije u seoskim naseljima. Najvećim dijelom to su posljedice vanjskih migracija, tj. postoji dokaz, u prostoru kojeg smo istraživali, da je stanovništvo bilo na privremenom radu u inozemstvu, jer je ipak većina noviteta idejno preuzeta iz zemalja u kojima su migranti radili. Izgradnju modernih objekata sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća s tada nepostojećim ili vrlo skupim građevinskim materijalima u bivšoj državi, mogli su financirati isključivo vanjski migranti.

Odgovor na pitanje kako će se u budućnosti odvijati transformacija međimurskog prostora (naselja i stanovništva) pokušati ćemo obrazložiti slijedećim pretpostavkama. Pretpostavljamo da će buduće transformacije međimurskih naselja pod utjecajem migracija ovisiti o nizu okolnosti. U prognozama (glede transformacije međimurskih

²¹ Ukupan broj zaposlenih u Međimurskoj županiji iznosio je 2001. godine 37 762 (Izvor: www.dzs.hr, podaci u statističkom ljetopisu).

naselja) je moguće dati naznake za razumijevanje budućeg stanja stoga ćemo pokušati izdvojiti i slijediti dva pristupa: prvi se oslanja na radne migrante povratnički orijentirane koji su uvelike zainteresirani za društveno-ekonomski razvitak rodnog kraja, štoviše imaju znatne povratničke investicijske, pa i poduzetničke planove. Smatramo da su povratnici iz inozemstva u velikoj većini slučajeva "oni" koji mogu izdvojiti značajno više novčanih sredstava (pod pretpostavkom da su voljni ulagati u rodnom kraju). Drugi prisup se oslanja na daljnji razvoj i uspon privatnog poduzetništva u Međimurju. Osnivanje firmi, izgradnja novih ureda, pogona i otvaranje novih radnih mjesta zahtijevati će i popratnu infrastrukturu, izgradnju parkirališta, uređenje okoliša i sl. što će nužno utjecati na transformaciju naselja. Istodobno će se zbivati i socijalna transformacija stanovništva koje će težiti postizanju višeg nivoa standarda. Pretpostavljamo kako će se socijalna transformacija stanovništva odraziti na moderniji način života i preslikati na estetiku i modernizaciju kućanskih aparata i uređaja, voznog parka, okućnice, itd. što će isto tako značajnim dijelom utjecati na transformaciju naselja i prostora.

LITERATURA

- AKRAP, Anđelko (2003). Migracija Hrvata u posljednjem desetljeću 20. stoljeća. U: Hrvatska dijaspora u Crkvi i domovini, Zbornik radova, Frankfurt am Main.
- BAUČIĆ, Ivo (1971 a). SR Hrvatska u vanjskim migracijama radne snage, Savjetovanje "Stanovništvo, emigracija, zaposlenost", Zagreb.
- BAUČIĆ, Ivo (1971b). "The Effects of Emigration from Yugoslavia and the Problems of Returning Emigrant Workers", OECD Manpower and Social Affairs Directorate, Paris.
- BAUČIĆ, Ivo (1971 c). Vanjske migracije radne snage kao faktor socijalno-ekonomskih promjena u seoskim sredinama, Sociologija sela 31-32, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, str. 127-140, Zagreb.
- BAUČIĆ, Ivo (1973). Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971., Radovi geografskog odjela PMF-a, br. 12, Zagreb.
- BAUČIĆ, Ivo (1974). "Yugoslavia as a country of emigration", Paper read at First International Slavic Conference, Banff.
- BAUČIĆ, Ivo i MARAVIĆ, Ž. (1971). Vraćanje i zapošljavanje vanjskih migranata iz SR Hrvatske, Radovi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, knjiga 2, sv.10, str. 11-50, Zagreb.
- BIĆANIĆ, Rudolf (1940?). Agrarna prenapučenost. Gospodarska struktura Banovine Hrvatske broj 3. Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva "Gospodarska sloga", Zagreb.
- CIMERMAN, Franjo (2002). Razvoj obrtništva i poduzetništva u Međimurju, 2002, Čakovec.
- CRKVENČIĆ, Ivan (1962). Kretanje radne snage kao geografski problem, Geografski glasnik, br. 24, str. 51-66, Zagreb.

- Čaldarović, Ognjen (1985). Urbana sociologija, socijalna teorija i urbano pitanje, Novi svijet, Globus, Zagreb.
- ČIZMIĆ, Ivan i ŽIVIĆ, Dražen (2005). Vanjske migracije stanovništva Hrvatske-kritički osvrt, u: Stanovništvo Hrvatske-dosadašnji razvoj i perspektive, Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", Zagreb.
- FELETAR, Dragutin (1992). "Geografska osnova posebnosti Međimurja".- Podnesak na Kolokviju "Regionalno-nacionalno-univerzalno", Ogranak Matice Hrvatske, Čakovec.
- FRIGANOVIĆ, Mladen (1984). Egzodusna područja (ne/razvijenost i populacijska politika u SR Hrvatskoj), Radovi Geografskog odjela PMF-a 19, Zagreb.
- HERŠAK, Emil; ŠIMUNKO, Joža (1990). "Međimurje - povijest, identitet i seobe".- Migracijske teme, br. 4, str. 569-591, Zagreb.
- GRUPA AUTORA (1982). "Međimurje - monografija", Zrinski, Čakovec.
- HERŠAK, Emil (1991). Međimurje: povijest i seobe, u: Vanjske migracije i društveni razvitak, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, str. 36-61.
- HODŽIĆ, Alija (1984). Urbanizacija kao element kulturne transformacije sela, u: Dugoročne promjene u ekonomsko-socijalnoj strukturi stanovništva i zaposlenosti, (Znanstvene osnove dugoročnog razvoja SR Hrvatske do 2000.), Zagreb, str. 173-180.
- LACI, Silvestar (1962). "Donje Međimurje".- Geografski glasnik, br. 14, str. 83-101, Zagreb.
- LACI, Silvestar (1979). "Centralna naselja Međimurja".- Radovi, Geografski odjel PMF, br. 14, str. 19-39, Zagreb.
- LACI, Silvestar (1982). Razvoj naseljenosti Međimurja".- Geografski glasnik, 44, 51-68, Zagreb.
- LACI, Silvestar (1998). "Čakovec - povijesno-geografski razvoj i suvremeno značenje grada"- Geografski horizont, br. 2, 7-30, Zagreb.
- LAJIĆ, Ivan (2002). Hrvatske migracije početkom 21. stoljeća, Migracijske i etničke teme 18, broj 2-3, IMIN, str.135-149, Zagreb.
- LANDRY, Charles (2000). The creative city-a toolkit for Urban Innovators, Earthscan Publications LTD, UK, London.
- MESIĆ, Milan (2002.): Međunarodne migracije tokovi i teorije, Societas, Zavod za sociologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb.
- MIKULIĆ, A. Branislav. (1991). Vanjske migracije i razvoj Jugoslavije, Ekonomski institut Sarajevo, Sarajevo.
- NEJAŠMIĆ, Ivica (1990). Iseljavanje iz Hrvatske u Evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine-pokušaj kvantifikacije, Migracijske teme, 6, 4:511-526, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb.
- NEJAŠMIĆ, Ivica (1991 a). Iseljavanje iz Hrvatske-broječani aspekt stoljetnog procesa, u: Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske, Savez geografskih društava Hrvatske, svezak 8, str. 61-83, Zagreb.

- NEJAŠMIĆ, Ivica. (1991 b). "Depopulacija u Hrvatskoj, korijeni, stanje, izgledi", Globus, Zagreb.
- PETZ, Boris (1985). Osnovne statističke metode za nematematičare, Sveučilišna naklada Liber, str.37-165, 173-301, Zagreb
- SALT, John i HUGH, Clout (1976). " Migration in Post-war Europe-geographical essays", Oxford University Press, Ely House, London W.1.
- SALT, John i HUGH, Clout (1976). "International Labour Migration: The sources of supply", Oxford University Press, str. 126-167, London.
- ZELINSKY, Wilbur. (1966). A Prologue to Population Geography, Prentice-Hall, INC., Englewood Cliffs, New York.
- ZELINSKY, Wilbur. (1971). The Hypothesis of the Mobility Transition, Geographical Review, American Geographical Society, vol.61, str. 219-249, New York.

IZVORI

1. Anketa 2002.
2. Popis stanovništva 1971. Dokumentacija 1972. 132.
3. Popis stanovništva 1971. i 1981. Stanovništvo po zajednicama općina i općinama, dokumentacija 569, godina 1984. Republički zavod za statistiku, SRH, Zagreb, 1989.
4. Popis stanovništva 1991. Dokumentacija 810, 811, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1991.
5. Popis stanovništva 1991. Dokumentacija 882, 884, 885, 886, 887 Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1992.
6. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001. CD Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2002.
7. Pregled podataka o Županiji Međimurskoj 2001. Čakovec, 2001.
8. Pregled podataka u Županiji međimurskoj, statističko izvješće, 1994.
9. Pregled podataka u Županiji međimurskoj, statističko izvješće, 1995.
10. Pregled podataka u Županiji međimurskoj, statističko izvješće, 2001.
11. Mreže HT, Carnet, Europroneet, Globalnet, Iskon Internet, Viponline, Vodatel, Ceetel.

SUMMARY

PHYSIOGNOMIC TRANSFORMATION OF THE MEDIMURJE REGION UNDER THE INFLUENCE OF EXTERNAL MIGRATION

Rebeka Mesarić Žabčić

Towards the end of the 60s and in the beginning of the 70s of the previous century, a large number of the Međimurje population went on temporary work abroad. Due to many reasons among which the impossibility of employing in their native places and the economic underdevelopment of Međimurje should be pointed out, they found jobs in western European countries that were because of deficiency of native labour force compelled to employ foreign capable workers from less developed countries. When acquiring conditions for retirement, some even before reaching retirement, a large number of them return to their native places. By building houses, catering establishments, objects for different purposes, by raising agricultural mechanisation to a higher level, by introducing small trades and handicrafts, by investing in local infrastructure etc., the returnees from temporary work abroad are participating considerably in the physiognomic transformation of the Međimurje settlements. Transformations are at the same time noticeable in many other segments and structures. Transformations that emerged from the influence of social-geographical processes and external migrations reflect in the physiognomy of settlements, in cultural landscape, they are noticed in the transformation, adaptation and principally in equalization of behaviour and dressing of the inhabitants of villages and towns. With the aim to establish the stated, the contribution analyses external migration of the Međimurje population to the countries of Western Europe after World War II and researches how the Međimurje returnees from abroad have physiognomically transformed the Međimurje space. The object of the research is Međimurje that is the Međimurje county, a predominantly agrarian and low-lying region situated between the rivers Drava and Mura at the far northwest of the Republic of Croatia, that is, at the tri-border area of Slovenia, Hungary and Croatia. Under the notion modern migrations, we understand external migrations of the population from the year 1971 to 2001. The time frame is thus determined by the year 1971 when the official statistics registers for the first time external migrations. The basic goal of the research was to investigate and establish the causes for the migrations of the population of Međimurje, and based on field research, statistical data, conducted opinion poll (201 returnees from abroad have been interviewed), interviews, applied literature and sources, carry out results and conclusions by which we want to point out and caution of the consequences of migration of the population of Međimurje. External migrations are being researched into from the departure to the return (the tendency was towards observing all elements of the migration process, that is, from the beginning to the conclusion of the "migration cycle") to the native place during the period 1971-2001. We have focused on 64 settlements, which are significantly affected by external migrations; hence, field research was carried out in communities and settlements with larger numbers of external migrants.

THE POLITICAL-INTELLECTUAL REASONS FOR MIGRATION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY: TYPICAL CASES OF CZECH WOMEN IN THE AUSTRO- HUNGARIAN EMPIRE

Marie L. Neudorflová¹

COBISS 1.01

ABSTRACT

The political-intellectual reasons for migration in the second half of the 19th century: typical cases of Czech women in the Austro-Hungarian Empire

This article is related the lives of eight prominent Czech women, who mostly for political reasons migrated outside or inside the Habsburg Monarchy, trying either to achieve higher education and proper employment, or despite difficulties and personal sufferings to contribute to the cultural level of the Czech nation.

KEYWORDS: Czech women, national identity, political conditions, migration, consequences

IZVLEČEK

Politično-intelektualni razlogi za migracije v drugi polovici 19. stoletja: primer Čehinj v Avstro-Ogrski

Članek nas seznaja z življenji osmih znanih čeških žensk, ki so se v glavnem zaradi političnih razlogov izselile v tujino ali znotraj Habsburške monarhije. Njihov cilj je bil, da dosežejo višjo izobrazbo in ustrezno zaposlitev. Kljub težavam in osebnemu trpljenju so prispevale h kulturnemu razvoju češkega naroda.

KLJUČNE BESEDE: češke ženske, narodna identiteta, politične razmere, migracije, posledice

No special records related to women's migration and emigration in the Habsburg Monarchy are available. Information related to Czech women can be found in memoirs and correspondence and to a certain extent in historical literature. Most migration traditionally took place for economic reasons, especially when the related imperial laws were relaxed in the mid-1880s. Related records can also be found in Czech and Slovak communities established over decades especially in the USA where immigrant communities preserved their original identities for an extended period of time. Women usually followed their partners, taking care of their families and even helping to support them when possible. Non-economic reasons for the migration and emigration of women have been far less frequent. But their cases are interesting and indicative of significant aspects of society and political system of the times in which they lived.

¹ Masaryk Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague.

Moreover their approaches to their own destiny say a lot about their ambitions, views on women's issues and personal problems. Related findings seem to have more general validity, mostly hidden in the work and worries of the daily life of women.

Due to political absolutism in the Habsburg Empire till the 1860s, the harsh political oppression on political, intellectual and national levels resulted in tragic destinies of many significant Czech personalities, including a number of women. Emigration to foreign countries or forced frequent migration inside the Empire became a significant feature of their lives in most cases. Later, under the constitutional system, the reasons for emigration were related more to the inability to receive higher education due to the existing system, which excluded women, and due to the lack of opportunities to obtain employment corresponding with the level of their education obtained abroad. The destiny of most of these women trying to challenge the system was difficult, often close to tragic.²

The discussion in this paper will observe the division into the pre-constitutional and constitutional periods. The political oppression of the first period in the Czech Lands had various forms, one of them being that there was no Czech university and secondary Czech education was very scarce, and for women almost non-existent. This was the reason why some Czech scholars had been looking for employment in distant regions, taking their reasonably educated Czech wives with them, thus causing a considerable loss to the Czech women's movement. This was the case of Bohuslava Rajská (Antonie Reissová 1817-1852), the second wife of Czech poet Jaromír Čelakovský, a professor at Wroclaw University in Prussia. He was also a famous and admired poet, and she married him due to pressures from her family since she was twenty-eight and expected to marry. The most respected existence of a woman was still to be a wife and mother. She was the best educated Czech woman of her time, and stood at the foundation of serious attempts by Karel Amerling to establish in Prague a Czech secondary school for boys and girls. She was an excellent organizer and teacher, and at the same time exceptionally beautiful. Amerling's plans never came to full fruition due to consequence of the failed revolutions in 1848, but the girls' school, which Rajská had established, survived till the 1860s. In Wroclaw, she took care of four of Čelakovský's children from a previous marriage, and herself having child after child, died from exhaustion and tuberculosis after seven years of unhappy marriage. She was an extreme loss to the Czech community.³

² Since this short paper covers a considerably broad topic, reference to available literature will be limited. However, there are works, which list literature and sources in considerable detail, for example, Marie L. Neudorfllová, *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*. Praha: Janua 1999, 446 p. Other relevant literature will be mentioned below.

³ Information on work of Bohuslava Rajská is in various publications and memoirs. A brief description of her life is by A. Horáková-Gašpaříková, Bohuslava Rajská, in: Karel Stloukal, ed., *Královny, kněžny a velké ženy české*. Praha: Jos. R. Vilímek, 1941, p. 384-391. (This book, containing almost sixty short biographies of Czech women, was published for the encouragement of the Czech nation under Nazi occupation, just before the most violent persecution of the Czech nation by German Nazis began in 1941). Most informative on Rajská is Antonie Reissová, *Paměti a korespondence*,

Twenty years later the question was still being raised in the Czech community how it came about that Bohuslava Rajská was not persuaded to stay at home, and how it happened that Čelakovský, who knew that she was irreplaceable with her education, skills and patriotic orientation in the Czech community, had the courage to ask her to marry him. It was predictable that she would not be able to continue her involvement for the intellectual advancement of Czech women when she was married. But it also seems that the attitude of the Czech educated public changed so much in twenty years that marriage for a woman was no longer considered an inescapable destiny to secure her economic existence. On the contrary, from the 1860s, the education of women and their economic independence, became to be viewed as a legitimate and desirable goal.

The first wave of political emigrants came after the defeat of the 1848 revolutions and its gains related to political freedom, constitutionalism, parliamentarianism, and national and social justice. We do not have any systematic research on this emigration, but memoirs and biographies of prominent individuals provide considerable information. I have chosen three cases, in which two women followed abroad their partners, who were escaping this way long term harsh prison for their participation in revolutions. The third woman, whom I have chosen, played a much greater role of her own. Her "migration" was only partly real and partly symbolic.

The first case is on the surface romantic, but in reality contains tragic features. It is related to a young journalist Josef Václav Frič (1829-1890), who after seven years of imprisonment for his participation in the 1848 revolution, was released due to amnesty. A young lady Anna Kavalířová, had a brother in the same prison in Komárno, Slovakia (where six other young Czechs served their prison terms), and visited him several times a year, when allowed, bringing much needed provisions to better their wretched lives. She fell in love with Frič, who was however engaged. It is almost moving to read in his memoirs and correspondence how he wished that his fiancée Anuška and Anna would become friends, and would devote their time to reading and self-education, and how he could not understand that this was rather difficult for his fiancée. Anna managed to smuggle books for Frič, writing materials, etc. He had great respect for Anna, since she was an exception in the help, provided to all Czech prisoners in Komárno. When Frič was released after the amnesty in 1853, he married Anuška Ullmannová, but when she died after difficult childbirth, Anna Kavalířová married him and accompanied him in 1858 to exile to Dej in today's Romania, where Frič was sent for the trivial reason of attending a funeral where young people sang Czech songs, but in reality it was more

2 vol., Praha. Useful information on Rajská is in memoirs of her brother in law: *Paměti J. V. Friče*, sv. 1-2. Praha 1891. Also the correspondence between Němcová and Raská is a valuable source of information. Marie Gebauerová, ed., *Sebrané spisy Boženy Němcové*. Sv. XI. *Korespondence*. Praha: 1920. J. V. Frič published in the 1880s four volumes of his memoirs, grasping his activity till he was thirty: *Paměti Josefa V. Friče*. 2nd ed. Vol. I-IV. Praha 1891. The later periods, including some of his articles published abroad, had been collected by Karel Cejn from Frič's papers, and published as Frič, *Paměti. Paměti, korespondence, dokumenty*. Vol IV, Praha 1963. Frič's diaries, written together with diaries of his wife Anna Kavalířová, provide much of evidence on various aspects of their exile life..

for his literary activities. He applied for emigration and after two years they both left for France. While living in Paris, they were often without money and starving. Frič's writing, while very productive and contributing to Czech and Polish journals, was not sufficient to support his growing family. Not all of their several children survived those difficult times. Their friends hardly knew that without the financial support from the parents and siblings of both, they could hardly survive. Their correspondence is a testimony of their constant intellectual and emotional attachment to their homeland, and that the main spiritual content of their life was Czech history and literature. They regularly received the Czech newspaper *Národní listy*.

Their story is interesting in view of the impact their exile had in Prague. Intellectual and literary creativity was never an easy business for gifted Czechs, since it never provided a secure existence. The emigration to a more free country became a possible solution, a dream, an escape from unbearable political conditions, something not to be afraid of, something, which provided certain opportunities.⁴ In reality, the situation was always much less ideal. While Josef Václav and Anna Frič never became fully rooted abroad, their comeback in 1879 also became very difficult since Frič was not able to adjust himself to changed conditions, despite his unusual literary productivity, he was not able to support his family, and felt betrayed. His extremely hectic life and the fact that Anna and their children were supported by her family, alienated him from her as well as from the family. Their talents and feelings of continuity had been lost in their struggles for survival in France as well as in the Czech Lands. Frič gradually became bitter since the help of his friends to establish him as a writer and journalist was far from sufficient and from what he considered possible. Moreover, he could not rid himself of debts. This aspect of wasted talents due to struggles to survive was a salient feature of most emigrant or exile existence, but it was a part of life at home as well.

The second case having political context also contains a tragic feature, while having extremely positive consequences for the advancement of the Czech women's movement. A Czech student of law at the Viennese University, Vojta Náprstek, took part in revolutions 1848 in Prague as well as in Vienna, and was extremely active in many events related to the Czech struggle for more freedom, Czech schools, and equality of Czechs with Germans in the Czech Kingdom, where Czechs formed two thirds of the population and the privileged Germans only one third. To escape prison, Vojta Náprstek went to Milwaukee in the USA, which had a large community of Germans and gradually also of Czechs. He was accompanied by his fiancée, Katynka Krákorová, an intelligent young lady, too emancipated for the taste of Náprstek's mother Anna

⁴ The correspondence between Jan Neruda and Karolina Světlá in 1862 was published already before World War I, by Světlá's niece, Světlá, married for some years in the 1860s, was too intelligent to place her love for Neruda out of context of her family and social concerns. But Neruda was all his life aware that sublimated but extremely sincere and open love of Světlá provided him with deeper understanding of life, and most probably he would not become such a great poet if they left together for France. Their letters are published for example in Karolina Světlá, *Z literárního soukromí II. Korespondence*. Praha 1959. Kap. Karolina Světlá a Jan Neruda – 1862, p. 111–173.

Náprstková (Fingerhutová), on whom Vojta was dependent for all his expenses, since several enterprises he tried to establish failed completely. Katynka realized after some time that Vojta's mother refused to support her son if he did not part with her.⁵ When he left to meet his mother in Europe, she unhappily and for just a short period, married an American, thus giving Vojta his needed freedom. She tried to support herself mainly as a babysitter and a servant, but her situation was increasingly difficult. In better times, she even visited Prague, and her freedom in the USA and ability to support herself, was admired at home. It seemed to be particularly attractive to the Czech writer, Božena Němcová, who since the early 1850s till her death in 1862 suffered political persecution and consequently extreme economic hardship. Katynka shared Vojta's enthusiasm about American freedom, enterprise opportunities for men as well as women, and advanced technology. In different ways they both had been bringing that enthusiasm and the focus on individual initiative to Prague. As she was becoming older, Katynka's fate was not very happy in the USA. Vojta sent her money several times, but later stopped since demands on his financial resources had been increasing.

The most famous Czech writer Božena Němcová (1820-1862), was dreaming about emigration to a politically freer country, namely to the USA. Her dreams had been raised especially after the failed revolutions in 1848, due to increasing political and national oppression. Later, Katynka Krákorová intensified Němcová's dream, since on her visits she idealized considerably the situation in the USA. While Němcová and her husband became closely observed by the police, and her husband was moved by the government from place to place in the Monarchy, Němcová used her exiles to collect the Czech and Slovak heritage of national legends, stories, customs and traditions. She also produced original literary works, reflecting on the contemporary life of common people and their problems. The government in Vienna began to view national identity, cultural and literary production, especially of the dominated nations in the Empire as a danger to be suppressed. The best way to do that was to bring economic hardship to the people. The government reduced her husband's salary, moved him all over the Empire, and thus imposed extreme hardship on the whole family including four children (Hynek died at fourteen of tuberculosis from insufficient nourishment and frequent starvation). While her husband lived in remote places, sick and hungry Božena Němcová became literally a beggar, and died at forty-two.⁶

While reasonably healthy, her frequent migration in the Empire, dependent on her husband's workplace, was fruitful, collecting fairy tales, reflecting on country life in

⁵ Zdeněk Šolle, who wrote a book on *Vojta Náprstek a jeho doba*. Praha 1991, published an article based on so far unknown sources, and related also to Katynka Krákorová: *Americký pobyt Vojty Náprstka (Od příchodu do USA v prosinci 1848 až po návrat do Čech v únoru 1858)*. In: Sborník Národního muzea v Praze. Řada C, sv. XXVII, 1983, č. 3, s/ 97-158.

⁶ The best biography of Božena Němcová is still that of Václav Tille, *Božena Němcová*. Praha 1941 (8th edition). Correspondence of Božena Němcová provides valuable insight into her life, problems and social conditions as well as into her ability to detach herself from very hard life and write rational and loving letters full of thoughts, hopes and interesting observations from places where she moved with her husband., Božena Němcová, *Listy I-IV*. Praha: 1961.

different regions, and writing the most famous Czech novel *Babička* (Grandmother). Her optimism and plans continued even when she was dying of tuberculosis and cancer. Her work, including her letters, belong to the Czech cultural treasure, having a deep compassion with the people, and reflecting as well as advancing Czech identity. Her life was driven by her love for her neglected nation as well as by the awareness that its real identity was a result of a rich cultural production through centuries of history. She intuitively felt that there was a danger of neglecting and forgetting the extremely valuable heritage, due to rapid changes in social, political, and economic conditions. She was also concerned with moral conditions, which allowed an inhuman exploitation of people. She was particularly concerned with servant girls and their easy and unwanted fall into prostitution. The forced migration of Němcová helped her, due to her diligence and idealism to get an unusually deep insight into the cultures of different parts of the Czech Kingdom and of Slovakia, and to grasp their roots, beauty as well as their specific features, including linguistics.

The women mentioned so far have been reasonably well educated, but more due to luck, the encouragement from a teacher or a family member and their own efforts than the result of formal schooling. While formal secondary schools began to develop only since the 1860s due to self-help organizations (*ženské výrobní spolky*), the exams needed to enter the university began to be available only in the 1890s. Already in the 1870s, gifted girls were dreaming of studying at a university level, which however, was not possible in the Empire before the end of the century. A few of the most courageous girls decided to migrate to countries which accepted females to universities without special exams and a 'certificate of maturity'. Switzerland and France had been the most accessible to them. The destiny of two girls, Anna Bayerová (1854-1924) and Bohuslava Kecková (1851-1911), determined to get medical education in Switzerland as early as the mid-1870s, is partly a successful and partly a tragic story.

Overlooking the great financial difficulties of the both to obtain education, most difficulties came when they were trying to get employment at home. We have more information on the destiny of Bayerová, who was emotionally very attached to her homeland and to her friends. Some of them were helping her, when studying in Prague at a newly established girl's school. Later, her letters to her Czech friends and often partly sponsors, provide valuable information on social conditions in Switzerland. When, after a range of financial problems, she obtained her degree in Switzerland, the Austrian government would not recognize her medical diploma, and would not permit her to practice at home. Her specialization in children's diseases was extremely needed everywhere in the Empire, including the Czech Lands (children's death rate was in the Empire one of the highest in Europe).⁷

To get employment in her profession, she migrated several times to foreign

⁷ Anna Bayerová was lucky that she found a biographer, namely, the first Czech female doctor graduating at the Charles University in 1902, Anna Honzáková, who much appreciated the pioneer work of Anna Bayerová. Honzáková focused on Bayerová's struggles and sufferings, caused by rigid and unjust conditions for unprivileged nations and groups in the Habsburg Monarchy. MUDR.

countries (Switzerland, Germany). Finally, Anna Bayerová was sent by the Austrian government to Bosnia to take care of and educate the Moslem women about modern concepts of hygiene and to practice modern medical treatments in the hospital in Tuzla. But the overall conditions in the hospital (especially the hostile attitudes of her male colleagues) and the extremes of the climate were very hard on her and she decided after several years to migrate again to Switzerland. In Tuzla, she was replaced by Bohuslava Kecková, who continued quite successfully the work, taking care of 763 patients, but in 1911 died due to an unspecified infection. The cause of her death caused some speculations in the Czech community. With her letters from Bosnian Mostar, where she also worked, she contributed to the expansion of knowledge about the Balkan countries, since she was regularly sending home letters describing her conditions as well as the conditions of the society in which she worked.⁸

The letters of Anna Bayerová to her friends in Prague provide not only very interesting information on the conditions of her work and the social conditions of the countries in which she lived, (especially poor regions), but also her deep devotion to her homeland and her permanent desire to return home. The Czech community was not indifferent to her destiny and tried hard to obtain permission for her from the government to practice medicine at home. In 1900, it seemed that she would be accepted into a private sanatorium in Prague, but this hope was frustrated even though the government approved the position. Bayerová migrated again to Switzerland and Germany.⁹ It took till 1914 to obtain government's recognition of her university degree from Switzerland (obtained in 1881). Then she was teaching hygiene and health at Czech girls schools in Prague for almost a decade.¹⁰

The last category of migrating women includes two women, who had migrated from the USA to the Czech Kingdom, specifically to Prague, Josefa Humpál-Zemanová and Charlotte Garrigue (Masaryková), the wife of the first Czechoslovak President Tomáš G. Masaryk.

Josefa Humpál Zemanová (1870-1905) was born in the southern Bohemia town of Písek, but as a child had emigrated with her parents to the USA. While her parents sent her to Písek for a few years for basic education in Czech, she was lucky to obtain some university education later in the USA. Her stay in Písek left her with a strong emotional tie to the Czech community, history and culture, and already at the end of the 1880s she was contributing to the Czech women's journal *Ženské listy*. She became a

Anna Honzáková, *Dr. Med. Anna Bayerová 1853-1924. První česká lékařka ve Švýcarech*. Praha: Zemská národní rada, 1937.

⁸ The status of Bohuslava Kecková was „State medical doctor“. Her letters from the decade lasting practice in Mostar had been published in Czech feminist journal *Ženské listy*, XXXII, 1904, n. 7, p. 105-6, n. 8, p. 8-9, n. 9, p. 157-60, n. 10, p. 186-7, n. 11, p. 205-9.

⁹ Since the end of the 1890s women had been gradually allowed to study at male gymnasia (not having regular status) and at some faculties of the Charles University, particularly Medicine and at the Faculty of Philosophy.

¹⁰ More easily available information on all three women is in Marie L. Neudorfllová, *České ženy v 19. století*. Praha: JANUA 1999, p. 142-163.

journalist, had to support her siblings since parents died early, married unhappily and then separated. She found her way from unhappiness and poverty by joining a Puritan religious community (a quite common solution for personal problems in the USA), which helped her to build her self-esteem and to obtain a decent job in the school system in Chicago, where she developed more contacts with the Czech community. She also continued her journalistic work, and in cooperation with the Czech feminist Karla Máchová, who happened to be in Chicago, she established a Czech feminist journal *Ženské listy* (Feminist Papers). Despite hard and unfair competition she was able to preserve it till 1900.

Her contacts with the Czech feminist community in Prague became more frequent, she visited Prague several times, had a lecture tour in Bohemia on topics related to life in the USA, and wanted to return for good. The major problem was how to make a living. Despite some serious efforts by Czech feminists, they were not able to provide her with the economic security she thought she needed. When back in the USA, she could not adjust emotionally any more and found the competition of American life too hard, and decided to return to Prague. But she did not realize that to be a visitor was different from being a permanent part of the community, which had different rules, habits and attitudes from what she was used to. She became editor of the supplement of a women's journal *Ženský obzor, Šťastný domov* (Happy Home). Moreover, her degree of self-confidence irritated some activists in women's organizations, causing tensions and arguments. Such a situation was extremely hard on her and after one meeting of the association Czech Women's Club at the end of April 1905 she collapsed on the street and died. Her death caused considerable commotion in the Czech community despite a doctor's report stating that her heart was very ill (apparently due to her very hectic and hard life) and that it was only a matter of time to get into serious trouble. Her strong emotional attachment to her Czech original homeland, its culture, history and people, was the source of her idealism and her determination to get involved in struggles, which she viewed as worthwhile, aiming at improving the lot of women. But her belief that she could apply her experience from more liberal America to Czech conditions became a source of emotional confusion and tragic misunderstandings. She was an educated and intelligent woman and if she did not die she would have eventually understood that the respect for cultural differences of different countries is extremely important for the success of any work related to social, intellectual and educational improvements, and that attempts to impose something on others from outside, even if well-meant, is an extremely sensitive issue, full of dangers.

There was one American woman, who understood this perfectly, and before she became involved in matters related to feminist and social movement, she became a Czech by her heart as well as by her understanding of the cultural, historical and social conditions of the Czech nation. This woman was Charlotta Garrigue Masaryková, the wife of the future President of Czechoslovakia founded in 1918, who migrated to Prague in 1882, when Tomáš Masaryk obtained a teaching position at the newly established Czech university in Prague. She was a gifted musician, an intelligent, educated woman,

interested in literature, history and public affairs. She had learned the Czech language almost perfectly. She was deeply religious, believing in a higher meaning of human life and deeds, in the possibility to make changes for improvements of the underprivileged, and in the moral obligation of the more privileged to contribute continually to those improvements.

By their love, mutual respect, openness and unusual degree of cooperation in domestic duties as well as in the intellectual area (Charlotta read all Masaryk's manuscripts till the end of the 1890s, she wrote deep and knowledgeable analyses of music by Bedřich Smetana, she translated John Stuart Mills' work *The Subjection of Women*, etc.). The Masaryks set a good example for the Czech intellectual and the middle class strata, in which men had a rather privileged position in the family, leaving all work on the shoulders of women.

Charlotta participated in some specific areas, such as the Czech women's movement and especially in the efforts of the Social Democratic women to establish and maintain their press related to their special educational, moral and economic needs. She substantially influenced her husband's involvement in the Czech women's movement, especially his unusual ability to view man-woman relations, including intimate, from the view of women's emotional, moral and health needs. Czech women remained extremely grateful to him, but somehow forgot that it was she, who was the source of extreme courage to be open about aspects, which had been so far basically tabooed.¹¹ When Masaryk got involved in ugly controversies in the 1880s, being unjustly and brutally attacked in the press, it was Charlotta, who prevented him from moving the whole family to the USA, with the argument that the Czech nation needed him very much and that he must continue his work to uplift its overall level and maturity. Her deep faith in the positive potentials of Czech nation had roots in her knowledge of the Czech history, especially its Protestant period, and partly in her love for Czech music.¹²

She had an unbreakable trust in her husband's struggles for the advancement of the intellectual, moral and political level of the Czech nation. Her moral strength was put on trial during World War I, when he was in exile, involved in work for the establishment of a democratic Czechoslovakia. While acting strongly, and fully supporting her

¹¹ Already in 1910, when a volume of contributions was published on the occasion of Masaryk's 60th anniversary birthday, women appreciated his work and made reference to Charlotta: Edvard Beneš, Ed., *Sborník T. G. Masarykově 60. narozeninám*. Praha 1910. On Masaryk's 80th birthday women published a special volume of contributions related to Masaryk's views on feminism, including most of his related lectures and articles as well as some reflections on Charlotta: *Masaryk a ženy*. Praha: Ženská národní rada 1930, 337 p.

¹² On the occasion of the 150th birth anniversary of Charlotta Garrigue Masaryková Masaryk Institute AV ČR organized a scholarly conference and published most of presented papers: Marie L. Neudorfllová, Ed., *Charlotta G. Masaryková*. Praha: Masarykův ústav AV ČR 2001, 246 p. Charlotta G. Masaryková fell in love with the music of Bedřich Smetana, accusing the Czechs that they did not appreciate enough his music and his deep understanding of national inspiration. She analysed his music and anonymously published several very knowledgeable articles in *Naše doba*, September 1893.

husband's course, the hard and tragic events, such as frequent interrogations (despite her heart been seriously ill), her daughter Alice's imprisonment (instead of hers), her son Herbert's death (from typhus), had a lasting impact on her health. And still, her most usual answer to her police investigators was that she firmly believed that her husband struggled for noble and good aims for the Czech nation. In fact, she had no idea what he was doing, she even did not want to know anything specific, because she was unable to lie.

Since she was continually observed by the police during the war, she kept distance from people, afraid that she might bring trouble on them. While her solitude must have been unbearable, she never complained. On the contrary, she wrote extremely beautiful and encouraging letters to her lonely daughter in prison in Vienna. Only once, when her illness was getting worse rapidly and she was becoming extremely exhausted mentally, she wrote to her daughter about her painful longing to speak again in her mother tongue, which was English.¹³ Sufferings during the war left her shaken till the end of her life. Masaryk organized his presidential duties in such a way that he could stay with her every day before she died in 1923 at the age of 73.

To make some generalizations about the lives of these few rather untypical, but important Czech women, who voluntarily or involuntarily emigrated from their homeland, it can be said that most of them left significant traces of their activities and struggles far beyond their private lives. To a considerable degree, their migration was related to their involvement in public matters, and to their idealism about their mission in life. All of them had a deep devotion to the Czech nation, the desire to advance some of its positive potentials, mostly related to the unprivileged situation of Czech women. Their migration provided them with a broader outlook, the possibility to compare, to appreciate the past positive achievements of the Czech nation and build on them. Their lives had been seemingly tragic, but they would not leave their high ideals and their chosen course for the sake of personal happiness.

POVZETEK

POLITIČNO-INTELEKTUALNI RAZLOGI ZA MIGRACIJE V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA: PRIMER ČEHINJ V AVSTRO-OGRSKI

Marie L. Neudorflová

Pričujoči članek raziskuje usodo osmih Čehinj, ki so zaradi svojih intelektualnih sposobnosti ali zvez z moškimi postale znane in cenjene. Avtorica je raziskala obdobje, ki ženskam ni bilo naklonjeno. Možnosti za izpolnjevanje ženskih ambicij po znanju in

¹³ 212 letters have been preserved, most of them published first time in 1933. The last, most complete edition is: *Drahá mama/Dear Alice*. Korespondence Alice a Charlotty Masarykových 1915—1916. Ed. Dagmara Hájková, Jaroslav Soukup. Praha: MSU AV CR 2001, 244 p.

udejstvovanju v kulturi in politiki so bile majhne; tako je bila tudi emigracija posledica vsesplošnih težkih političnih razmer.

Kljub nekaterim tragičnim posebnostim v zvezi z življenjem in prizadevanji obravnavanih žensk je vsaka od njih naslednjim generacijam zapustila enkratno in dragoceno zapuščino svojih del in zgled poguma.

Prispevek se ukvarja z dvema obdobjema: s predustavnim (do leta 1867) ter z ustavnim. V prvem obdobju so bile migracije neprostovoljne in so zavirale literarne ter intelektualne ambicije žensk. Le neverjetna mera idealizma je gnala večino nadarjenih žensk (B. Němcová) k nadaljnjemu pisanju. Migracije so povzročile zavedanje o zapostavljenih področjih v narodovem življenju ter o njihovi vrednosti. V drugem obdobju so bile razlog za migracije želje po izpolnitvi sanj in ambicij.

V obeh primerih so ženske morale premagati veliko težav in ovir in običajno niso uspele v celoti realizirati svojih sanj. Ko so postale bolj ambiciozne, so bile tudi močnejše in so pogosto delale do izčrpanosti. Pogumne mlade ženske, ki so si prizadevale za univerzitetno izobrazbo, predvsem s področja medicine (A. Bayerová, B. Kecková), ki je v moharhiji niso mogle pridobiti, so bile Čehinjam za dober zgled. Tako so relativno kmalu zahtevale možnost nadaljnega izobraževanja ter pridobivanje univerzitetne izobrazbe doma. Migracije Čehinj iz drugih držav v Češko kraljevino so bile v mnogih pogledih koristne, čeprav so se ženske tega slabo zavedale. Taki vplivi so v češko skupnost prinesli več iniciative in zaupanja, da je delo v dobrobit naroda smiselno, še posebej z ozirom na prihodnost (J. Zemanová-Humpal, Ch. G. Masaryková).

Obravnavane ženske so bile izjemno močne osebnosti. Moč so črpale iz izkušenj, ljubezni do ljudi, vere v pozitivne človeške potencialne.

POLOŽAJ PORABSKIH SLOVENK V MESTNIH OKOLJIH NA PRIMERU SZOMBATHELYJA

Katalin Munda Hirnök¹

COBISS 1.03

IZVLEČEK

Položaj porabskih Slovenk v mestnih okoljih na primeru Szombathelyja

V prispevku so predstavljeni izsledki raziskave »Položaj Slovencev na Madžarskem zunaj območja avtohtone poselitve - primer Slovenci v Szombathelyu«, s poudarkom na položaju Slovenk, opravljene leta 2002. Po spremembi političnega sistema na Madžarskem, po letu 1990, smo pričali politične in kulturne organiziranosti Slovencev tudi v Szombathelyu. Programi slovenske manjšinske samouprave in Slovenskega kulturnega društva Avgust Pavel so razvejani in usmerjeni v revitalizacijo slovenskega jezika, kulture kakor tudi v promoviranje slovenske kulture večinskemu narodu. Analiza osebnih intervjujev potrjuje, da so Slovenke v Szombathelyu aktivne v procesu ohranjanja etničnih značilnosti kakor tudi pri posredovanju teh mlajšim generacijam.

KLJUČNE BESEDE: Madžarska, slovenska manjšina, notranje izseljenstvo, kulturne in politične organizacije

ABSTRACT

The standing of Slovenian women in Porabje in town environments (the case of Szombathely)

Presented in the article are findings of the research "The standing of Slovenes in Hungary outside the region of autochthon settlement – case Slovenes in Szombathely" with emphasis on the position of Slovenian women, which was performed in the year 2002. After the change of political system in Hungary, after 1990, we are witnessing political and cultural organizing of Slovenians in Szombathely as well. The programmes of the Slovenian minority self-management and the Slovenian cultural society Avgust Pavel are ramified and aimed at revitalisation of Slovenian language, culture and at promoting Slovenian culture to the majority nation. The analysis of personal interviews confirms that Slovenian women in Szombathely are active in the process of preserving ethnic characteristics and in mediating those to younger generations as well.

KEY WORDS: Hungary, Slovenian minority, interior emigration, cultural and political organisations

¹ Dr. Katalin Munda Hirnök, višja znanstvena sodelavka, Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana; e-pošta: katalin.hirnok@guest.arnes.si.

UVOD

Porabski Slovenci so bili do sedaj predmet številnih raziskav ne le domačih strokovnjakov, temveč tudi strokovnjakov večinskega naroda in države matičnega naroda. Ko govorimo o Slovencih, ki živijo zunaj območja avtohtone poselitve, razpršenih po vsej Madžarski, ugotavljamo, da je bila ta populacija do sedaj v študijah skoraj prezrta. Podobno je bilo npr. tudi s Slovenci v Avstriji in Italiji. Predvsem Zupančič (1999) in Bufon (1992) sta v svojih delih opozorila na selitvene procese, na t. i. notranje izseljenstvo.

Po podatkih popisa prebivalstva leta 2001 ugotavljamo, da so v Porabju brez Monoštra (ki vključuje tudi Slovensko ves) našli 1.031 oseb slovenske narodnosti, na Madžarskem pa skupaj 3.040.² Iz tega sledi, da več kot polovica popisanih Slovenk in Slovencev na Madžarskem živi razpršeno v različnih predelih Madžarske, zunaj območja avtohtone poselitve, Slovenskega Porabja.

Zupančič v razpravi o Slovencih na Madžarskem omenja naslednja jedra razpršene slovenske poselitve: zahodna Madžarska (sem sodi tudi Železna županija), osrednja Madžarska z Budimpešto, južna Madžarska (Šomodska županija in Baranya), o četrtem razpršenem jedru pa ne moremo govoriti, saj je vzhodna polovica Madžarske zelo redko naseljena s Slovenci (Zupančič 2000).

Notranje izseljenstvo se je oblikovalo v daljšem časovnem obdobju in iz različnih razlogov: v času nekdanje monarhije, sprva kot sezonci ali zaradi poklicnih dolžnosti. Močnejše razseljevanje je sledilo zlasti po drugi svetovni vojni (gre za prebivalce, ki so jih madžarske oblasti izselile iz Porabja v času takoj po informbiroju ter za poznejše, predvsem ekonomske migrante). Odseljevanje iz Porabja zaradi ekonomskih in drugih razlogov (izobraževanja, sklenitve zakonske zveze itd.) je moč zaznati vse do danes.

S terensko raziskavo »Položaj Slovencev zunaj območja avtohtone poselitve – primer Slovenci v Szombathelyju«,³ opravljeno leta 2002, smo zajeli del populacije v Železni županiji (zahodna Madžarska), ki je približno osemdeset kilometrov oddaljena od Porabja.

CILJI RAZISKAVE

Z raziskavo smo na podlagi zbranih podatkov želeli ugotoviti in ovrednotiti:

- zgodovinske dogodke (zlasti po drugi svetovni vojni)
- vzroke odseljevanja Slovencev iz Porabja v notranjost Madžarske

² Vir: Népszámlálás 2001. 4. Nemzeti kötetés, A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai, Budapest, 2002. Povečanje števila Slovencev od 1.930 ob popisu leta 1990 na 3.040 leta 2001 pripisujejo ugodnejši politični klimi na Madžarskem kakor tudi delovanju manjšinskih samouprav in organizacij.

³ Raziskavo smo opravili na Inštitutu za narodnostna vprašanja v sodelovanju z muzejem Savaria iz Sombotela. Finančno sta jo podprla Urad za Slovence v zamejstvu in po svetu in Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije.

- demografske podatke o Slovencih na Madžarskem s poudarkom na Slovencih v Sombotelu
- medsebojno povezanost v obdobju pred političnimi spremembami in po letu 1990
- percepcije in stališča o lastnih in o manjšinskih organizacijah v Porabju
- percepcije in stališča o madžarski in slovenski manjšinski politiki
- spremljanje manjšinskih medijev
- raven povezanosti Slovencev v Sombotelu z avtohtonim poselitvenim območjem, Slovenci in njihovimi organizacijami v drugih mestnih jedrih in Slovenijo
- ohranjanje elementov tradicionalne kulture

METODOLOGIJA

Zbiranje podatkov (osebni intervjuji) je potekalo oktobra in novembra 2002 v Sombotelu. Za osebne intervjuje smo izdelali polstrukturirani vprašalnik, ki je vseboval več tematskih sklopov, nanašajočih se na položaj Slovencev v Sombotelu. Anketiranje je potekalo večinoma v porabskem narečju. Demografska struktura vzorca (13 anketirancev) je naslednja:

- a) po narodnosti so se opredelili za Slovence
- b) starostna struktura: šest anketirancev smo uvrstili v srednjo generacijo (31–50 let), sedem pa v starejšo (nad 51 let)
- c) struktura po spolu: glede spola prednjačijo ženske (9) pred moškimi (4)
- č) izobrazbena struktura: pet jih je končalo osnovno šolo, pet poklicno, trije pa višjo šolo oziroma univerzo (Munda Hirnök, 2003: 151).

PREDSTAVITEV IZBRANIH REZULTATOV

V nadaljevanju bomo obravnavali položaj porabskih Slovenk v Sombotelu, ki je upravno, gospodarsko in kulturno središče Železne županije. Podatki iz popisov prebivalstva v različnih obdobjih kažejo, da se je število Slovencev v Sombotelu od leta 1890 nepretrgoma povečevalo. Po podatkih popisa prebivalstva leta 2001 se je v Sombotelu za Slovence opredelilo 75 oseb (Kovács 2003).

Med 13 intervjuvanci (to je 17 % v mestu živčih Slovencev), ki so člani manjšinskih organizacij, je 9 žensk.⁴

Z vprašanji smo želeli ugotoviti:

- a) čas in vzroke preseljevanja iz slovenskih vasi Porabja v Sombotel

⁴ Demografska struktura vzorca (9 intervjuvank) je naslednja: po narodnosti so se opredelile kot Slovenke; starostna struktura: štiri smo uvrstili v srednjo generacijo (31–50 let), pet pa v starejšo generacijo (nad 51 let); izobrazbena struktura: štiri so končale osnovno šolo, tri poklicno, dve pa višjo šolo oziroma univerzo.

b) izkušnje (negativne, pozitivne) preseljenih na delovnem mestu zaradi slovenske pripadnosti

c) njihovo povezanost z ostalimi priseljenci iz rodnega kraja.

Podrobna analiza pričevanj anketirank nam kaže, da se je večina (5) preselila v Sombotel v osemdesetih letih 20. stoletja. Lahko jih uvrstimo v mlajšo generacijo, medtem ko se je starejša generacija preselila v Sombotel od druge polovice štiridesetih do sedemdesetih let 20. stoletja, razen ene, ki se je preselila leta 1990.

Večina anketirank je (5) za odselitev iz Porabja navedla ekonomski dejavnik.

Ena je navedla politični razlog,⁵ ostale pa različne vzroke, kot so: sklenitev zakonske zveze, ena se je preselila po smrti moža, da bi bila z otroki, ki so že živeli v Sombotelu, druga je omenila, da so moža službeno premestili v Sombotel.

Za ilustracijo bomo navedli nekaj značilnih odgovorov: ... v Porabju je bila revščina, zaradi tega se nismo mogli šolati, jaz sem že s 16 leti šla na sezonsko delo, potem pa v Sopron, kjer sem spoznala moža in sva se potem preselila v Szombathely ... v Porabju ni bilo možnosti za zaposlitev ... slabe gospodarske razmere v Porabju, ni bilo asfaltiranih cest, do Monoštra sem se morala voziti vsak dan 15 km, zaprtost območja (železna zavesa)⁶ ... po končani poklicni (tekstilni) šoli nisem dobila službe v monoštrski tekstilni tovarni, na izbiri sem imela tekstilno tovarno v Szombathelyu ali v Budimpešti...

Poleg omenjenih dejavnikov je treba dodati še druge. Pogoji za kmetovanje so bili v Porabju znatno slabši kot drugod na Madžarskem. Zato tu niso izvedli kolektivizacije kmetijstva, zemlja je ostala večinoma v privatnih rokah. V Porabju prevladuje drobno-posestna struktura, ki je posledica delitve po ogrskem dednem pravu. Večina lastnikov ima le 1–3 ha zemlje (Kozar - Mukič 1984: 12–13, 39–40). Omenjeni dejavniki so povzročili sezonsko zaposlovanje porabskih Slovencev v notranjosti države, delno tudi v tujini in tudi pospešili odseljevanje v notranjost države (Munda Hirnök 2003).

Tudi pričevanja anketirank potrjujejo, da se veliko Slovencev iz krajev, kamor so hodili na sezonsko delo oziroma v industrijsko razvitih mest v notranjosti Madžarske (npr. Sombotela, Soprona, Mosonmagyaróvárja, Budimpešte itd.), kamor so se preselejevali, ni vrnilo v Porabje.

Zanimalo nas je, ali so priseljene Slovenke v madžarskem okolju zaznale kake pritiske delodajalcev in sosedov zaradi nacionalne pripadnosti.

Odgovori potrjujejo, da v Sombotelu večina ni imela slabih izkušenj zaradi nacionalne pripadnosti, ne na delovnem mestu ne v okolju, kjer so stanovali. Le anketiranka

⁵ Informatorko so leta 1950 internirali v pokrajino Alföld (Kistarcsa), kjer je bila 39 mesecev. Po njenem prepričanju so jo odpeljali zato, ker je mož ilegalno odšel v Kanado. Zaradi tega so jo madžarske oblasti obravnavale kot »politično nezanesljivo«. Po odpravi taborišč se veliko internirancev ni moglo vrniti v rojstni kraj, ker so slovenske vasi medtem uvrstili v mejni pas. V tem obdobju, po sporu med Madžarsko in Jugoslavijo zaradi resolucije Kominforma (1948), so mnogo porabskih Slovencev internirali iz Porabja v notranjost države.

⁶ Porabje je bilo vse do leta 1989 izolirano območje, obkoljeno z železno zaveso. Gibanje in zadrževanje v njem je bilo omejeno.

starejše generacije je omenila, da se s sodelavko Slovenko v službi ni upala pogovarjati v materinščini, ker sta se bali posledic.⁷ To je bilo v zgodnjih sedemdesetih letih 20. stoletja, v času Kádárjeve vlade, ko socialistična gospodarska in družbena ureditev na Madžarskem ni dopuščala skoraj nobene iniciative. Šele spremenjena ustava leta 1972 je dala slovenski manjšini (in tudi drugim manjšinam) formalno varstvo in možnost uporabe slovenščine.

Anketiranke mlajše generacije, ki so se v Sombotel preselile v osemdesetih letih 20. stoletja, so poudarile, da je bilo njihovo znanje slovenskega jezika v službi prednost, znanci so jim celo zavidali. Tudi pri govorjenju madžarskega jezika pri njih ni čutiti vpliva slovenskega jezika. To pa ne velja za starejšo generacijo, saj v madžarskem jeziku večkrat zamenjajo besedni red in tudi pri izgovarjavi se čuti vpliv porabščine. Zaradi tega so se jim madžarski sodelavci v preteklosti velikokrat posmehovali.

Anketiranke so v glavnem poznale bivše sovaščane v Sombotelu, vendar niso iskale stikov z njimi in tudi ne s Slovenci iz drugih krajev Porabja.⁸ Občasno so se sicer družili predvsem s sorodniki ali so se srečevali na delovnem mestu. Do vzpostavitve tesnejših stikov med Slovenkami (in tudi Slovenci) je prišlo šele na koncu devetdesetih let 20. stoletja, ko so se v Sombotelu politično in kulturno organizirali.

V nadaljevanju bomo izpostavili nekatere socializacijske agense (manjšinske organizacije, mediji, družina), ki prispevajo k ohranjanju etničnih značilnosti Slovenk v Sombotelu.

Manjšinske organizacije. Slovenci v Sombotelu so leta 1998 ustanovili slovensko manjšinsko samoupravo, leta 1999 pa Slovensko kulturno društvo Avgust Pavel. Organiziranost je posledica pozitivnih sprememb pravne zaščite varstva manjšin na Madžarskem v začetku devetdesetih let.⁹

Dejavnosti omenjenih organizacij so razvejane in usmerjene predvsem v revitalizacijo slovenskega jezika (programi in tečaji slovenskega jezika za otroke potekajo pretežno v porabskem narečju ali dvojezično), kulture (šege in običaji, ljudsko petje

⁷ Anketiranka je poudarila, da ni imela »rdeče knjižice« (partijske knjižice) in zaradi tega raje ni razglašala svoje nacionalne pripadnosti.

⁸ To so utemeljile predvsem s pomanjkanjem časa zaradi napornega dela v službah in vzgoje otrok med tednom, ob koncih tedna pa so nekateri gradili hiše, drugi so hodili v Porabje pomagat sorodnikom na kmetijah.

⁹ Republika Madžarska je po xolitvah leta 1990, z vstopom v Svet Evrope in v procesu vključevanja v Evropsko unijo začela izboljševati odnos do narodnih in etničnih manjšin in njihov pravni položaj. Pravna zaščita slovenske manjšine se je izboljšala predvsem: a) z novo ustavo iz leta 1989, b) s podpisom in ratifikacijo Sporazuma o zagotavljanju posebnih pravic slovenske narodne manjšine v Republiki Madžarski in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji (1992), c) s sprejetjem Zakona o pravicah narodnih in etničnih manjšin na Madžarskem (1993). Po letu 1990 so k postopnemu izboljšanju pravne zaščite manjšin prispevali tudi številni sprejeti mednarodni dokumenti, ki jih je podpisala Madžarska. Navedene pozitivne spremembe so prispevale k organiziranosti Slovencev najprej v Porabju (Zveza Slovencev na Madžarskem, leta 1990) in v Budimpešti (Slovensko društvo, leta 1990), po sprejetju Zakona o pravicah narodnih in etničnih manjšin na Madžarskem (leta 1993) pa tudi v drugih krajih zunaj Porabja.

in plesi, gledališke predstave itd.) in tudi v predstavitvi slovenske kulture večinskemu prebivalstvu. Izvajalci programov so večinoma člani omenjenih društev, gostujoče skupine in posamezniki iz Porabja, v manjši meri pa iz Slovenije (predvsem iz Prekmurja) ali iz sosednjih držav, kjer živijo Slovenci.

Večina anketirank se od začetka ustanovitve obeh organizacij redno udeležuje programov in so tudi njihove nosilke. Značilni odgovor večine je: *»Na programe obeh organizacij hodim zaradi raznolike vsebine in zaradi srečanja z drugimi.«* *»Udeležujem se vsakega programa, edino bolezen mi lahko prepreči, da ne grem.«*

Zgovoren je tudi podatek, da obe organizaciji vodita ženski.

Mediji. Za jezikovno osveščanje Slovencev v Sombotelu je informiranje v materinem jeziku izrednega pomena, saj je v večinskem madžarskem okolju raba maternega jezika še bolj omejena kot v narodnostno mešanem Porabju. Podatki o jezikovnem položaju Porabja potrjujejo, da osrednji problem obstoja slovenskega jezika ni več samo pomanjkanje javnih govornih položajev, temveč da je v sporazumevanje med družinskimi člani vdrl madžarski jezik, ki ogroža medgeneracijsko kontinuiteto. S tem je ogrožena tudi transmisija drugih (slovenskih) vrednot, kar se pri nekaterih izraža kot premik pri izpovedovanju etnične pripadnosti (Nečak Lük 1998: 248).

Odgovori anketirank potrjujejo, da je omenjeni trend močno prisoten tudi v Sombotelu. Raba slovenskega jezika je bila do konca devetdesetih let 20. stoletja omejena samo na družinsko okolje. Le posamezni starši (predvsem iz starejše generacije) so svoje otroke do neke mere naučili slovensko.

Zanimalo nas je, kako pogosto spremljajo slovenske manjšinske medije: časopis Porabje (1991), slovenske oddaje na madžarskem radiu (1979) in televizijsko oddajo Slovenski utrinki (1992) in kako vrednotijo njihovo vsebino.

Med manjšinskimi mediji izstopa časopis Porabje, ki ga redno bere večina anketirank, precej jih spremlja televizijsko oddajo Slovenski utrinki, medtem ko radijskih oddaj ne spremljajo redno (nekateri so opozorili na neprimeren čas predvajanja slovenskega programa na madžarskem radiu kakor tudi, da ne dobijo frekvence). Nekateri anketiranki so opozorili, da v Sombotelu ne slišijo radia Monošter (2000).

Glede vsebine medijev se je večina anketirank opredelila samo o časopisu Porabje. Tako so poudarile, da najraje berejo rubriko »Nika za smej« in članke, ki opisujejo njihovo rojstno vas, ljudi (med katerimi so večkrat omenjeni tudi njihovi sorodniki in znanci), njihov vsakdanjik ipd. Dve anketiranki izstopata tudi kot stalni sodelavki omenjenih medijev. Prva je glavna urednica televizijske oddaje Slovenski utrinki, druga pa redno objavlja svoje članke v časopisu Porabje in sodeluje pri slovenskih oddajah madžarskega radia.

Ohranjanje tradicionalne kulture v manjšinskih organizacijah in družini. Pri ohranjanju elementov tradicionalne kulture v programih manjšinskih organizacij v glavnem izstopa oživljanje koledarskih šeg (npr. izdelovanje značilnih pokrival porab-

skih pustnih našemljencev, pirhov za veliko noč, božični koledniki itd.). Pri teh akcijah anketiranke aktivno sodelujejo.

V družinskem krogu se je ohranilo največ tradicionalne hrane (pšenične, koruzne, ajdove zlevanke, krompirjevi in koruzni žganci, močnik, kislo zelje s kuhanim fižolom in bučnim oljem itd.). V tem prednjačijo predvsem anketiranke starejše generacije. Mlajše, posebno poročene z Madžari, že večinoma kuhajo madžarske jedi. Vse so postavile bučno olje kot nepogrešljivo sestavino prehranjevanja.¹⁰ Predvsem ženske iz starejše generacije ohranjajo tudi nekatere koledarske šege (npr. novoletno tepežkanje, skrb za dušice umrlih ipd.). V manjši meri so se ohranile življenjske šege (npr. ob krstu in poroki). Od folklore so se najbolj ohranile ljudske pesmi. Porabske ljudske pesmi se doma pojejo tam, kjer sta oba zakonca Slovenca. Kjer je Slovenec samo eden od zakoncev, pesmi poslušajo po radiu, televiziji, s kasete ali zgoščenke.

SKLEPNA UGOTOVITEV

Izsledki raziskave o položaju porabskih Slovenk v Sombotelu kažejo, da so nove politične razmere na Madžarskem pripomogle tudi k organiziranosti slovenske manjšine.

Kvantitativna analiza manjšega vzorca, predvsem članic dveh manjšinskih organizacij (slovenske manjšinske samouprave in Slovenskega kulturnega društva Avgust Pavel) kaže, da so Slovenke v Sombotelu aktivne nosilke programov manjšinskih organizacij, redne spremljevalke manjšinskih medijev in si prizadevajo za ohranjanje tradicionalne kulture tako v družini kakor tudi na prireditvah manjšinskih organizacij. V prehranjevalni kulturi izstopa uporaba bučnega olja, ki je postalo neke vrste simbolični element materialne in tudi duhovne kulturne dediščine Slovencev. Pri oživljanju različnih navad in običajev prihaja do spoja modernega in tradicionalnega.

Večina anketirank je v primerjavi z obdobjem, ko še niso bile organizirane, zadovoljnih s sedanjim stanjem. Pri mlajših opažamo potrebo po razširitvi dosedanjih kulturnih dejavnosti, zlasti takih, ki bi bile privlačne tudi za najmlajše kakor tudi za zakonske partnerje, med katerimi so tudi Madžari.

Vsakoletna udeležba članic manjšinskih organizacij iz Sombotela na tradicionalnem državnem srečanju porabskih Slovencev, Borovem gostovanju v Porabju in na prireditvah slovenskih manjšinskih organizacij drugod na Madžarskem in tudi v Sloveniji (npr. sodelovanje s KUD Avgust Pavel iz Cankove, vsakoletni izleti v Slovenijo ipd.) priča o povezanosti z območjem tradicionalne poselitve, drugimi razpršenimi jedri Slovencev na Madžarskem kakor tudi z matičnim narodom.

Slovenke, zaposlene v izobraževalnih in strokovnih institucijah v Sombotelu (npr.

¹⁰ Večina je pripomnila, da imajo težave pri nabavi bučnega olja in ajdove moke. Vsakoletni izlet članov slovenske manjšinske samouprave in Slovenskega kulturnega društva Avgust Pavel v Slovenijo je tudi dobra priložnost za nabavo omenjenih prehrabenih artiklov.

na katedri za slovenski jezik na Visoki učiteljski šoli Berzsenyi Dániel, v muzeju Sava-
ria), lahko prispevajo k izboljšanju povezav med Železno županijo ter Slovenijo in imajo
ključno vlogo pri čezmejnih in tudi bilateralnih madžarsko-slovenskih projektih.

Tako razpršenim mestnim skupnostim na Madžarskem kakor tudi v Italiji in Avstriji
bi bilo treba v prihodnje posvetiti večjo raziskovalno pozornost.

LITERATURA

- Bufon, Milan (1992). Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost. Trst, 223 str.
- Kovács, Attila (2003). Številčni razvoj Slovencev na Madžarskem v luči zgodovinskih
dogodkov in pričevanj anketirancev v Sombotelu. Razprave in gradivo, 43, str.
164-184.
- Kozar-Mukič, Marija (1984). Slovensko Porabje. Etnološka topografija slovenskega
etničnega ozemlja - 20. stoletje. Ljubljana-Szombathely, str. 12-13, 39-40.
- Munda Hirnök, Katalin (2003). Organiziranost, mediji in stiki Slovencev v Szombat-
helyu/Sombotelu. Razprave in gradivo, 43, str. 150-162.
- Munda Hirnök, Katalin (1992). Vzroki in razvoj poljedelskega zaposlovanja med po-
rabskimi Slovenci na Madžarskem. Razprave in gradivo, 26/27, str. 238-248.
- Nečak Lük, Albina (1998). Jezik in etnična pripadnost v Porabju. Medetnični odnosi in
narodna identiteta v slovenskem etničnem prostoru I. Izsledki projekta, (ur. Albina
Nečak Lük, Boris Jesih). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, str. 248.
- Népszámlálás 2001. 4. Nemzeti kötetés, A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai, Bu-
dapest, 2002.
- Zupančič, Jernej (1999). Slovenci v Avstriji. Geographica Slovenica 32. Ljubljana:
Inštitut za geografijo, 246 str.
- Zupančič, Jernej (2000). Slovenci na Madžarskem. Razprave in gradivo, 36/37, str.
125-143.

SUMMARY

THE STANDING OF SLOVENIAN WOMEN IN PORABJE IN TOWN ENVIRONMENTS (THE CASE OF SZOMBATHELY)

Katalin Munda Hirnök

*Presented in the article are the preset results of a field research titled "The position
of Slovenes outside the territory of autochthon settlement – the case of Slovenes in Szom-
bathely" with emphasis on the position of Slovenian women, which was carried out in the
year 2002.*

The objectives of the research were to determine and evaluate above all the grounds for the emigrating of Slovenian from Porabje to town areas in Hungary in different periods, to register difficulties individuals were forced to confront with in majority environments in view of national appurtenance, and to study primarily those socialisation factors (minority organisations, media, family) that (can) contribute to the preserving of ethnic characteristics.

A qualitative analysis of personal interviews with nine Slovenian women from Porabje indicates that the majority of them (mainly members of the younger generation) have moved to Szombathely in the 80s of the 20th century while the rest (above all of the older generation) from the second half of the 40s to the 70s of the 20th century. Among causes, the majority stressed the economic factor, only in few cases motives were political, marriage, transfer of spouse to Szombathely, and similar.

The majority did not have negative experiences because of national appurtenance except one woman of the older generation who did not dare speak with her Slovenian co-worker in the Porabje dialect due to fear of consequences.

Positive changes in the sphere of legal protection of minorities in Hungary contributed at the beginning of the 90s to political and cultural organizing, first in Porabje and in Budapest, and after the adoption of the Law on national and ethnic minorities in Hungary (1993) in other regions in Hungary as well, above all in larger towns (among which belongs Szombathely). The founding and the activity of the Slovenian minority self-management and the Slovenian cultural society Avgust Pavel in Szombathely witness on vitality of this dispersed town community.

The analysis of personal interviews confirms that Slovenian women in Szombathely are in comparison to Slovenian men in Szombathely more active in the process of preservation of ethnic characteristics and in mediating those to the younger generations as well.

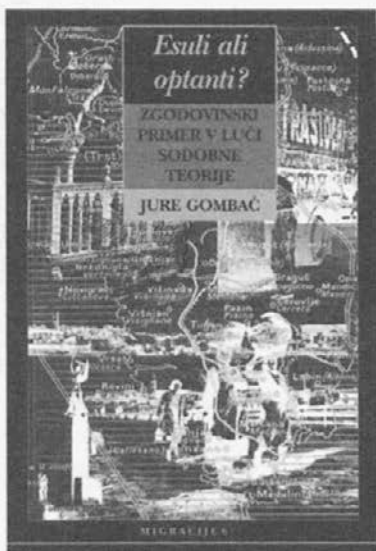
Jure Gombač

ESULI ALI OPTANTI?

Zgodovinski primer v luči sodobne teorije

Središčni problem knjige je raziskava migracijskih valov iz koprškega okraja v Italijo, še posebej tistega med letoma 1954 in 1957. To je bil zadnji, pa tudi najmočnejši izselitveni tok iz istrskega etnično mešanega prostora, spodbujen s podpisom Londonskega memoranduma v začetku oktobra 1954.

Avtor je računalniško obdelal arhivsko gradivo iz Pokrajinskega arhiva Koper, ki v svojih depojih hrani dokumente Tajništva za notranje zadeve Okraja Koper. Izdelal je bazo podatkov o 10.265 ljudeh, ki so iz različnih razlogov želeli zapustiti koprski okraj in oditi v Italijo. Poznavanje literature, zgodovine, razvoja, metod in glavnih značilnosti sodobnih teorij o migracijah je avtorju pomagalo podatke o tej migraciji umestiti v širši okvir in s tem omogočiti primerjave njenih značilnosti z drugimi podobnimi migracijskimi procesi. Poudarjeno je dejstvo, da je čedalje težje govoriti o enem samem motivu za

izselitev. Ena od pomembnejših ugotovitev pravi, da je ta tok migracije je v sebi zmešal tako prisilne kot prostovoljne migrante in čeprav glede na definicije vsebuje elemente množičnega eksodusa, množične izključitve, etničnega čiščenja, mu po drugi strani za ta poimenovanja manjkajo glavne značilnosti.

2005, 152 str., broširana, ISBN 961-6500-83-X.

Cena: 2.350 SIT / 9,81 €.

Informacije in naročila:

Založba ZRC

Novi trg 2, p. p. 306, 1001 Ljubljana

tel.: 01/470 64 64; faks: 01/425 77 94

e-pošta: zalozba@zrc-sazu.si

www.zrc-sazu.si/zalozba

ZALOŽBA
Z R C

POROČILA IN RAZMIŠLJANJA

REPORTS AND REFLECTIONS

POROČILA IN RAZMIŠLJANJA REPORTS AND REFLECTIONS

HEIMAT – EIN VIELSCHICHTIGER BEGRIFF

Venčeslav Šprager

Radikale Globalisierung einerseits und die Friedenspolitik der letzten Jahrzehnte andererseits verwischen allmählich die Grenzen zwischen den einzelnen Staaten, löschen jedoch nicht das Nationalbewußtsein und den Begriff Heimat aus. Integration, ein geflügeltes Wort dieser Entwicklung, exemplarisch in der EU herbeigeseht, überfordert augenscheinlich europäische Staatsbürger. Bei einer, bis zu 2000-jährigen Staatsgeschichte der Völker kann nicht erwartet werden, dass beide Begriffe in wenigen Dekaden an ihrer Bedeutung verlieren könnten.

Dzingiskhan, Caesar, Napoleon, Hitler und viele andere Mächtige wollten mit kriegerischen Mitteln Europa vereinigen, ohne auf die lange Geschichte der europäischen Nationen Rücksicht zu nehmen. Nun erleben wir die gleiche Tendenz, diesen beschleunigten Prozess, allerdings mit friedlichen Mitteln zu realisieren. Die Kritik mehrerer Politiker und Philosophen nennt dies ein idealistisches Wunschdenken, das in der politischen Realität erst im Zeitrahmen vieler Generationen zu erreichen ist.¹

Das Heimatgefühl, die Dazugehörigkeit zu einem Ort, Familie, Sippe oder Gemeinschaft ist eines der Urgefühle der Menschheit. Es ist nachvollziehbar, dass der Begriff Heimat im weitesten Sinne der Geborgenheit, der Sicherheit, der Liebe schon beim Astropithecus, der ausgedehnte Savannen Afrikas vor 6 Millionen Jahren bevölkerte, präsent war.

Am Anfang der Ansässigkeit, das heißt am Ende der Jäger- und Sammlerepoche entstand allmählich die Bindung an den materiellen Besitz. Diese Komponente des Begriffs Heimat entwickelte sich im Laufe der Geschichte immer weiter. In der Ära des Bürgertums und der ländlichen Aristokratie der Mittel- und Großgrundbesitzer erreichte sie einen hohen Stellenwert. Dem zu Folge wurden Menschen in „Besitzende“ und „Besitzlose“ (Tagelöhner, Soldatenveteranen und Knechtschaft) aufgeteilt.² Das starke Heimatgefühl der Besitzenden entstand, wurde gepflegt und bestimmte, als Beispiel, in Deutschland seit dem Ende des zweiten Weltkrieges bis in die Gegenwart das Verlangen der „Heimatvertriebenen“ auf die Rückgabe Ihrer Besitze in Tschechien und Polen. Ähnliche Kategorisierung ist in Südamerika und in einigen Staaten Afrikas noch immer gegenwärtig.

Die Mobilität eines sozialen und geographischen Charakters am Anfang der Industrialisierung rief als Kontrast zur damaligen Orientierungslosigkeit dieser Menschen den Heimatgedanken auf den Plan. In der Gegenwart wird der Sog, den die Megametropolen, wie Mexico Stadt, Shanghai, Moskau, Kairo und andere Großstädte aber

¹ Peter Sloterdijk, Philosoph, in: TV Diskussion 3 SAT, Oktober 2004.

² H. Bausinger, in: *Heimat heute*, 1984, 114.

auch höher entwickelte Regionen auf Millionen der Landbevölkerung und Migranten ausüben, zunehmend problematischer.³ Auch hier ist ein Schwanken im örtlichen Sinne des Begriffs Heimat zu erkennen. Hinzu gesellt sich das zunehmende wirtschaftliche Gefälle zwischen den verarmten Ländern und den Industriestaaten. Beispiel: der enorme Druck der verarmten und von der Weltöffentlichkeit ignorierten afrikanischen Bevölkerung auf Europa oder die große illegale Infiltration der Mexikaner in die USA. Hierzu gehört die anscheinend „systematische“ Errichtung der „Gettos“ in den Großstädten, das heißt Begrenzung auf einen bestimmten Raum durch die gezielte Auswahl des Bekanntenkreises und die mehrheitlich konsequente Ausrichtung des Lebenslaufes auf die nationale Tradition und Religion. Diese Abgrenzung ist seit der Kolonialisierung Amerikas, Afrikas und Asiens zu beobachten. Es entstanden „Gettos“ der deutschen, polnischen, italienischen, slowenischen, chinesischen Einwanderer im Überseegebiet und entstehen gegenwärtig „Gettos“ der türkischen, russischen und anderer Einwanderer vornehmlich in Deutschland, Frankreich, England und Holland. Auch hier ist der Begriff Heimat vielschichtig. Laut einer Befragung in Berlin, bestand bei 26% der Migranten das Heimatgefühl im Kontext zu Berlin, wobei in dieser Gruppe Jugendliche zwischen 15 und 25 Jahren kaum oder überhaupt nicht die Sprache ihrer Urheimat beherrschen. 47% hatten keine eigene Vorstellung über den Begriff Heimat, identifizierten sich mit der engeren Umgebung des „Ghetos“. Der Rest stammte aus vorwiegend konservativen islamischen Familien, bediente sich unbeholfen der deutschen Sprache und nannte ihre Heimat, das Herkunftsland. Im Ausländerviertel Berlin-Prenzlauer Berg wird bezeichnenderweise schon ein einzelner Straßenzug als Heimat bezeichnet.⁴

Das konventionelle Heimatgefühl, die Verwurzelung im örtlichen und zeitlichen Sinne unter der Obhut der Familienwurzeln, Kindheitsbindungen, auch der mehr oder weniger gefühlsbetonten Beziehung zu diesen Merkmalen, verliert in der Gegenwart allmählich ihre Jahrhunderte alte dominante Bedeutung im Bezug auf den Begriff Heimat. Zu dieser Entwicklung steuerte nicht nur die neuzeitliche ökonomisch-politische Situation ihren Beitrag bei, sondern ebenso die stete Verselbständigung der jungen Generation, ihre Offenheit für alles Neue, ihr Interesse am Fremden, an Möglichkeiten, die ihr die globale Welt bietet. Die starke Bindung an den „heimischen Herd“ der Jugendjahre, in den sie hinein geboren wurden, bekommt in vielen Fällen einen formellen Touch.

In den sechziger Jahren des vergangenen Jahrhunderts entwickelte sich in Spanien, Frankreich und England die Bestrebung nach einer regionalen Autonomie. Basken, Katalanen und Schotten strebten nach Eigenständigkeit. Dementsprechend änderte sich in diesen Regionen der Begriff Heimat, bekam eine neue, radikale Bedeutung. Dieser Vorgang stand in einer Wechselwirkung mit dem aufkommenden ökologischen Bewußtsein. Er rückte die Dazugehörigkeit an die Regionen, bezogen auf die anzustre-

³ Roland Tichy, Wanderungsbewegungen – gestern wie heute, in: *Lust am Denken*, Piper Verlag 1992, 131. (Tichy ist Redakteur der Zeitschrift Capital.)

⁴ TV – Diskussion im TV Sender Phönix, Juli 2002.

bende Ordnung der Siedlungen und der Umwelt, in den Vordergrund. Diese Bewegung wurde als „Konkrete Utopie“ bezeichnet.

Mythen und Religionen verkünden Weltbilder im Hiersein und insbesondere nach dem Tode, sind sinngebende Heimat für viele Gläubige.⁵ Seit den letzten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts sammeln Bewegungen der Rechristianisierung ihre Kräfte, als Antwort auf die starken radikalen Aktivitäten der islamistischen Fundamentalisten. Geburtsstätte dieses ebenfalls fundamentalistisch orientierten Zweiges des Katholizismus und des Protestantismus ist Nordamerika. Ihr Einfluß in der Politik brachte George W. Bush an die Macht, unterstützt seine hegemonische Politik und weltumspannende Machenschaften der CIA. Sie ist in mehreren Staaten federführend in der Bildungspolitik, setzt eigene Schulkonzepte durch. So darf, als Beispiel, an vielen Schulen die Evolutionstheorie nicht mehr gelehrt werden. Zur Zeit erfreuen sich diese „westlichen“ Fundamentalisten eines enormen Zustroms in Europa. So sind etwa 3 Millionen Deutsche, insbesondere die Jugend, als fanatische Anhänger dieser Bewegung zu verzeichnen.⁶ In den Interviews behaupteten die Gefragten, die sogenannte „Jesus Bewegung“ sei ihre Heimat, der sie sich voll und ganz widmen, ihr folgen und nur für sie als Aktivisten arbeiten. Dieses Heimatgefühl gibt ihnen jene Gemeinschaft in der sie leben und missionieren, verbunden mit der Verlockung einer neuen Gesellschaft, die den Grundsatz der Trennung von Kirche und Staat bekämpft. Diese weit umfassende radikale Bewegung wird vor allem von denjenigen jungen Leuten fanatisch angenommen, die in der heutigen Zeit des „Turbokapitalismus“, in der sowohl Eltern, der Staat als auch die Amtskirchen ihre Vorbildfunktion längst verspielt haben, keinen Halt finden. Hier also, wie bei vielen anderen zentralistisch geführten und radikal geprägten politischen und religiösen Gruppierungen entsteht ein spezifischer Begriff der Heimat.

Eine andere Variante dieses Begriffes betrifft die Heimat in uns selbst. Sie entsteht durch die Zurückgezogenheit in unser Inneres, in die Unsichtbarkeit unseres Denkens und Fühlens. Auslöser ist dabei meistens eine untragbar scheinende Welt. Die Literatur, insbesondere der Autoren in der Diaspora, benennt sie auch als „Innere Emigration“.⁷ Charakteristisch scheint hier, dass sie mehrheitlich durch psychische Begleiterscheinungen der Einsamkeit, der Angst, der Isolation und der Verzweiflung konterkariert ist und trotzdem oder gerade deswegen auch eine und sei es die einzige Zufluchtstätte als Heimat angenommen wird, wobei sie nicht nur mit negativen Merkmalen und Begleiterscheinungen bestückt ist.

⁵ John Bowker, *Religionen der Welt*, Gerstenberg Verlag, 1997, 8. (Bowker ist Professor in London.)

⁶ Gilles Kepel, Fundamentalisten auf dem Vormarsch, in: *Lust am Denken*, Piper Verlag, 1992, 129. (Kepel ist Professor für Arabistik am Institut der politischen Wissenschaften in Paris.)

⁷ Hanna Arendt, Menschlichkeit in den finsternen Zeiten, in: *Lust am Denken*, Piper Verlag, 1992, 183. (Arendt ist Professorin der New School for Research in New York.)

Maša Mikola

ŽIVETI MED KULTURAMI

Od avstralskih Slovencev do slovenskih Avstralcev

Knjiga analizira in razlaga vzorce ohranjanja etnične identitete v sodobnem multikulturnem okolju. Avtorica se na podlagi svojega terenskega dela med Slovenci in njihovimi potomci v avstralskem mestu Melbourne dotika doživljanja in izražanja simboličnih etničnih identitet mlajše generacije, ugotavlja njihovo fleksibilnost in prostovoljnost ter sledi procesu njihove transformacije.

Kljub upadanju števila posameznikov, ki se v avstralskem okolju v celoti identificirajo s slovensko etničnostjo, avtorica ugotavlja, da slovenska etničnost pri potomcih

Slovencev v Avstraliji nikakor ne izginja, se pa nedvomno spreminja izražanje te etnične identitete. Svoje pripadnosti etničnim koreninam posamezniki ne izražajo več (le) s slavljenjem tradicionalnih etničnih simbolov, ampak postaja etničnost zanje bolj individualna in se

navezuje na vrsto dinamičnih kulturnih elementov.

Knjiga v slovenske migracijske študije vnaša svežino, raziskave slovenske etnične identitete v multikulturnem in multietničnem okolju pa postavlja ob bok sodobnejšim raziskavam transformirane etničnosti drugih etničnih skupin v Avstraliji in po svetu.

2005, 142 str., broširana, ISBN 961-6500-03-5.

Cena: 2.880 SIT / 12,02 €.

Informacije in naročila:

Založba ZRC

Novi trg 2, p. p. 306, 1001 Ljubljana

tel.: 01/470 64 64; faks: 01/425 77 94

e-pošta: zalozba@zrc-sazu.si

www.zrc-sazu.si/zalozba

KNJIŽNE OCENE

BOOK REVIEWS

KNJIŽNE OCENE
BOOK REVIEWS

Arnd Schneider, *Futures Lost. Nostalgia and Identity among Italian Immigrants in Argentina*, Peter Lang, Bern 2000, 343 str., ilustr.

Arnd Schneider, tudi sam migrant (Nemec, ki živi in dela v Londonu) se je z italijansko emigracijo raziskovalno začel ukvarjati že leta 1978, ko je opravljal terensko delo na Siciliji.¹ Prve raziskave povratnih migracij so ga kasneje vodile v Argentino in *Futures Lost* je nadgrajeno doktorsko delo o Italijanih v Buenos Airesu. Sprva je želel raziskovati nemške naseljence v Argentini, kar se je kmalu izkazalo za »misijo nemogoče«², zato se je lotil te obširne, sintetične in kompleksne študije italijanske imigracije v Buenos Airesu, s fokusom na višjih socialnih slojih.

Schneider je v monografiji sledil naslednjim ciljem: raziskati, kako je predstavo Argentini kot moderni in napredni državi zamenjalo razočaranje in razblinjenje sanj o izgraditvi velike »imigrantske nacije«; kako se je evropska predstava o Argentini spremenila skupaj z argentinsko predstavo o lastni družbi; kako sta Italija in Argentina v praktično manj kot petdesetih letih zamenjali vlogi priljubljene imigracijske destinacije; z etnografskim opisom evropskih (italijanskih) imigrantov in njihovih potomcev pa je želel prispevati tudi v korpus »študij sodobne urbane Argentine«. Zanimivo in zgledno je njegovo kritično ovrednotenje argentinskih (i)migracijskih študij in doslej uveljavljenih paradig »talilnega lonca« in kulturnega pluralizma v argentinskem kontekstu.

V obširnem uvodu in dveh prilogah na koncu knjige imamo zelo natančno pojasnjen potek in cilje raziskave, epistemološke in metodološke dileme in kar je še takega, kar sodi v uvod nekega znanstvenega dela, zato se nam prav na začetku zastavi vprašanje zakaj prav ta segment populacije, zakaj prav zgornji socialni razredi? In zakaj Italijani? Lahko bi rekli, da so avtorja pri izbiri delno vodile osebne preference. Vendar pa odgovor najdemo v sami srži dela in sicer v gostobesednem, historično, sociološko in antropološko obarvanem zarisu posameznikov, družin, etničnih skupin in organizacij, političnih in ekonomskih razmer in ozadij migracij. Gre za v knjigi večkrat poudarjeno pomembnost vloge Italijanov pri formiranju argentinske družbe. Na drugi strani pa se prav na primeru višjih slojev da potrditi ali zavreči predpostavko o obrnjenih vlogah Argentine in Italije³ oziroma preveriti resničnost krilatice »uspeti v Ameriki«. Ali dekonstruirati, kot pravi Schneider, »tako poveljevan mit o socialni mobilnosti med argentinsko imigrantsko družbo«.⁴ To mu je uspelo s temeljito etnografsko raziskavo, kar je ena od odlik tega dela. Naslednja pa je vsekakor avtorjeva sposobnost povezova-

¹ Arnd Schneider, *Futures Lost. Nostalgia and Identity among Italian Immigrants*, Peter Lang, Bern: 2000, str. 17.

² Razlog, da začetega dela ni nadaljeval, je predvsem v politično delikatni naravi nemške imigracije, saj je Argentina sprejela veliko domnevnih vojnih zločincev in političnih ubežnikov, predvsem simpatizerjev nacizma in fašizma, ki so našli zaščito pod okriljem enega dela nemške skupnosti.

³ Italija se je iz nekoč revne emigrantske države povzpela v uspešno industrijsko silo, v uspešno in privlačno članico EU, Argentina pa je iz nekoč »imigrantskega raja« padla med »države tretjega sveta«.

⁴ Arnd Schneider, str. 39.

nja in umeščanja italijanske imigrantske realnosti v širšo argentinsko družbo. Italijani so bili poleg Špancev najštevilčnejša priseljska skupin, ki je pustila svoj značilen pečat v skoraj vseh sferah argentinske družbe, pa naj gre za preproste vsakdanje pojave kot je na primer prehranjevanje ali visoke kulturno-ustvarjalne sfere (opera, ples, teater) ali procese oblikovanja jezika.⁵ Zelo je dobrodošlo, da avtor bralca ne mori z (pre)raztegnjenimi historičnimi prikazi naseljevanja Italijanov v Argentini, ampak nujne tovrstne podatke »vbada« skozi etnografsko gradivo.

Čeprav naslov dela napoveduje razpravo tako o nostalgiji kot o identiteti, se skozi knjigo pretežno srečujemo s slednjo. Vprašanja formiranja tega zmeraj znova izzvanega (*contested*) koncepta se vseskozi prepletajo s poglavitnim vprašanjem: kaj se je zgodilo z argentinsko modernostjo in napredkom, ki sta bila na začetku 20. stoletja tako povečevali? Odgovor se skriva v prepletu političnih, ekonomskih, socialnih in kulturnih okoliščin, ki so skozi stoletje in pol imigracijske zgodovine spremenile koncepcijo argentinske družbe. Nostalgiji je posvečeno zadnje poglavje, v katerem skozi pristope psihoanalize in filozofije utemeljuje, da je »vsak narativni diskurz o migracijah vedno ujet v časovno-prostorski kontinuum med dnevnim sanjarjenjem in nostalgijo«.⁶ Gre za zanimivo predpostavko, ki pa bi za boljše razumevanje potrebovala nekoliko več besed, kot ji jih je namenil.

Joseph Velikonja meni, da je med italijanskimi in slovenskimi priseljenci v Argentini več podobnosti kot bi eni ali drugi hoteli priznati, tako v kronologiji priseljevanja kot v mestih naselitve,⁷ vendar se po branju *Futures Lost* s tem ne gre povsem strinjati. V povezavi z zgornjim in s srednjimi socialnimi razredi vsekakor ne. Prvič, Italijani so se v Argentini največ naseljevali v času pred prvo svetovno vojno, torej prej kot Slovenci in to jim je dalo tudi boljše pogoje za večjo socialno mobilnost. Nekateri zgodnejši naseljenci so aktivno sodelovali v procesu kolonizacije in tako postali lastniki *estancij* (veleposestva oziroma farme), v mestih so zasedli niše v gospodarskih sferah (komercialnem, industrijskem in servisnem sektorju).⁸ Številčnost populacije je bistveno pripomogla k relativno visoki politični moči »skupnosti«. Čeprav med Slovenci ni bilo zares revnih posameznikov, pa so se tudi redki prebili med argentinsko »elito«. Drugič, tudi v naseljevanju obeh skupin, vsaj v Velikem Buenos Airesu, bi težko našli podobnosti. Slovenci so se pretežno naseljevali v določene predele mesta: veliko staronaseljencev je živelo v Avellanedi, Villi Devoto in Saavedri (pretežno delavska naselja, slednji imata še danes predmestni značaj, čeprav sta v mestni občini), za večino povojnih novonaseljencev pa je značilna bolj strnjena naselitev v predmestjih kot na primer v Lanusu v Slovenski vasi, kjer že samo ime priča o naselitvi, v San Justu,

⁵ V Argentini se je razvil nekoliko specifičen španski oziroma kastiljski jezik. Pogovorni jezik je sploh mešanica španskih in italijanskih besed. Schneider omenja *cocoliche*, ki so ga govorili italijanski imigranti in *lunfardo* kot argo Buenos Airesa.

⁶ Arnd Schneider, ..., str. 20.

⁷ Joseph Velikonja, *Las Comunidades Eslovenas en el Gran Buenos Aires, Estudios Migratorios Latinoamericanos*, 1 (1) 1985: 48-61.

⁸ Arnd Schneider, ..., str. 73.

Ramos Mejii, San Martinu itd, kjer so tudi slovenski domovi. Torej gre za naseljevanje po bolj ali manj etničnem ključu. Italijani so se naseljevali glede na socialni status in se kasneje tudi preseljevali v elitnejše predele, kar priča o njihovi socialni mobilnosti. Srednji in višji razredi v bogatejše, elitne predele centralnega dela mesta kot so Barrio Norte, Recoleta, Palermo, ostali pa dokaj razpršeno po mestu in v predmestja.

Pa še nekaj drugačnih vtisov o knjigi: ponekod zmoti nekoliko pedagoški pristop, ki spominja na didaktične prijeme srednješolskih učiteljev, ki na začetku in na koncu ure ponovijo glavne dele obravnavane snovi. Tako tudi Schneider pogosto ponavlja nekatere, čeprav ne vedno najpomembnejše izseke iz sicer zanimivega »štofa« italijanske imigracije v Buenos Airesu. Zakaj pravzaprav samo Buenos Aires, ni pojasnjeno. Je morda menil, da v Mendozi, Cordobi, Barilocho ali Rosariu ne bo našel pripadnikov socialnih razredov, ki jim je sledil? Čeprav se strinjam, da je treba vsako raziskavo nekje zamejiti, bi verjetno dobili nekoliko drugačno sliko, če bi se lotil tudi drugega ali tretjega največjega mesta v Argentini ali celo kakšnega manjšega urbanega centra Argentine.

Arnd Schneider lucidno vodi bralca skozi vzpone in padce argentinske ekonomije in politike od konca 19. stoletja skozi skoraj vso 20. stoletje, kar poveže z migracijskim in identifikacijskim procesom. Z raziskavo je z nekaj kasnejšimi dodatki v glavnem posegel v čas do začetka devetdesetih let 20. stoletja, zato bi bilo zanimivo vedeti, kaj se dogaja z italijanskim (evropskim) življenjem v Argentini po letu 2001, ko je gospodarska kriza dosegla vrhunec. Se je »ameriški sen« za Italijane in tudi za druge priseljence v Argentini popolnoma razblinil, se še povečuje povratna migracija v Italijo oziroma Evropo ali pa večina poskuša preživeti milo rečeno neugodno ekonomsko in socialno stanje v Argentini in upa na boljšo prihodnost?

Še nekaj tehničnih podatkov: knjiga ima spodobnih 343 strani, razdeljena je na osem poglavij in ima ne predolg, a z mednarodnimi referencami avtorja nabit predgovor, na začetku vsebuje slovarček italo-argentinskih izrazov, ima pa tudi za antropološko monografijo pohvalno veliko število lepo med tekstom razporejenih fotografij in tabel ter dve prilogi z etnografskimi pojasnili in nekaj ekonomske statistike.

Kristina Toplak

Dan Shiffman

KORENINE MULTIKULTURALIZMA

Delo Louisa Adamiča

Prevedla Cirila Toplak

Knjiga predstavlja učinkovito mednarodno promocijo najuspešnejšega slovenskega izseljenskega pisatelja, publicista, urednika in mnenjskega voditelja Louisa Adamiča.

Shiffman dokazuje, da so Adamičeva dela o kulturni raznolikosti znotraj ZDA in znotraj posameznika še danes temeljnega pomena za razvoj ameriškega kulturnega pluralizma. Prek problemske analize Adamičevih del se avtor z množico argumentov pridružuje

Adamičevi tezi, da bistvo optimalnih medkulturnih odnosov na nacionalni ravni ni le v skupinski identiteti znotraj posamezne skupnosti, ampak v oblikovanju naroda, ki bo črpal svojo energijo prav iz dinamične interakcije notranjih medkulturnih vplivov. Adamičev malodane revolucionaren pogled na ameriško identiteto trdi, da sam

nastanek ZDA kot tudi anglocentristična ameriška zgodovina in tradicija nimajo a priori osrednjega mesta v narodni identiteti Američanov. Nasprotno, po njegovem mnenju ameriški narod ne more utemeljevati svoje identitete v kaki posamezni kulturni tradiciji ali skupku različnih kulturnih tradicij, temveč je njegova identiteta v nenehnem procesu oblikovanja: samega sebe mora vedno znova odkrivati in artikulirati.

2005, 146 str., broširana, ISBN 961-6568-08-6.

Cena: 2.730 SIT / 11,39 €.

Informacije in naročila:

Založba ZRC

Novi trg 2, p. p. 306, 1001 Ljubljana

tel.: 01/470 64 64; faks: 01/425 77 94

e-pošta: zalozba@zrc-sazu.si

www.zrc-sazu.si/zalozba

NAVODILA AVTORJEM

Revija *Dve domovini • Two Homelands* je namenjena objavi znanstvenih in strokovnih člankov, poročil, razmišljanj in knjižnih ocen s področja mednarodnih migracij z vidika različnih humanističnih in družboslovnih disciplin. Revija je večdisciplinarna in večjezična. Članki so objavljeni v slovenskem in angleškem, po odločitvi uredniškega odbora tudi v drugih jezikih. Članki so recenzirani. Rokopisov, ki jih prejme uredništvo revije *Dve domovini • Two Homelands*, avtorji ne smejo hkrati poslati kaki drugi reviji.

Dolžina prispevka naj ne presega 25 tipkanih strani (45.000 znakov skupaj s presledki). Recenzije knjig in revij, poročila o znanstvenih konferencah in drugih temah, povezanih z usmeritvijo revije, naj obsegajo od 3 do 8 strani (5400–14.400 znakov, vključno s presledki). Rokopisu morata biti priložena avtorski povzetek (2700 znakov, vključno s presledki) in izvleček s podatki o avtorju (600 znakov, vključno s presledki). Rokopisi niso vrnjeni avtorju.

Priloge (grafikoni, ilustracije, tabele ipd.) morajo biti v črno-beli tehniki v enem od standardnih računalniških programov. Vsaka priloga naj bo shranjena v svoji datoteki! Označite približno lokacijo posamezne priloge v tekstu, npr. »Tabela 3«. Vse preglednice v članku so oštevilčene in imajo svoje naslove. Če avtorji prevzemajo gradivo iz drugih virov, morajo sami pridobiti dovoljenje za objavo.

Prispevki se oddajo uredništvu na formatirani disketi (Microsoft Word) ali po elektronski pošti in v dveh priloženih iztisnjenih izvodih. Na prvi strani prispevka mora avtor navesti ime in priimek, znanstvene nazive, naslov ustanove, kjer je zaposlen, elektronski naslov, številko faksa in telefona.

Opombe in bibliografske navedbe.

- Med besedilom se lahko sklicujemo na kratko v oklepaju (priimek avtorja, letnica izida publikacije, stran). Primer: (Žitnik 2002: 165–167). Če se sklicujemo na več del istega avtorja, ki so izšla v istem letu, dodajamo letnici male črke (1998a, 1998b). Seznam uporabljene literature na koncu članka naj v tem primeru vsebuje naslednje podatke:
 - pri knjigah priimek in ime avtorja, (leto izida), *naslov knjige*, kraj, založbo, strani [Žigon, Zvone (2003). *Izzivi drugačnosti: Slovenci v Afriki in na Arabskem polotoku*. Ljubljana: Založba ZRC, 152 str.]
 - pri člankih v zborniku priimek in ime avtorja, (leto izida), naslov članka, *naslov zbornika*, (ime urednika), kraj, založbo, strani [Drnovšek, Marjan (2004). *Izseljenke v očeh javnosti. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, (ur. Aleksander Žižek). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 383–393.]
 - pri člankih v periodiki priimek in ime avtorja, (leto izida), naslov članka, *naslov revije*, letnik, številka, strani [Žitnik, Janja (2002). *Literarno povratništvo in meje narodne književnosti. Dve domovini/Two Homelands*, 15, str. 163–178.]
- Poleg tega načina sklicovanja so dopustne tudi bibliografske navedbe v opombah. V tem primeru je leto izida na koncu navedbe, sledi stran [Zvone Žigon, *Izzivi drugačnosti: Slovenci v Afriki in na Arabskem polotoku*, Ljubljana: Založba ZRC, 2003, str. 77.]
- Pri citiranju arhivskega gradiva morajo biti navedeni naslednji podatki:
 - ime arhiva: [Arhiv Republike Slovenije (kratica AS)]
 - signatura fonda ali zbirke: AS 33
 - ime fonda ali zbirke: Deželna vlada v Ljubljani
 - ime dokumenta in njegov datum: Zapisnik 3. redne seje, z dne 14. 2. 1907
 - oznaka arhivske enote (a.e.): 1567
 - oznaka tehnične enote: škatla 15.]

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

Dve domovini • Two Homelands is a journal devoted to the publication of scholarly and specialist papers, reports, reflections and book reviews in the field of international migration, viewed from different angles of social sciences and humanities. The journal is multi-disciplinary and multi-lingual. Papers are published in Slovenian and English, and the editorial board may also decide to publish some of them in other languages. Articles undergo a review procedure. Manuscripts submitted to *Dve domovini • Two Homelands* cannot be submitted simultaneously to another publication.

Articles should not exceed 25 typed pages (45,000 characters, including spaces). Reviews of books and journals, as well as reports on scientific meetings and other subjects of interest to the journal, should occupy three to eight pages (5,400–14,400 characters, including spaces). Along with the paper a summary (2,700 characters, including spaces) should be submitted and an abstract with a note on the author (600 characters, including spaces). Manuscripts are not returned to authors.

Graphic material (graphs, illustrations, tables etc.) should be submitted (in black and white technique) in accordance with standard modes of computer design. Please save each table in a separate file! Insert a location note, e.g., »Table 3 about here«, at the appropriate place in the text. All tables are numbered and have their own titles. If such material is taken from other sources, the author is obliged to secure copyright permission.

We prefer to receive disks in Microsoft Word in a PC format, or by e-mail, and in two printed copies. On the first page of the paper the author should write only his or her name, surname, and the name and address of the institution in which he or she is employed. It is also necessary to give an e-mail address, fax and telephone number.

Footnotes and references.

1. Brief references can be given in brackets in the body of the text (surname of the author, year of publication, page number). (Puhar 1982: 325–371) If several works by the same author published in the same year are cited they should be marked in the following way (1998a, 1998b). In this case the list of references at the end of the article should contain the following information:
 - a. (for books) the author's name, (the year of publication), *the title of the book*, place of publication, publisher, pp. [Furlan, William P. (1952). *In Charity Unfeigned. The Life of Father Francis Xavier Pierz*. St. Cloud (Minn.): Diocese of St. Cloud, 270 pp.]
 - b. (for articles in collections of papers) the name of author, (the year of publication), the title of the article, *the title of the collection of papers*, the name of editor, the place of publication, (the publisher), pp. [Cohen, Robin (1999). *Shaping the Nation, Excluding the Other: The Deportation of Migrants from Britain. Migration, Migration History, History. Old Paradigms and New Perspectives*, (edited by Jan Lucassen and Leo Lucassen). Bern, Berlin; Frankfurt a. M.; New York; Paris; Wien: Lang, pp. 351–373.]
 - c. (for articles in periodicals) the name of the author, (the year of publication), the title of the article, *the title of the periodical*, volume, number, pp. [Westin, Charles (2003). *Young People of Migrant Origin in Sweden. International Migration Review*, Volume XXXVII, Number 4, pp. 987–1010.]
2. Alternatively, references may be given in the form of footnotes. In this case the year of publication at the end of the reference is followed by the page number [William P. Furlan, *In Charity Unfeigned. The Life of Father Francis Xavier Pierz*, St. Cloud (Minn.): Diocese of St. Cloud, 1952, p. 88]
3. When quoting archive material the following information must be stated:
 - i. *the name of the archive*: [Archives of the Republic of Slovenia (short AS)]
 - ii. *the signature of archive group or collection*: AS 33
 - iii. *the name of the archive group or collection*: Provincial government in Ljubljana
 - iv. *the title and the date of the document*: The Minutes of the 3rd session on February 14, 1907
 - v. *the number of archive unit*: 1567
 - vi. *the number of the box and file*: box 15.]

DVE DOMOVINI • TWO HOMELANDS
Razprave o izseljenstvu • Migration Studies
 23 • 2006

č 117

416 390/2006

920064457, 23

COBISS •

Razprave in članki / Essays and Articles

- Milan Vidmar med Evropo in Ameriko (*Peter Vodopivec*)
 Združene države Amerike v očeh slovenskega slikarja Božidarja Jakca
 (1929–1931) (Marjan Drnovšek)
- Unlike us: Slovene views about America in the interwar era
 (Lea Plut-Pregelj)
- Čezoceanske poti paketov v migrantski korespondenci 1940–1960: »... 2
 žajfe, 6 žup v paketih, pa tiste bendiče za majhne rane ...« (Mirjam
 Milharčič Hladnik)
- Zagreb, Ljubljana, Praga: korespondenca Zofke Kveder in njene hčere
 Vladimire Jelovšek (*Vladka Tucovič*)
- Jože Žohar, a migrant poet from Australia and his new collection of verse
 Obiranje limon (2004) (*Igor Maver*)
- Položaj priseljenjskih kultur v Sloveniji: identitetni vidiki (*Janja Žitnik*)
 Literarne objave ne-elitnih priseljenjskih pisateljev v reviji Paralele
 – značilnosti in položaj v slovenski kulturi (*Lidija Dimkowska*)
- Slovinci z burekom v Evropo in/ali diktatura kranjske klobase: nekaj o
 bureku, reprezentacijah bureka in »slovenskem« etnonacionalnem
 diskurzu (*Jernej Mlekuž*)
- Fizionomska transformacija medimurskog prostora pod utjecajem vanjske
 migracije (*Rebeka Mesarič Žabčič*)
- The political-intellectual reasons for migration in the second half of the
 19th century: typical cases of Czech women in the Austro-Hungarian
 Empire (*Marie L. Neudorflövá*)
- Položaj porabskih Slovenk v mestnih okoljih na primeru Szombathelyja
 (*Katalin Munda Hirnök*)

Poročila in razmišljanja / Reports and Reflections

Heimat – ein vielschichtiger Begriff (Venceslav Šprager)

Knjižne ocene / Book Reviews

Arnd Schneider, *Futures Lost. Nostalgia and Identity among Italian
 Immigrants in Argentina*, Peter Lang, Bern 2000, 343 str., ilustr.

ISSN 0353-6777

9 770353 677013